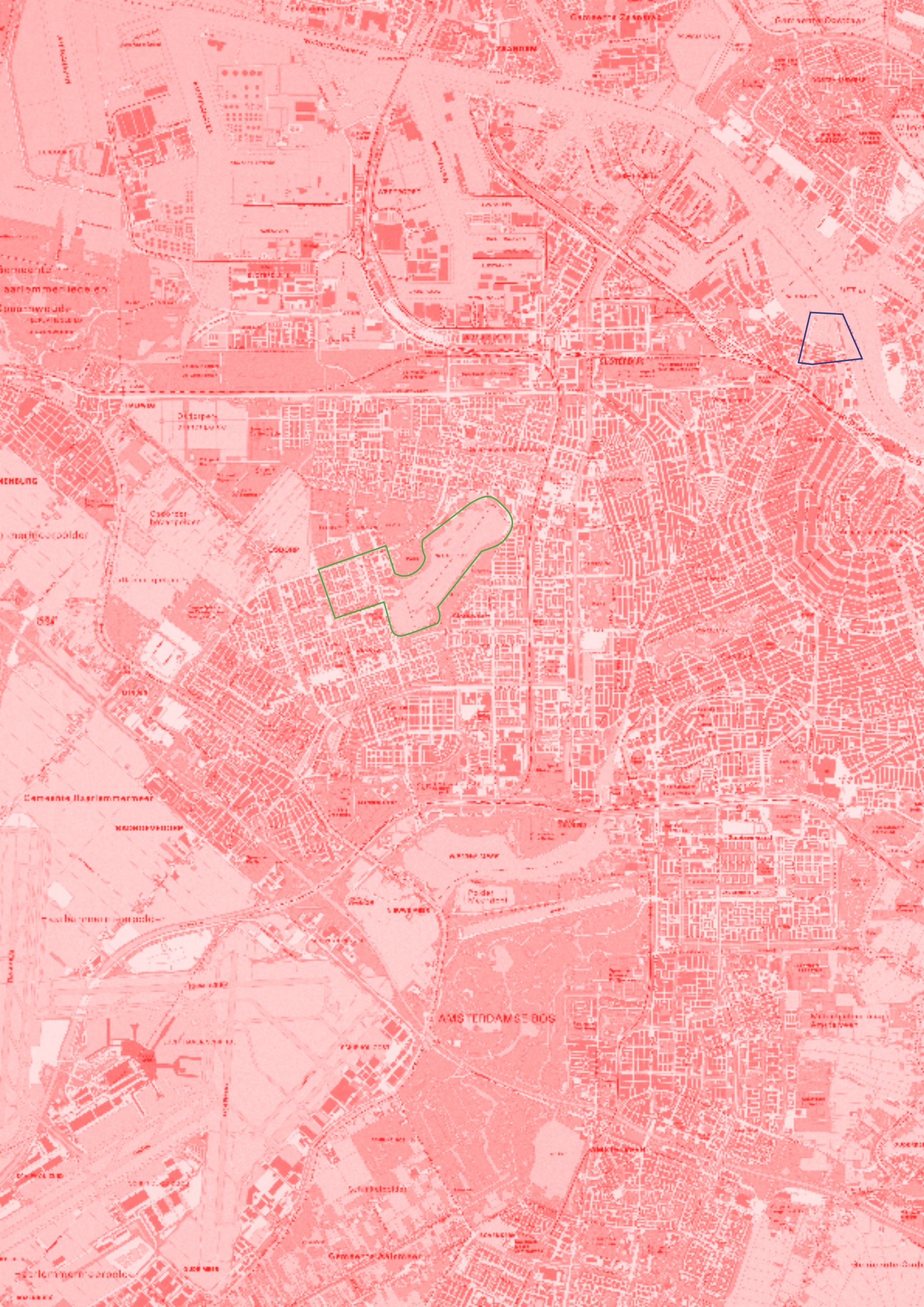

Er is geen toen zonder nu

Redactie Nancy van Asseldonk,
Fieke Tissink en Menje Almekinders

I Voorwoord

"Alles wat gisteren gedacht en gedaan is, stolt langzaam tot contemporaine geschiedenis", dichte Gerrit Kouwenaar in 1962. Een gewone dag, die overal anders is, maar ook gelijk. 24/7. Mensen staan op, gaan naar werk, brengen kinderen naar school, halen kinderen op en keren huiswaarts van werk, gaan 's avonds uit met hun geliefden of dwalen eenzaam door de donkere stad. Er is geen elders waar het anders is. Elke dag komen plekken tot leven waar mensen zijn, is er ruimte voor nieuwe gedachten en gebeurtenissen. En toch, geen dag, geen plek is gelijk.

Afgelopen studiejaar hebben studenten, docenten, onderzoekers en professionals uit het werkveld zich gebogen over de vraag hoe verschillende erfgoedwaarden beschreven en gewogen kunnen worden. Door verschillende brillen bekeken we twee verschillende wijken in Amsterdam. Welke stedenbouwkundige en architectonische waardering geven historici en monumentenzorgers aan gebouwen en stedenbouwkundige structuren? Hoe is de wijk ontstaan of ontworpen en hoe heeft zij zich in de loop der tijd ontwikkeld? Welke gebeurtenissen of opvattingen lagen daaraan ten grondslag, wat zien we daar nu nog van terug en wat vinden we vandaag de dag het behouden waard? We keken naar de wijken vanuit het perspectief van gebiedsontwikkeling. Wat is de economische waarde van een plek met een rijke geschiedenis? Historische plekken en gebouwen kunnen voor een waardevermeerdering zorgen, maar geschiedenis kan ook in de weg zitten. Een ontwerp dat ooit het antwoord was op stedenbouwkundige en sociale problemen van toen, sluit niet altijd meer aan op de vraag van vandaag. Tot slot keken we door de ogen van de gebruikers, toen en nu. Hoe hebben zij van een huis een thuis gemaakt, van een wijk hun buurt?

Het resultaat van deze zoektocht ligt voor u. Wij geven in deze publicatie dan ook geen antwoord op de vraag die we stelden, omdat we zover nog niet zijn. En misschien is de vraag wel nooit te beantwoorden, omdat immers geen plek gelijk is. Wel laten de artikelen van studenten zien hoe zij hebben gekeken, welke methoden zij daarvoor gebruikten en wat het resultaat daarvan was. Veel onderzoek leverde - zoals het hoort - vooral vervolgvragen op. Ook deze delen we met u in deze publicatie. We hopen dan ook komende jaren verder te gaan met dit onderzoek. Niet alleen de overheid of de markt, maar de samenleving als geheel draagt de verantwoordelijkheid voor de inrichting en de invulling van de publieke ruimte. Ook erfgoed maakt hier onderdeel van uit. De academie volgt het proces van vermaatschappelijking van erfgoed op de voet, en leidt haar studenten ervoor op hier een rol in te spelen.

Dit onderzoek is grotendeels uitgevoerd door de studenten van de afstudeergroep *Making Heritage Count*, waarvoor dank. Twee oud-studenten ondersteunden ons bij de organisatie van bijeenkomsten. De nodige input kwam van gastdocenten en experts. Collega's en de leden van de klankbordgroep stelden kritische vragen over onderzoeksmethode en theoretisch kader. Partners keken en dachten met ons mee, een waardevolle én noodzakelijke link met de praktijk waarvoor we opleiden. Menje Almekinders en Fieke Tissink, dank voor het meedenken en -lezen, Renske Nieuwboer voor het vormgeven en fotograaf Liesbeth Dingemans voor het in beeld brengen van de twee wijken.

Nancy van Asseldonk

Projectleider Making Heritage Count, mei 2018

Inhoudsopgave

6	Inleiding Nancy van Asseldonk
12	Drie dimensies Malou Minkjan
16	Ruimtelijke beleving en omgevingspsychologie Menje Almekinders
Casus Oude Houthaven en Zeeheldenbuurt	
20	Er is geen elders waar het anders is Gerrit Kouwenaar
26	Biografie Nancy van Asseldonk
31	Tijdlijn biografie
36	Opgepoetst erfgoed Donna Weel
40	Relatietherapie voor overheid en burgerinitiatief Lotte Hopstaken
43	Bijzondere plekken, dagelijkse routines Nancy Asseldonk en studenten
Casus Wildemanbuurt en Sloterplas	
54	Er is geen elders waar het anders is Gerrit Kouwenaar
60	Biografie Malou Minkjan, Anke Vandermullen en Tessa Conijn
66	Tijdlijn biografie
70	Grijze plantsoenen Malou Minkjan
73	Erfgoedtoerisme, vloek of zegen? Anke Vandermullen
76	Hangjongeren of erfgoedzorgers Tessa Conijn
80	Er is geen elders waar het anders is Gerrit Kouwenaar
86	Oud en nieuw Riemer Knoop
89	Tot besluit Menje Almekinders, Nancy van Asseldonk en Fieke Tissink
91	Literatuur
98	Colofon

Inleiding

Nancy van Asseldonk

Erfgoedbenaderingen in de monumentenzorg

In de huidige Nederlandse conditie is veel van het land bebouwd, bestemd of in gebruik. De tweede helft van de twintigste eeuw laat een enorme bouwproductie zien. Inmiddels werken we op een ‘tabula scripta’, een beschreven lei. Werken met en vanuit het bestaande, waarbij het steeds minder gaat om het vanaf de tekentafel ontwerpen van bijvoorbeeld volledig nieuwe woonwijken, maar het transformeren van gebieden en gebouwen. Naast fysieke transformaties is hierbij een groeiende aandacht voor sociale samenhang. Hoe veranker je sociale kwaliteiten? Een buurt bestaat niet uit stenen alleen, maar uit mensen die vorm en invulling geven aan hun buurt. Tijdens de crisis kregen bottom-up initiatieven meer kans, en ook nu zien we een brede beweging van stadmakers die zich inzetten voor - en soms strijden om - de inrichting van hun buurt, dorp of stad.

Dit raakt aan de wereld van monumentenzorg. Naast klassieke selectie, restauratie en instandhouding van onroerend erfgoed gaat het vandaag de dag meer en meer om hergebruik, herbestemming en inpassing in grotere gehelen van historische gebouwen, stadsgezichten, landschappen en gemeenschappen. Dat is niet alleen een cultuurhistorische, maar ook een economische en maatschappelijke opgave. Hierbij gaat het bovendien niet alleen om geregistreerde monumenten, maar ook om miljoenen vierkante meters leegstaand of op termijn leegkomende gebouwen met een geschiedenis, zoals industrieel erfgoed, kerken, boerderijen en maatschappelijk erfgoed. Aan de andere kant is er op diverse plekken sprake van toenemende verstedelijking en ligt er – na jaren van stilstand – een enorme bouwopgave. Wat betekent dat voor bestaande stedelijke structuren en landschappen? In welke mate kan er voortgeborduurd worden op eerdere levensfasen van een (stedelijk) landschap? En wie gaat daarover?

In de klassieke omgang met onroerend erfgoed staat de materiële integriteit van het gebouw en het weer zichtbaar maken van de intentie van de maker centraal. Vanuit een sterke academische, monodisciplinaire traditie werd het monument lange tijd als geïsoleerd object bestudeerd. Het vraagstuk hoe om te gaan met gebouwd erfgoed is

afgelopen decennia op diverse fronten verbreed. Allereerst is het denken over beheer en behoud aan verandering onderhevig. Van terug restaureren naar de oorspronkelijke staat, naar het tonen van verschillende tijdlagen, tot de tijd haar gang laten gaan en een gebouw - in haar uiterste consequentie - laten verworden tot een ruïne. Een theoretisch debat, dat langzaam zijn weg naar de praktijk vindt. Lector Riemer Knoop gaat hier in zijn slotbeschouwing dieper op in.

Sinds de jaren tachtig is monumentenzorg bovendien niet meer (alleen) het terrein van specialisten. Industrieel erfgoed kwam leeg te staan, maar was nog niet tot de canon van monumentenzorg doorgedrongen. Daarnaast nam het bewonersverzet tegen grootschalige stadsvernieuwingen eind jaren zeventig toe. Waardering en zorg voor jonger erfgoed nam binnen monumentenzorg toe. De waarde van historische binnensteden en industriële terreinen werd bovendien ook door ontwikkelaars opgemerkt. Vanaf de jaren negentig is er meer aandacht voor een integrale aanpak en een meer interdisciplinaire benadering: planologen, ontwerpers, projectontwikkelaars en cultuurhistorici werken samen vanuit de overtuiging dat een combinatie van culturele en economische waarden het woon- en leefklimaat versterkt. Erfgoed werd één van de factoren die bijdragen aan een duurzame leefomgeving en onderdeel van gebiedsontwikkeling. Deze benadering is multidisciplinair en gebiedsgericht; zij zoekt de verbinding met actuele ruimtelijke opgaven. Echter, waar bewoners in de jaren zeventig en tachtig op de bres stonden en strenden voor het behoud van hun buurt, lijken zij in de jaren daarna naar de achtergrond te zijn verdronen. Gebiedsontwikkeling is economie, erfgoed speelt hierin een - zij het bescheiden - rol. Soms een ‘hinderrol’ voor ontwikkelaars, maar steeds vaker ook als bron van inspiratie. Erfgoed is een kwaliteit die ingezet kan worden in gebiedsontwikkeling, zowel door behoud en/of transformatie van objecten, maar ook als bron van inspiratie bij (ver)nieuwbouw. De voorbeelden waarin erfgoed waarde toevoegt aan een gebied, zijn inmiddels legio.

Een recente ontwikkeling, ook in het onroerend erfgoed, is de toegenomen belangstelling voor het narratief: het verhaal van een plek, de culturele biografie en de ‘lieux de mémoire’. Een bedachtzame en tegelijk creatieve wijze

van omgaan met de gebouwde omgeving betekent verhalen verzamelen – kleine en grote gebeurtenissen – en burgers en gemeenschappen verbinden met erfgoed. Van belang is samenwerking tussen erfgoeddisciplines én tussen academische en niet-academische kennis. Maar het gaat verder dan dat. Niet alleen heeft een plek betekenis voor haar bewoners, zij willen ook zeggenschap uitoefenen over de toekomst van de omgeving waarin ze wonen en werken. Erfgoed wordt zo onderdeel van een breder maatschappelijk proces, waarbij meer ruimte is voor burgerparticipatie en co-creatie en de focus niet uitsluitend op overheid en markt ligt. Deze nieuwe benadering vraagt om zowel nieuwe werkwijzen en tools, als nieuwe competenties voor erfgoedprofessionals. Malou Minkjan gaat in *Drie dimensies* dieper in op de hierboven in het kort geschetste ontwikkeling in de monumentenzorg.

Probleemstelling

Samengevat spelen in gebiedsontwikkeling zowel *fysieke*, *economische* als *maatschappelijke* motieven een rol. Voor de cultuurhistorische en bouwkundige waardering van onroerend erfgoed is instrumentarium beschikbaar, ontwikkeld in de van de 20ste eeuw. Dat erfgoed van economische waarde in gebiedsontwikkeling kan zijn, is afgelopen decennia in diverse projecten aangetoond. Ook hier is afgelopen jaren veelvuldig over gepubliceerd.¹ Maar hoe kan erfgoed een maatschappelijke (meer)waarde zijn in gebiedsontwikkeling? Wat kunnen we leren van praktijken als placemaking of emotienetwerken.² Kunnen we zo ook erfgoedwaarden in kaart brengen en die vervolgens een rol geven in het ruimtelijk domein? Voor zowel *overheid*, *ontwikkelaars* als *ontwerpers* is het van belang een instrumentarium te hebben om de waarde van erfgoed te bepalen.

¹ Zie bijvoorbeeld Sander Gelinck, Frank Strolenberg, Machteld Linssen, en Fabiola van der Schoot. *Rekenen op herbestemming: idee, aanpak en cijfers van 25 + 1 gerealiseerde projecten*. Rotterdam: nai010 uitgevers, 2014.

² De samenleving bestaat niet alleen uit gemeenschappen, maar uit netwerken van mensen met tegengestelde belangen. Het lectoraat onderzoekt o.l.v. Hester Dibbits i.s.m. Marlou Willemssen en Imagine IC de mogelijkheid emotienetwerken als methode in het gehele proces van erfgoed maken te gebruiken. Het concept van netwerken is ontleend aan de sociale wetenschappen. Zie verder: Dibbits, Hester. “Uit de bubbel. Erfgoedprofessionals in tijden van toenemende polarisatie”, *Boekman Extra 7. Erfgoedpraktijken. Meerstemmig en digitaal* (april 2017), 12-17.

Juist nu de rol van burgers in het proces van waardering toeneemt, is het van belang dat naast fysieke en economische waarden, we ook gaan nadenken over de inzet van maatschappelijke waarden van erfgoed in herbestedingen, gebiedsontwikkeling en de inrichting van de openbare ruimte. Maar hoe? Gaat het om een nieuw instrumentarium, nieuwe tools? Of om het herontwerpen van processen van waardering? En waardering van ruimtelijk erfgoed waarbij zowel materiële als immateriële, economische als maatschappelijk motieven meegenomen worden, leidt dat vervolgens tot andere keuzen in behoud, ontwikkeling en beheer?

Onderzoeksvraag

De Reinwardt Academie, waar al geruime tijd aandacht is voor het immateriële erfgoed, wil een bijdrage leveren aan de hierboven geschetste ontwikkeling en vragen. Zij richt zich hierbij met name op de vermaatschappelijking van erfgoed. Doelstelling van dit onderzoek is het in kaart brengen van bestaande waarderingsmethodieken en het verkennen van methoden om immateriële erfgoedwaarden in het ruimtelijke domein bloot te leggen. De hoofdvraag voor de afstudeergroep bij aanvang van het project luidde:

Hoe kunnen erfgoedwaarden in de context van de ruimtelijke ontwikkeling – in fysiek, economisch en maatschappelijk opzicht – beschreven en gewogen worden?

Een brede onderzoeksvraag, die gefaseerd en aan de hand van twee casussen verder is uitgewerkt. In de volgende paragraaf mever over het onderzoek en de fasering. Deze publicatie toont het resultaat van het onderzoek, dat met vierdejaars studenten is uitgevoerd. Het onderzoek *Making Heritage Count* (MHC) is opgezet met behulp van een KIEM-subsidie. KIEM staat voor Creatieve Industrie - Kennis Innovatie Mapping en heeft tot doel het opzetten van samenwerkingsverbanden tussen kennisinstellingen en private partijen te stimuleren. Partners in dit onderzoek zijn *Gemeente Amsterdam*, *Monumenten en Archeologie*, *DSP-groep*, *The Beach*, *Stipo* en *Urhahn*. De partners hebben twee casussen aangedragen. Allereerst *De Oude Houthaven - Zeeheldenbuurt* - gelegen in Westerpark (stadsdeel West), ingesloten door de westzijde van het centrum en de oostzijde van het Westelijk Hangegebied. De tweede casus is de *Wildemanbuurt* in Osdorp (stadsdeel

Nieuw-West), gelegen aan de *Sloterplas*.³ Het onderzoek maakt onderdeel van het langer lopende lectoraatsonderzoek Straatwaarden van het lectoraat Cultureel erfgoed aan de Reinwardt Academie. Dit inleidend hoofdstuk gaat in op de centrale vraagstelling van het onderzoek en de onderzoeksmethoden.

Praktijkgericht onderzoek

Van een afgestudeerde erfgoedprofessional aan de Reinwardt Academie verwachten wij dat hij of zij in staat is om zelfstandig onderzoek te verrichten. Dat betekent het gestructureerd en op een navolgbare manier verzamelen en analyseren van informatie om dit vervolgens toe te passen in een beroepsproduct; een beroepsproduct is bijvoorbeeld een tentoonstellingsontwerp, een erfgoedroute, een advies voor een instelling, een inrichtingsplan voor een depot, een ontsloten collectie of archief, een educatief programma, een evenement, et cetera. Een beroepsproduct in het hoger onderwijs is het resultaat van een methodische aanpak, dat wil zeggen dat studenten gefaseerd te werk gaan en hierbij gebruik maken van een palet aan onderzoeksmethoden. Zo begint het met een analyse van de situatie of opdracht, op basis waarvan een heldere, relevante en te beantwoorden hoofdvraag geformuleerd wordt. Hierna volgt de uitvoering van het onderzoek in de praktijk, volgens vooraf geselecteerde methoden en technieken. Tot slot worden de bevindingen vertaald naar werkveld en toegepast in beroepsproduct of bijvoorbeeld eindwerk.

Over de vraag wat precies onderzoek is, en in het bijzonder in het hoger beroepsonderwijs, is veel geschreven. Lange tijd is er een onderscheid gemaakt tussen ‘*fundamenteel onderzoek*’ en ‘*toegepast onderzoek*’.⁴ Fundamenteel onderzoek zou los van directe praktische toepassingen plaatsvinden in academische setting. Op deze manier werd nieuwe kennis ontwikkeld, die vervolgens in de praktijk toegepast zou kunnen worden. In de praktijk blijkt deze tweedeling niet houdbaar: ook in het hoger beroepsonderwijs wordt nieuwe kennis gegenereerd en academisch onderzoek is lang niet altijd fundamenteel van aard. Sinds het begin van de 21ste eeuw wordt aan hogescholen onderzoek verricht binnen de zogenaamde lectoraten. In

³ Op de site maps.amsterdam.nl is een kaart met de gebiedsindeling beschikbaar. De indeling in buurten, wijken, gebieden en stadsdelen is een bestuurlijke indeling (onder andere gebruikt voor statistisch onderzoek, bijv. in het sociaal domein), die niet per sé overeenkomt met wat bewoners als hun ‘buurt’ beschouwen. Zo behoort de Zeeheldenbuurt bij de Spaarndammerbuurt en de Houthaven-Oost - in de volksmond de Oude Houthaven - maakt onderdeel uit van de Houthavens. De Wildemanbuurt in de gemeentelijke gebiedsindeling bestaat in de beleving van bewoners ook wel uit twee wijken: de Wildeman- en Blomwijkkerbuurt

⁴ Andriessen, Daan, *Praktisch relevant én methodisch grondig?: dimensies van onderzoek in het hbo*. (Utrecht: Hogeschool Utrecht, 2014), 10.

de beginjaren was er discussie over doel en uitwerking van onderzoek in het hoger onderwijs, maar inmiddels heeft onderzoek in het hbo een stevige basis gekregen. Sinds 2007 hanteert de HBO-raad te term *praktijkgericht onderzoek* en in de *Wet op het Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek* is sinds 2010 opgenomen dat hogescholen “ontwerp- en ontwikkelactiviteiten of onderzoek gericht op de beroepspraktijk” verrichten.⁵

Een bruikbare definitie van praktijkgericht onderzoek hanteert Daan Andriessen, lector Methodologie van Praktijkgericht Onderzoek: “praktijkgericht onderzoek is onderzoek waarvan de vraagstelling wordt ingegeven door de beroepspraktijk en waarvan de opgedane kennis direct kan bijdragen aan die beroepspraktijk.”⁶ Andriessen maakt hiermee onderscheid tussen praktijkgericht onderzoek en theoriegericht onderzoek. Theoriegericht onderzoek richt zich op onderzoeksvragen die lacunes in bestaande theorie kunnen invullen. Dat betekent dat de aanleiding voor praktijkgericht en theoriegericht onderzoek verschilt, maar de *onderzoekscyclus* en de gebruikte *methoden en technieken* zijn (deels) gelijk. Onderzoeksvragen in praktijkgericht onderzoek hebben dus een andere focus – namelijk de praktijk – dan theoriegericht onderzoek.

Doel en kwaliteit van onderzoek

Als de focus van praktijkgericht onderzoek anders is, wat betekent dat dan voor de uitvoering? De methoden die in theoriegericht onderzoek gehanteerd worden, kunnen ook in praktijkgericht onderzoek toegepast worden. Het verschil zit niet zozeer in de gebruikte methoden zelf, als wel in de wijze waarop *methoden* gebruikt worden in relatie tot de praktische *relevantie*.⁷ In onderstaande tabel is dit schematisch weergegeven:

Praktische relevantie
<ul style="list-style-type: none">Is de onderzoeksvraag relevant voor het erfgoedveld?Hoe zorgen we ervoor dat de resultaten ook daadwerkelijk worden gebruikt?
Methodologische grondigheid
<ul style="list-style-type: none">Hoe zorgen we dat de resultaten zo betrouwbaar en valide mogelijk zijn?Hoe kan het onderzoek een bijdrage leveren aan reeds bestaande kennis?

⁵ Wet op het hoger onderwijs en wetenschappelijk onderzoek, artikel 1.3, lid 3.

⁶ Andriessen, Daan, *Praktisch relevant én methodisch grondig?: dimensies van onderzoek in het hbo*. (Utrecht: Hogeschool Utrecht, 2014), 12.

⁷ Ibidem, 15.

Andriessen maakt vervolgens een onderscheid in praktijkgericht onderzoek tussen *practice based evidence* en *evidence based practice*. In het eerste geval verzamelt de onderzoeker bewijs (gegevens) in de praktijk om tot nieuwe kennis te komen. Centraal staat het ontwikkelen van nieuwe kennis. In het tweede geval verzamelt de onderzoeker juist bewijs dat uit onderzoek naar voren is gekomen en vertaalt dit naar een specifieke praktijksituatie. Het verbeteren van de praktijk staat centraal.⁸

Practice-based evidence
<ul style="list-style-type: none">Weten Generaliseren Nieuwe kennis
Evidence-based practice
<ul style="list-style-type: none">Verbeteren Contextualiseren Bruikbare kennis

Waar het hierboven over de focus - de aanleiding en het doel van praktijkgericht onderzoek - ging, is de volgende vraag hoe de kwaliteit van onderzoek geborgd kan worden. Hierbij gaat het onder andere om de *validiteit* en *betrouwbaarheid* van het onderzoek. Dit kan echter op gespannen voet staan met de onafhankelijkheid en de praktische haalbaarheid, ofwel de *bruikbaarheid* van het onderzoek. Praktijkgericht onderzoek speelt zich immers niet in een laboratorium af. Aan welke eisen moet praktijkgericht onderzoek voldoen om de kwaliteit van het onderzoek te waarborgen? Over validiteit en betrouwbaarheid is in theoretisch onderzoek al veel gezegd en geschreven, in praktijkonderzoek zoekt men naar alternatieven eisen om tot goed onderzoek te komen. Validiteit gaat over de geldigheid van het onderzoek ('meet ik wat ik wil meten'), betrouwbaarheid over de herhaalbaarheid van het onderzoek. Omdat praktijksituaties continue in verandering zijn, is praktijkonderzoek niet herhaalbaar als in een laboratoriumsetting. Betrouwbaarheid in praktijkgericht onderzoek wordt bereikt door middel van zorgvuldigheid en een systematische en transparante verslaglegging, zodat de gang van het onderzoek voor de lezer altijd na te gaan en te controleren is. Validiteit kan in praktijkgericht onderzoek geborgd worden door triangulatie, waarbij een combinatie van methoden en onderzoeken gecombineerd worden.

Ook wat betreft de bruikbaarheid van praktijkgericht onderzoek zijn kwaliteitseisen denkbaar. Is bij het ontwerp van het onderzoek duidelijk gemaakt voor wie het onderzoek nuttig is en hoe

^[1] Ibidem, 20-23.

het gebruikt kan worden in de praktijk? Sluit het aan bij vragen die uit de praktijk komen? Ook kan aangeven worden in hoeverre het onderzoek nieuwe inzichten oplevert. Tot slot is de aandacht voor *valorisatie* in praktijkgericht onderzoek afgelopen decennia toegenomen, waarbij het gaat om de mate waarin het onderzoek daadwerkelijk gebruikt gaat worden.

Valide en betrouwbaar
<ul style="list-style-type: none">Zorgvuldigheid Systematische en transparante verslaglegging Triangulatie
Bruikbaar
<ul style="list-style-type: none">Nuttig Participatief (praktijkvragen) Innovatie Valorisatie

Onderzoekscyclus

Tot slot kort iets over de onderzoekscyclus. Het onderzoek aan de Reinwardt Academie is in een aantal opeenvolgende fasen verdeeld. In de praktijk doorloopt een student meestal niet de gehele onderzoekscyclus. Vaak wordt er aan projecten voor een opdrachtgever gewerkt, waarbij het onderwerp of de vraag al vastligt en ook diverse bronnen al gegeven kunnen zijn. Of de methode van onderzoek is vooraf bepaald, zoals het geval is bij publieksonderzoek in een museum. Ook is het niet zo dat alle fasen en onderzoeksactiviteiten elkaar in tijd logisch opvolgen, in de praktijk verloopt onderzoek vaak chaotischer dan in een geabstraheerd model. Hoofd- en deelvragen kunnen lopende een onderzoek bijgesteld worden, of andere onderzoeksmethoden blijken nodig om extra of betere data te verkrijgen. Dit is echter in de latere beroepspraktijk niet anders.

Het naaststaande schema kan als een cyclus beschouwd worden, onderzoek is een iteratief proces. Op basis van de onderzoeksresultaten kunnen nieuwe onderzoeksvragen geformuleerd worden. Ook in het onderzoek *Making Heritage Count* zijn bovenstaande fasen doorlopen. Over MHC later meer, eerst meer over de gebruikte onderzoeksmethoden.

Fase I Oriënteren
<p><i>Wat wil je weten?</i></p> <ul style="list-style-type: none">Bepalen en afbakenen onderwerp Bronnen zoeken Opstellen probleemomschrijving
Fase II Ontwerpen
<p><i>Hoe geef je daar antwoord op?</i></p> <ul style="list-style-type: none">Formuleren hoofd- en deelvragen Bepalen methode(n) van onderzoek Opstellen plan van aanpak
Fase III Uitvoeren
<p><i>Hoe verzamel je gegevens?</i></p> <ul style="list-style-type: none">Verzamelen en verwerken gegevens Analyseren gegevens Opstellen rapport
Fase IV Presenteren
<p><i>Hoe deel je de resultaten?</i></p> <ul style="list-style-type: none">Evalueren onderzoek Bepalen vervolgstappen Communiceren resultaten

Methoden en technieken
De onderzoeker staan verschillende onderzoeksmethoden en -technieken ter beschikking. Het aanbod literatuur alleen al voor het hoger onderwijs is overweldigend.⁹ Veel toegepaste onderzoekstechnieken door studenten aan de Reinwardt Academie zijn literatuur- en bronnenonderzoek, interviews (van vragenlijsten tot open interviews en focusgroepen) en observaties (met name van museumbezoekers). In deze paragraaf gaan we daar niet dieper op in. Wel kijken we naar twee onderzoeksmethoden, die in feite meerdere methoden en technieken combineren, en die voor het MHC-onderzoek relevant zijn: de landschapsbiografie en het naturalistisch onderzoek.

De landschapsbiografie
In de landschapsbiografie vormt de levensgeschiedenis van het landschap - of het nu ruraal of stedelijk is - het verhaal: een beschrijving van gebeurtenissen die leiden tot ruimtelijke transformaties, vaak aan de hand van materiële overblijfselen die ons resten, maar ook met behulp van andere onderzoekstechnieken, zoals bronnenonderzoek. Het concept van de landschapsbiografie kwam rond de

^[1] De Reinwardt Academie heeft afgelopen jaren onderzoeksvaardigheden steviger in het curriculum verankerd. Enkele boeken waar mee gewerkt is, zijn: Ben Baarda. Dit is onderzoek!: handleiding voor kwantitatief en kwalitatief onderzoek (Groningen: Noordhoff Uitgevers, 2014) en Verhoeven, Nel. Wat is onderzoek?: praktijkboek voor methoden en technieken (Amsterdam: Boom uitgevers, 2016). Daarnaast heeft academie haar eigen Schrijfwijzer ontwikkeld.

eeuwwisseling op, al werd het eerder in 1979 al geïntroduceerd door Samuels.¹⁰ Samuels, afkomstig uit de humanistische geografie, beschouwde landschappen niet slechts als het resultaat van anonieme, sociale, economische en demografische ontwikkelingen, maar benadrukte dat ook individuen en groepen hun stempel op een landschap drukken. Gelijktijdig werd het biografieconcept in de archeologie geïntroduceerd, ditmaal echter niet gebaseerd op Samuels, maar op antropologische studies van de materiële cultuur.¹¹ Niet alleen mensen, maar ook objecten, landschappen en monumenten hebben een levensgeschiedenis en dragen de verschillende betekenislagen die ze in de loop der geschiedenis opbouwen in zich mee.

De belangstelling voor de landschapsbiografie eind 20ste eeuw kwam voort uit een aantal ontwikkelingen, of beter gezegd knelpunten, die vanaf de jaren negentig aan de oppervlakte kwamen. Allereerst speelde de sterk gespecialiseerde en in disciplines onderverdeelde onderzoeksrichtingen in het academische onderzoek een rol.¹² Gelijktijdig werd erfgoed een economische factor in de ruimtelijke ontwikkeling. De verbreding betrof niet alleen de omgang met het object, maar ook het object zelf; hele gebieden werden interessante locaties voor gebiedsontwikkeling. Terwijl de wereld van ontwerp en planning de blik richtte op hergebruik en transformatie van landschappen, was het academisch onderzoek sterk verkokerd in academische disciplines, met daarbinnen een verdeling naar specialisaties en tijdvakken. Relaties tussen verschillende perioden en tussen sociale en natuurlijke processen werden nauwelijks gelegd. De samenhang tussen de deelterreinen ontbrak, evenals de relatie met actuele ruimtelijke en maatschappelijke opgaven. De nadruk lag op onderzoek naar de verzameling overgebleven materiële resten in het landschap, dat wat nog resteerde uit een verloren gegane wereld.¹³ De kloof tussen onderzoek en ontwerp was groot.

^[1] Marwyn Samuels, “The Biography of Landscape: Cause and Culpability”, in: D.W. Meinig (ed.), The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays, (New York: Oxford, 1979), 51 – 87.

^[2] Met name de bundel essays onder redactie van Arjun Appadurai met daarin een bijdrage van Igor Kopytoff is van invloed geweest: Igor Kopytoff, “The cultural biography of things: commoditization as process”. In: Arjun Appadurai, The social life of things: commodities in cultural perspective. Cambridge: Cambridge University Press (1986), 64-91.

^[3] Helder overzicht van de stand van het academisch onderzoek in de verschillende disciplines in Kooos Bosma en Jan Kolen, red. Geschiedenis en ontwerp: handboek voor de omgang met cultureel erfgoed (Nijmegen: Vantilt, 2010).

^[4] Jan Kolen, J. & H. Renes, “Landscape biography: key issues”, in: J. Kolen, H. Renes and R. Hermans (ed.), Landscape Biographies; geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015), 22-23.

De landschapsbiografie heeft de potentie deze brug te slaan, waarbij beelden en verhalen niet verwijzen naar een verloren wereld, maar naar een landschap dat tot op de dag van vandaag geschiedenissen in zich draagt.¹⁴ De landschapsbiografie legt meer dan voorheen de koppeling met actuele erfgoedvraagstukken. Hoe wordt vandaag de dag met het (stedelijk) landschap omgegaan? Hoe kunnen toekomstige transformaties voortborduren op de culturele waarden en identiteiten van vandaag? Van een wereld die voorbij is naar een landschap dat tot op de dag van vandaag geschiedenissen in zich draagt, die input (kunnen) leveren aan de ontwerppraktijk.

Wat zijn de kenmerken van een biografie? Allereerst dat zij veranderende patronen in het gebruik van een landschap door de eeuwen heen belicht. Ten tweede: in plaats van een strikt chronologische benadering, waarin tijdsvakken gescheiden zijn als losstaande ontwikkelingsfasen, ligt de nadruk meer op opeenvolgende transformaties in tijd, waarbij elk tijdperk van invloed is op het navolgende tijdperk, door bewuste of onbewuste processen van herinneren en vergeten. Ten derde is de biografie discipline-overstijgend en een combinatie van methoden uit verschillende disciplines, zoals de archeologie, historische geografie en architectuurgeschiedenis. Ten vierde legt de biografie het verband tussen de studie van lokale gemeenschappen en lange termijnsgeschiedenis; hoe hebben lokale gemeenschappen hun identiteit uitgedrukt in of ontleend aan het landschap? Tot slot wordt, zoals eerder opgemerkt, de koppeling gelegd met actuele erfgoedvraagstukken. Hoe wordt vandaag de dag met het landschap omgegaan en hoe kunnen toekomstige transformaties de culturele waarden en identiteiten van vandaag meenemen?

De onlangs verschenen bundel *Landscape Biographies* bevat een verzameling artikelen waarin het biografieconcept in praktijk is gebracht. De biografie als methodiek heeft inmiddels ook in de beroepspraktijk meer aandacht gekregen; recent verscheen in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed bijvoorbeeld de *IJsselmeerbiografie*, die “richting [geeft] aan de agenda IJsselmeergebied 2050, om de waardevolle karakteristieken te integreren in de ruimtelijke opgaven, zoals de energietransitie of het vergroten van de waterveiligheid.”¹⁵ De biografie slaat de brug naar ontwerpers en planners met een meer integraal, cultuurhistorische levensgeschiedenis, maar minder nog naar de de huidige gebruikers van datzelfde

^[1] Ibidem, 41-42.

^[2] De biografie verscheen in meerdere delen, zie: RCE, “Verhaal van het IJsselmeer verteld in biografie” (versie 2 november 2017), https://cultureelerfgoed.nl/nieuws/verhaal-van-het-ijsselmeer-verteld-in-biografie.

landschap. Terwijl juist hier - gezien de vermaatschappelijking van erfgoed - vraag naar is. Wie zijn de bewoners en gebruikers van de onderzochte landschappen - of in stedelijke context, de buurten en straten? Wat betekent het voor hen? Dit brengt ons bij het naturalistisch onderzoek.

Naturalistisch onderzoek
In 2016 verscheen *De waarde van het alledaagse*, een onderzoek naar buurten en vooral de mensen die er wonen. Welke invloed hebben bewoners op hun buurt? Hoe kijken zij naar hun wijk? In Tilburg, Breda en Roosendaal is gekeken naar het dagelijkse leven in drie verschillende, twintigste-eeuwse, wijken. Maar vooral ook: hoe is hun perspectief op de wijk anders dan dat van professionals, beleidsmakers en politici? Waar door professionals buurten eerder gezien worden als “concentratieplekken van problemen waarvoor hoe dan ook beleid moet worden ontwikkeld”, blijkt uit het onderzoek dat in de alledaagse wijk “een forse dosis onverschilligheid [heerst] en soms zelfs weerzin tegen alles wat met professionals en maakbaarheid te maken heeft.”¹⁶ Nog los van de onderzoekresultaten, is voor ons interessant hoe het onderzoek naar de alledaagse betekenis van een buurt voor haar bewoners in zijn werk is gegaan. De methode van het naturalistische onderzoek kan een aanvulling zijn op de biografische methode die hierboven geschetst is.

Dagelijks leven is overal en voor iedereen zichtbaar, maar tegelijkertijd vanzelfsprekend en onopvallend. Hoe kan het alledaagse dan toch vastgelegd en begrepen worden? In naturalistisch onderzoek worden verschillende onderzoekstechnieken ingezet, waarbij het er vooral om draait te kijken en observeren, te luisteren en de verhalen op te tekenen die mensen vertellen. Meest voor de hand ligt het afnemen van surveys.¹⁷ Overal en over alles worden enquêtes afgenomen, wat een grote hoeveelheid data oplevert. De vraag is echter of dit een goed zicht geeft op de belevingswereld van mensen. Om een buurt te doorgronden, is meer nodig dan een vragenlijst, maar duiding van binnenuit. Een enquête onder bewoners naar het erfgoed van de wijk waarin ze wonen, levert waarschijnlijk andere resultaten dan observeren en in gesprek gaan over de betekenisvolle plekken in dezelfde buurt.

Zoals de biografie niet één methode is, maar veeleer een verzameling methoden, is dit ook in naturalistische onderzoek het

^[1] Peter Beijer, Ellen de Groot, Jolanda Hoeflak, en Vincent Platenkamp. De waarde van het alledaagse: van beleidsdrang naar bewonersperspectief in de stadswijk. TrancityxValiz, 2016, 10-11.

^[2] De Reinwardt Academie traint studenten in het afnemen van publieksonderzoeken, zie: Sas, Jan, “Publieksonderzoek bij erfgoed”. In: Ruben Smit, (red.), Publiek. Erfgoed cahier #01. Amsterdam: Reinwardt Academie (2015), 54-61.

Van Diemenstraat, rechts de Houtmankade. Busselman, Frans (1927-1993), 1985. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto-afdrukken, afb. OSIM00007003180.

Groenpad, gezien vanaf de Notweg. Serie: Nieuw-West '50-'60 speelplaatsen, 1964. SAA, Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en rechtsvoorganger: foto's, afb. 10009A000758.

Oude Houthaven, 2018. Liesbeth Dingemans.

Groenpad, 2018. Liesbeth Dingemans.

geval. Observeren, informele gesprekken op straat of diepte-interviews met enkele bewoners en ondernemers in de buurt, gericht observeren, aandachtig kijken, rondlopen en luisteren naar stadsgeluiden. Dit vraagt om aanwezigheid in een buurt op verschillende momenten van de dag. Informele gesprekken op straat leveren al snel een globale indruk van een buurt, al wordt daarmee niet iedereen bereikt. Diepte interviews kunnen levensverhalen blootleggen. Behalve mensen laten vertellen, is het laten tekenen van 'mental maps' een veelgebruikte methode.¹⁸ En tot slot participeren in een wijk, door boodschappen in de wijk te doen of uit eten te gaan, aanwezig te zijn op speelplaatsen en buurtpleintjes, of deel te nemen aan activiteiten en evenementen in de buurt.

Bij zowel de landschapsbiografie als het naturalistisch onderzoek wordt gebruik gemaakt van verschillende onderzoekstechnieken, bronnenonderzoek, observaties, interviews, et cetera. "Voor naturalistisch onderzoek bestaat geen kookboek - het belangrijkste criterium is de geloofwaardigheid van de verslaglegging."¹⁹ Hiermee is meteen een antwoord gegeven op twee van de drie kwaliteitscriteria, validiteit en betrouwbaarheid, van het onderzoek. Door verschillende technieken te combineren en door de resultaten op een systematische en transparante wijze te noteren, wordt de *validiteit* en *betrouwbaarheid* van het onderzoek vergroot. Hiermee is nog niet per sé aan het derde kwaliteitscriterium - *bruikbaarheid* - voldaan. Is het onderzoek ook nuttig? Door betrokkenheid van de partners in het MHC- onderzoek, is allereerst geborgd dat de juiste vragen gesteld worden. Meer hierover in de volgende paragraaf. Of en in hoeverre het onderzoek nieuwe inzichten

oplevert die gebruikt kunnen worden in de praktijk, hopen we in de eindconclusie te kunnen zeggen.

Making Heritage Count

De eerste oriëntatie door het onderzoeksteam, bestaande uit seniordocenten Nancy van Asseldonk en Fieke Tissing en junioronderzoeker Menje Almekinders, was een verkenning van de bestaande literatuur en een gespreksronde met de individuele partners. Deze inventarisatie resulteerde in een bibliografie, die online publiek toegankelijk is, zodat zij ook voor verder onderzoek gebruikt kan worden. Een beknopte bibliografie is achterin deze publicatie opgenomen.

Daarnaast werden door de partners in deze oriëntatie twee casussen aangedragen: de Oude Houthaven door de *DSP-groep* en de Wildemanbuurt door *The Beach*. Vervolgens is in september gestart met een groep studenten aan het onderzoek. Gezamenlijk is literatuur bestudeerd, waarna studenten dit aangevuld hebben met individueel literatuuronderzoek. Op

basis van de vooronderzoeken hebben studenten een eerste onderzoeksontwerp gemaakt en hoofdvraag geformuleerd. Tijdens een bijeenkomst met de partners zijn de onderzoeksvragen bijgesteld en aangescherpt. Ook is nagedacht over de verschillende in te zetten onderzoeksmethoden. Menje Almekinders duikt in haar bijdrage *Ruimtelijke beleving en omgevingspsychologie* dieper in op de omgevingspsychologie als onderzoeksmethode; zou dit voor het erfgoedveld - en in het bijzonder het onderzoek en onderwijs aan de Reinwardt Academie - een geschikte methode zijn om de vermaatschappelijking van erfgoed te onderzoeken en duiden?

De studenten hebben vervolgens in de periode van oktober tot en met december hun onderzoek uitgevoerd en hiervan in een tussentijds rapport verslag uitgebracht. De resultaten zijn verwerkt in de artikelen die in deze publicatie zijn opgenomen, verdeeld over beide casussen. De eerste casus is de *Oude Houthaven en Zeeheldenbuurt*. De biografie door Nancy van Asseldonk beschrijft de geschiedenis van de buurt aan de hand van zowel fysieke als sociale transformaties: besluiten die genomen worden, plannen die uitgevoerd worden, maar ook de plannen die in een la belanden en het net niet werden. Wie heeft welke invloed uitgeoefend op het gebied, van bestuurders en stedenbouwers, tot ambachtslieden, arbeiders en krakers. Donna Weel onderzoekt het verband tussen de economische opwaardering van een wijk en erfgoed in haar artikel *Erfgoed opgepoetst*. Lotte Hopstaken vraagt zich in *Relatietherapie voor overheid en burgerinitiatief* af wat er nodig is om de idealen van burgerparticipatie en de weerbarstige praktijk wat dichter bij elkaar te brengen. De casus Oude Houthaven - Zeeheldenbuurt sluit af met het artikel *Bijzondere plekken, dagelijkse routines*. Dit artikel is het resultaat van het keuzevak Erfgoed en stad, waarbij een groep studenten verhalen over de buurt heeft geschreven.

De tweede casus is de *Wildemanbuurt* en *Sloterplas*. De biografie van de wijk is samengesteld uit de vooronderzoeken van Tessa Conijn, Malou Minkjan en Anke Vandermulen. Hierbij is zowel aandacht voor het gedachtegoed van het AUP als de uitwerking ervan in de Westelijke tuinsteden en Osdorp in het bijzonder. Malou Minkjan gaat in *Grijze plantsoenen* in op de cultuurhistorische waarde van het kwetsbare groen in de wijk. Hiervoor heeft zij zowel archiefonderzoek als veldwerk verricht. In *Erfgoedtoerisme, vloek of zeken?* belicht Anke Vandermulen de mogelijke gevolgen van toerisme en toerismespreiding voor de erfgoedwaarden van en rondom de Sloterpas. Tessa Conijn heeft zich in de waardering door bewoners

- en in het bijzonder jongeren - verdiept. Of erfgoed hier een rol in speelt of zou kunnen spelen, leest u in *Hangjongeren of erfgoedzorgers?*

De resultaten zijn tot slot gepresenteerd en besproken met de partners. De bevindingen zijn terug te lezen in de bijdrage *Tot besluit*, waarin een terugblik op het onderzoek en aanbevelingen voor een mogelijk vervolg. De eindconclusies en evaluatie van het onderzoek wordt voorafgegaan door een prikkelend essay van lector Riemer Knoop, over de complexe tegenstelling tussen oud en nieuw in de hedendaagse werkelijkheid en wat dat van de toekomstige erfgoedprofessional vraagt.

Vooruitlopend op het slot, is zeker dat erfgoed bijzonder én alledaags kan zijn, dat erfgoed van ons allen én hoogst persoonlijk is. Het gedicht *Er is geen elders waar het anders is* van Gerrit Kouwenaar uit 1962, opgenomen tussen de artikelen door, verwoordt poëtisch het bijzondere van het alledaagse.²⁰

Literatuur

Andriessen, D.G., Dan Greve, Marieke Hilhorst, Kenniscentrum Innovatie en Business (Utrecht), en Lectoraat Methodologie van Praktijkgericht Onderzoek (Utrecht). *Praktisch relevant én methodisch grondig?: dimensies van onderzoek in het hbo*. Utrecht: Hogeschool Utrecht, Kenniscentrum Innovatie & Business, 2014.

Baarda, Ben. *Dit is onderzoek!: handleiding voor kwantitatief en kwalitatief onderzoek*. Groningen: Noordhoff Uitgevers, 2014.

Beijer, Peter, Ellen de Groot, Jolanda Hoefiak, en Vincent Platenkamp. *De waarde van het alledaagse: van beleidsdrang naar bewonersperspectief in de stadswijk*. TrancityxValiz, 2016.

Bosma, Koos, en Jan Kolen, red. *Geschiedenis en ontwerp: handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen: Vanitil, 2010.

Dibbits, Hester. "Uit de bubbel. Erfgoedprofessionals in tijden van toenemende polarisatie", *Boekman Extra 7. Erfgoedpraktijken. Meerstemmig en digitaal* (april 2017), 12-17.

Gelinck, Sander, Frank Strolenberg, Machteld Linssen, en Fabiola van der Schoot. *Rekenen op herbestemming: idee, aanpak en cijfers van 25 + 1 gerealiseerde projecten*. Rotterdam: nai010 uitgevers, 2014.

Knoop, R.R., Michiel Schwarz, Nancy van Asseldonk, en Reinwardt Academie (Amsterdam). *Straatwaarden: In Het Nieuwe Speelveld van Maatschappelijke Erfgoedpraktijken: Schetsen Uit Het Onderzoeksproject Straatwaarden, 2015-2016*. Amsterdam: Reinwardt Academie, 2017.

Kolen, Jan, Hans. Renes and Rita Hermans (ed.). *Landscape biographies: geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.

²⁰ Het gedicht verscheen in 1962 zonder titel in het kerstnummer "Geen uur zonder drukwerk -Print round the clock" van *Drukkersweekblad en autolijn* 53 (1962). In 1993 werd het opnieuw uitgegeven met foto's van Pier Pennings onder de titel *Er is geen elders waar het anders is*.

Kopytoff, Igor, "The cultural biography of things: commoditization as process". In: Arjun Appadurai, *The social life of things: commodities in cultural perspective*. Cambridge: Cambridge University Press (1986), 64-91.

Kouwenaar, Gerrit, en Pier Pennings. *Er is geen elders waar het anders is: een gedicht*. Amsterdam: Querido, 1993.

Leeuwen, Jacqueline van. "Erfgoed op de kaart zetten. Mental mapping als methode om erfgoedgemeenschappen te laten vertellen." *Faro. Tijdschrift voor cultureel erfgoed*, september 2014.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "Verhaal van het IJsselmeer verteld in biografie" (versie 2 november 2017), <https://cultureelerfgoed.nl/nieuws/verhaal-van-het-ijsselmeer-verteld-in-biografie>.

Samuels, Marwyn "The Biography of Landscape; Cause and Culpability", in: D.W. Meinig (ed.), *The Interpretation of Ordinary Landscapes. Geographical Essays*, (New York: Oxford, 1979), 51 - 87.

Sas, Jan, "Publieksonderzoek bij erfgoed". In: Ruben Smit, (red.), *Publiek. Erfgoed cahier #01*. Amsterdam: Reinwardt Academie (2015), 54-61.

Veldt, Edwin van der, *Schrijfwijzer. Amsterdam: Reinwardt Academie*, september 2017 (versie 1.8).

Verhoeven, Nel. *Wat is onderzoek?: praktijkboek voor methoden en technieken*. Amsterdam: Boom uitgevers, 2016.

¹⁸ Meer over het maken van mental mappings als tool om erfgoed in kaart te brengen in: Jacqueline van Leeuwen. "Erfgoed op de kaart zetten. Mental mapping als methode om erfgoedgemeenschappen te laten vertellen." *Faro. Tijdschrift voor cultureel erfgoed*, september 2014.

¹⁹ Peter Beijer, Ellen de Groot, Jolanda Hoefiak, en Vincent Platenkamp. *De waarde van het alledaagse: van beleidsdrang naar bewonersperspectief in de stadswijk*. TrancityxValiz, 2016, 119.

Drie dimensies

Malou Minkjan

Inleiding

Erfgoed is een dynamisch begrip, evenals de sector zelf. Elke generatie heeft een eigen perspectief op de wereld, waarden staan daarom niet vast, maar zijn steeds aan verandering onderhevig. Een gebouw dat tien jaar geleden klaar was voor de sloop, kan nu getransformeerd zijn tot een zogenaamde ‘hotspot’ waar iedereen gezien wil worden. De waardering voor erfgoed zegt misschien meer over de gebruikers dan over het gebouw of object zelf. Dit perspectief op de erfgoedzorg is heden ten dage algemeen gedragen, maar aan het begin van de monumentenzorg dacht men hier anders over. Dit artikel gaat over de ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse Monumentenzorg in de periode tussen 1860 en 1980; welke spelers zijn van belang geweest en welke motieven lagen aan de grondslag van hun handelen?

De cultuurhistorische basis van de monumentenzorg

Aan de grondslag van de Nederlandse monumentenzorg ligt de oprichting van de afdeling Kunsten en Wetenschappen bij het ministerie voor Binnenlandse Zaken in 1875.¹ Deze afdeling begon met ontwikkelen van een gestructureerd en waardenstellend onderzoek naar de ‘overblijfsels der vaderlandsche kunst’. Ook gebouwd erfgoed maakte hier onderdeel van uit. Een belangrijke rol bij de oprichting van deze afdeling speelde de particulier Victor de Stuers.² De Stuers schreef in 1873 het artikel ‘Holland op zijn smalst’. Dit is een fel artikel waarin De Stuers ingaat op de wijze waarop de tastbare overblijfselen van het verleden werden verwaarloosd.³ Zijn mening was dat het onder de verantwoordelijkheid van de overheid valt om zorg te dragen voor het behoud van deze panden. Het artikel bracht een publiek debat op gang wat uiteindelijk ook resulteerde in de oprichting van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond in 1899 en de Bond Heemschut in 1911. Beide particuliere initiatieven ter bevordering van de wettelijke monumentenbescherming

1 K. Bosma en J. Kolen, ed., *Geschiedenis en ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. (Nijmegen: Vantilt, 2010), 40.

2 RCE, *Eenheid en verscheidenheid: Achtergrondocument*. (Amersfoort, 2014), 19.

3 G.J. Hoogewerf, *Bij de herdenking van “de commissie tot het opsporen, het behoud en het bekendmaken van overblijfsels der vaderlandsche kunst uit vroeger tijden”*. (Amsterdam, 1960), 2.

die heden ten dage nog steeds actief zijn in de monumentenzorg. De Stuers’ kritiek werd daarnaast erkent door de overheid door hem aan te stellen als referendaris binnen de afdeling Kunsten en Wetenschap van het ministerie van Binnenlandse Zaken. De eerste inventaris van waardevolle Nederlandse monumenten en ander kunstvoorwerpen werd door de afdeling Kunsten en Wetenschappen gepubliceerd in 1903. Alleen gebouwen van voor 1850 die ‘belangrijk waren als kunstuiting of vanwege eene er aan verbonden historische herinnering’ werden geselecteerd.⁴

Doelstelling van het publiceren van deze lijst was het vergroten van de kennis over de nationale ‘Monumenten van Geschiedenis en Kunst’ en zodoende de liefde voor het vaderlands erfgoed aan te wakkeren. Ook na de Tweede Wereldoorlog en nadat de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd opgericht, bleef de focus van de monumentenzorg gedurende een lange periode gericht op de gebouwen van voor 1850. Veel aandacht was er voor de representatie van de klassieke stijlperiodes en voor gebouwen gebouwd na 1600 gold dat met name het werk van grote architecten van belang was. De essentialistische artistieke authenticiteit werd door de Rijksdienst van Monumentenzorg als uitgangspunt genomen met als gevolg dat bij restauratie dit vaak ten koste ging van de bouwhistorische kenmerken en er vaak latere ingrepen werden uitgewist omdat zij als niet waardevol werden beschouwd. Deze latere ingrepen werden beschouwd als aantasting van de authenticiteit. Monumentale panden waren vooral ‘een herinnering van vaderlandse schoonheid’ en moesten als zodanig beschermd blijven.⁵

Een omslag vond plaats in de jaren 70 wanneer de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kritiek ontving geuit door architectuurhistorici. De formalistische-stilistische architectuurgeschiedenis die door de monumentenzorg werd aangehouden vonden de historici niet meer relevant.⁶ De strakke indelingen in

4 M. Kuipers, “Culturele Grondslagen in de Monumentenwet”, in: Dr. M. van Thoor, ed., *Bulletin KNOB 111*. (Delft: KNOB, 2012), 12. RCE, *Eenheid en verscheidenheid: Achtergrondocument*. (Amersfoort, 2014), 19.

5 K. Bosma en J. Kolen, ed., *Geschiedenis en ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. (Nijmegen: Vantilt, 2010), 40. 43-44.

6 Ibidem, 44.

stijlen en periodes werd inmiddels door historici als onjuist beschouwd omdat deze methode ‘een vals en tijdloos beeld gaf’ van gebouwen doordat nuances en de ‘continuïteit van het alledaagse bouwen’ werden genegeerd. Wat door hoogleraar Stedelijke identiteit en monumenten Gabri van Tussenbroek “de mythe van het onveranderlijke” wordt genoemd. “Ze lijken weliswaar onveranderlijk de tijd te hebben doorstaan, maar oude, gerestaureerde gebouwen geven voornamelijk weer hoe er in een bepaalde periode over de omgang met die gebouwen werd gedacht” zegt Van Tussenbroek in zijn rede uitgesproken bij de aanvaarding van het hoogleraarschap bij de Universiteit van Amsterdam in 2015.⁷ Het formalistische-stilistische denken werd uiteindelijk door de monumentenzorg niet helemaal opzij geschoven, wel werden de monumenten niet meer louter als kunstobject beschouwd, maar ook als historisch product met als gevolg dat er meer aandacht besteed werd aan de historische en ruimtelijke context waar een gebouw mee te maken heeft, zoals bijvoorbeeld de latere ingrepen. Daarnaast kwam er meer aandacht voor nieuwere bouwperiodes en werd het onderzoeksveld verbreed. Ook tuinen en landschappen kwamen bijvoorbeeld onder de aandacht van de monumentenzorg.⁸

Met de ingang van de Wet op Monumentenzorg in 1961 was de Rijksdienst voor de Monumentenzorg al eerder wettelijk bevoegd groen erfgoed in bescherming te nemen. Groen erfgoed is de aanduiding van historische groenaanleg waarbij het gaat om duidelijk ontworpen en begrensd gebieden bedoeld ter verfraaiing of voor gebruik. In eerste instantie werd groen erfgoed enkel beschermd wanneer er sprake was van een totale ensemblewaarde tussen een gebouw en het groen er omheen. Na de omslag in de jaren 70 kwam er meer aandacht voor de eigen tuinhistorische waarde van het groene erfgoed. Een inventarisatie, uitgevoerd door de commissie Buitenplaatsen, van historische buitenplaatsen van voor 1850 volgde, wat resulteerde in het benoemen van ongeveer 540 nieuwe ‘groene’ rijksmonumenten. De aandacht voor groen erfgoed binnen de monumentenzorg bleef en ook het

7 G. van Tussenbroek, *De mythe van de onveranderlijkheid: veranderende opvattingen over Amsterdamse monumenten*. (Amsterdam, 2015), 5-6.

8 K. Bosma en J. Kolen, ed., *Geschiedenis en ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. (Nijmegen: Vantilt, 2010), 44.

maatschappelijk draagvlak groeide. In Nederland werden er aan het einde van de twintigste eeuw meerdere verenigingen en stichtingen opgericht primair gefocust op het inventariseren en onderzoeken van groen erfgoed. Niet alleen groen erfgoed van voor 1850 was voor deze partijen van belang, ook jonger groen werd onderzocht. Een voorbeeld dat door de Rijksdienst voor de Monumentenzorg werd gevolgd. In aansluiting met het Monumenten Inventarisatieproject – en selectieproject werd historisch groen uit de periode 1850-1940 onderzocht en benoemd tot rijksmonument.⁹ Hoewel groen erfgoed wezenlijk anders is dan gebouwd erfgoed is het niet gek dat deze aansluitend worden gewaardeerd. De ensemblewaarde van groen en gebouwd erfgoed is vandaag de dag nog steeds relevant.

Naast de overheid kan er geconcludeerd worden dat er meerdere, veelal particuliere spelers van belang zijn geweest voor de ontwikkeling van de monumentenzorg. De publicatie van Victor de Stuers, kritiek geuit door architectuurhistorici, inventarisaties en onderzoek opgepakt door diverse stichtingen, bonden en vereniging zorgde gezamenlijk voor een verruimde blik binnen de monumentenzorg. Hoewel de monumentenzorg binnen gebiedsontwikkeling historische gebouwen benaderde als eilanden, los van de vele contexten en gelaagdheden die wij nu als relevant beschouwen, stond de Monumentenzorg zelf dus wel open voor invloeden van buitenaf, zij het mondjesmaat. Naast cultuurhistorisch werd bijvoorbeeld ook bouwhistorisch onderzoek als relevant beschouwd voor de waardering van monumenten. Ook kreeg later in deze periode groen erfgoed een meer prominente rol op de monumentenlijst. Groen erfgoed werd niet meer alleen beschouwd als een groene buffer rondom een monument, ook het groen zelf werd nader onderzocht en omschreven.

Groeiende belangen in de monumentenzorg

Hiervoor werd duidelijk dat de sectorale erfgoed benadering in grote mate onafhankelijk is. De monumenten zelf worden beschermd van invloeden van buitenaf, omdat de authenticiteit vooral beschouwd wordt als snapshot uit het verleden en de monumentenzorg zelf staat ook los van andere ruimtelijke ontwikkelingen. In de jaren tachtig en negentig vindt er een kentering plaats wanneer de publieke interesse voor erfgoed enorm toeneemt en eerdergenoemde spelers niet meer de enige zijn die omgang vinden in onroerend erfgoed. Welke ontwikkelingen zorgden voor deze omslag en wat was het gevolg voor de monumentenzorg? Deze paragraaf gaat over de verhouding tussen erfgoed en

9 Ibidem, 23.

de ruimtelijke ordening. De jaren tachtig in Nederland gaan gepaard met een terugtrekkende overheid. De overheid is meer marktgericht en het monumentenbeleid decentraliseert. Het beschermen van monumenten door wet en regelgeving is als gevolg hiervan minder vanzelfsprekend en onroerend erfgoed valt in een meer onderhandelbaar aspect binnen de markt gedreven ontwikkelingen van de ruimtelijke ordening. Voor de monumentenzorg betekent dit dat er belangrijke relaties ontstaan tussen projectontwikkelaars, architecten, stedenbouwkundigen, corporaties, beleggers, gemeenten, belangengroeperingen en gebruikers. Dit betekent ook dat het geven van een cultuurhistorische waardering niet langer een doel op zich werd, maar eerder een middel in de onderhandelingspositie van onroerend erfgoed.¹⁰

Maatschappelijke ontwikkelingen die hierbij ook van invloed zijn geweest, zijn de opkomende globalisering en het verzwakken van eerder belangrijke sociale structuren als het geloof. Waar vroeger de leefwereld voor iedereen vaak ophield bij de grens van een dorp of stad, is door economische en technologische groei de hele wereld een speelveld geworden. Binnen deze context werd het belang van erfgoed steeds groter. Juist door globalisering groeit ook de behoefte aan lokale onderscheiding en identificatie. Niet alleen de monumentenzorg ziet vanaf de jaren tachtig het belang in van erfgoed, ook de publieke belangstelling neemt daarom toe. Regionale en lokale overheden zien onroerend erfgoed nu als katalysator voor economische groei in plaats van een belemmering.¹¹ Een ontwikkeling die bijvoorbeeld is terug te zien in het Westergasterrein in Amsterdam. Een voormalig industrieterrein dat na een periode van leegstand en tijdelijk gebruik, is doorontwikkeld tot een dynamisch recreatiegebied, aantrekkelijk voor diverse horeca- en festivalondernemers.

Met de toenemende publieke belangstelling voor oude panden, is niet alleen behoud door bescherming, maar vooral ook behoud door ontwikkeling de tendens in de monumentenzorg. Onroerend erfgoed wordt vaker actief betrokken bij herontwikkelingsprojecten waarbij het cultuurhistorische karakter duidelijk wordt geprofileerd. Economische belangen spelen hierbij een steeds grotere rol. Volgens prof. dr. J. Rouwendal, verbonden aan de Erasmus Universiteit en gericht op de ruimtelijke economie, is daarom voor de monumentenzorg ook een economische

10 J. Janssen, e.a., *Karakterschetsen: Nationale Onderzoeksagenda deel Erfgoed en Ruimte: Deel 1 – Kennisagenda*. (Amsterdam, 2013), 13, 20-21.

11 J.Jansen, e.a., *De relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ordening: Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding*. (Amersfoort: Netwerk Erfgoed & Ruimte, 2012), 3.

waardering van belang. Mensen hebben meer geld over voor een monument, of voor een pand binnen een beschermd stadsgezicht.¹² De monumentenzorg kost dus niet alleen geld, maar levert aantoonbaar ook geld op. Het is daarom zonde deze economische baten afzijdig te houden binnen het erfgoeddiscours.

In de Nota Belvédère, samengesteld door het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en gepubliceerd in 1999, wordt deze nieuw tot stand gekomen relatie tussen erfgoed en de marktpartijen nader onderzocht en wordt er een visie geschetst over de toekomstige integratie van cultuurhistorische waarde binnen de ruimtelijke inrichting.¹³ Meer dan een decennium later publiceert de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed een reflectie op de periode na de Nota Belvédère.

Het resultaat van de Nota Belvédère wordt hierin beschreven aan de hand van vier bewegingen: de dynamisering van het erfgoedbegrip, een verjonging van het erfgoed, een toenemende burgerbetrokkenheid, en ook behoud door herontwerp van onroerend erfgoed door architecten en ontwerpers.¹⁴ Deze bewegingen geven aan dat een groter palet aan spelers in de monumentenzorg is ontstaan. Het toewijzen en de waardering van erfgoed is echter nog een taak van de professional blijkt uit enkele waarderingskaarten, horende bij de Nota.¹⁵ De Nota Belevédère is ook voor groen erfgoed een belangrijk keerpunt geweest. Ook binnen de landschapsarchitectuur werd het van belang de cultuurhistorische waarden in acht te nemen bij herontwikkeling. Voorbeelden van projecten zijn onder andere te vinden bij HNS Landschapsarchitecten. Dit bureau voert ontwerpend onderzoek uit om uiteindelijk verschillende types groen zoals landschappen, maar ook stedelijk groen, te transformeren waarbij een verbinding wordt gecreëerd tussen meerdere thema’s zoals hernieuwbare energie en infrastructuur.¹⁶

De Energielinie is bijvoorbeeld een interessant en gewaagd project waarin de mogelijkheid van het plaatsen van windmolens op de stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie wordt onderzocht. Opbrengsten van de energiewinning zouden deels besteed worden aan het behoud van beide linies en

12 J. Rouwendal, *Oud goud: Economische waardering van cultureel erfgoed*. (Amsterdam, 2013), 7, 9.

13 OCW, *Nota Belvédère: Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening*. (Den Haag, 1999), 7.

14 J. Jansen, e.a., *Oude sporen in een nieuwe eeuw; de uitdaging na Belvédère*. (Amersfoort, 2013), 27.

15 OCW, *Nota Belvédère: Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening*. (Den Haag, 1999), 7.

16 HNS Landschapsarchitecten, “Werkwijze”, <http://www.hnsland.nl/nl/werkwijze/>, geraadpleegd 29 november 2017.

bovendien onderstreept de energiewinning het zelfvoorzienende karakter van de fortgebouwen.¹⁷

Een terugtrekkende overheid in de jaren tachtig binnen de context van de snel toenemende globalisering zorgde ervoor dat er binnen de monumentenzorg grotere belangen ontstonden bij de marktpartijen en burger. Het beschermen van monumenten is niet alleen meer een kwestie van benoemen, maar vooral een kwestie van herontwikkeling. Een duurzame herbestemming, waar alle belanghebbenden bij betrokken zijn, zorgt zowel voor economische groei als voor een groter maatschappelijker draagvlak. Ook in de omgang met groen erfgoed is vernieuwing zichtbaar. Landschapsarchitecten gebruiken de cultuurhistorische waarde als inspiratiebron voor nieuwe structuren in oude landschappen. Zodoende vindt ook groen erfgoed een pad naar volgende generaties.

Driedimensionale samenwerking in de monumentenzorg

De Nota Belvédère werd bijna twintig jaar geleden gepubliceerd, het Belvédère tijdperk is achter de rug en de monumentenzorg kijkt verder naar de volgende uitdagingen. Hoewel de Nota Belvédère definitief heeft gezorgd voor het betrekken van onroerend erfgoed in de ruimtelijke ontwikkeling zijn die nieuwe uitdagingen er nog volop. De meest recente erfgoedbenadering, erfgoed als vector, gaat over nu en de nabije toekomst. Wat zijn deze uitdagingen na het Belvédère tijdperk en hoe wordt daar door de monumentenzorg en alle andere betrokken mee omgegaan?

In de samenwerking tussen monumentenzorg, burger en marktpartijen ligt de focus vooral op de samenwerking tussen overheid en markt. In het realiseren van een meer consistente interdisciplinaire samenwerking binnen de monumentenzorg zijn meerdere factoren van belang: het betrekken van alle partijen, niet slechts een deel, de betrokkenheid van alle partijen gedurende het hele proces en het herkennen en bespreken van verschillende opvattingen binnen de partijen zelf.¹⁸ In de organisatie van een interdisciplinaire samenwerking is daarom een regisserende rol wenselijk, die de komende jaren een meer gereguleerde vorm zal aannemen.

Met name de consistente invloed van de burger op het behoud en ontwikkeling van onroerend erfgoed kan verbeterd worden. Lokale burgerinitiatieven zijn er al volop.

^[1] HNS Landschapsarchitecten, “De Energielinie”, http://www.hnsland.nl/nl/projects/de-energielinie, geraadpleegd 29 november 2017.

^[2] B. Groffen, e.a., Evaluatie Belvédère: Op na(ar) 2009. (Nijmegen, 2008), 73.

Veelal gaat dit om tijdelijke initiatieven binnen gebiedsontwikkelingen, waarbij gebruik wordt gemaakt van leegstand om een experimentele, creatieve of sociale onderneming te starten. Door de afgelopen economische crisis, die ook de vastgoedsector heeft geraakt, zijn veel projecten vertraagd of vastgelopen. Een relatief hoog percentage leegstand is onder andere daardoor het gevolg.¹⁹ Daarnaast geldt ook dat door een terugtrekkende overheid er minder subsidies worden verstrekt en sociale voorzieningen verschromen. De overheid doet nu een beroep op ondernemerschap. Burgerinitiatieven die hierop inspelen, ook wel broedplaatsen genoemd, trekken vaak een jong, stedelijk en creatief publiek. Dit is van positieve invloed op de omgeving, waardoor de buurt ook voor andere ondernemingen aantrekkelijker wordt. Ook voor de gemeenten is dit succes zichtbaar die daarom in veel gevallen een ondersteuningsbeleid hebben opgezet. De tijdelijkheid van deze initiatieven geldt echter, ondanks het succes, nog steeds. Vaak moet er uiteindelijk worden plaatsgemaakt voor een regulier bedrijf.²⁰

In het post-Belvédère tijdperk ligt daarom de focus meer op een permanente invloed van de burger op zijn of haar eigen omgeving, waarbij er wordt gezocht naar een goede verhouding tussen zogenaamde systeemwereld, het gereguleerde circuit, en de leefwereld, waar ruimte is voor het experiment. Kenmerkend aan de leefwereld is het handelen op basis van gevoel en emotie en minder op basis van regulering en logica. Wanneer aan bewoners wordt gevraagd wat er bijzonder is aan hun buurt, zal er immers niet vaak worden gereageerd met een uitgebreide en beargumenteerde redevoering, maar zal er eerder gesproken worden over verschillende indrukken en gevoelens.²¹ Een voorbeeld van een onderzoek waarbij de waarde van een buurt wordt onderzocht vanuit het perspectief van bewoners is het onderzoek De waarde van het alledaagse uitgevoerd onder leiding van onder ander Peter Beijer. De waarde van het alledaagse is een onderzoek naar de leefbaarheid van verschillende wijken in Noord-Brabant. Leefbaarheid wordt vaak uitgedrukt in lastig meetbare begrippen als sociale cohesie, participatie en overlast. De betekenissen en de belangen van deze begrippen verschillen per individu en geven daarom nauwelijks een inzicht in de waardering van bewoners zelf. In het onderzoek De

^[1] S. Franke, J. Niemans en F. Soeterbeek, “Gedreven pioniers” in: S. Franke, J. Niemans en F. Soeterbeek, ed., Het nieuwe stadmaken. (Haarlem: TrancityxValiz, 2015), 9.

^[2] Romeijn, D. en Meerman, M., (eindredactie), ‘City for sale’, VPRO, 2017. Uitgezonden zondag 5 november 2017.

^[3] S. Franke, J. Niemans en F. Soeterbeek, “Gedreven pioniers” in: S. Franke, J. Niemans en F. Soeterbeek, ed., Het nieuwe stadmaken. (Haarlem: TrancityxValiz, 2015), 10.

waarde van het alledaagse is daarom voor een andere aanpak gekozen. Aan de hand van vele (diepte) interviews en observaties vertaald in de zogenaamde ‘Atlas van het alledaagse’, wordt de buurt op verschillende manieren in kaart gebracht. Feitelijke gegevens zoals buurtgrenzen, de locatie van verschillende voorzieningen en de fiets- en wandelpanden zijn zichtbaar, maar ook bijzondere, niet-vanzelfsprekende kenmerken en aanwijzing. Deze laatste gegevens worden clues genoemd en geven bijvoorbeeld aan dat een supermarkt niet alleen wordt bezocht om boodschappen te halen, maar ook voor sommige bewoners een ontmoetingsplek is.²² Daarnaast komt in het onderzoek naar voren dat bewoners ook zelf het heft in handen nemen; zoals bij een speeltuin waar jongeren niet de moeite nemen hun afval in vuilnisbakken weg te gooien en bij een verwaarloosde voortuin van een studentenwoning. In samenwerking met de verantwoordelijken zorgden omwonenden hier zelf voor verbetering.²³ Het onderzoek, dat is uitgevoerd aan de hand van zogenaamde naturalistische onderzoeksmethode, geeft aan dat in leefomgevingen talloze sociale structuren bestaan die van permanente invloed zijn op de omgeving. Deze structuren zijn niet met elkaar te vergelijken en ook niet of nauwelijks uit te drukken in cijfers. Toch zijn het de cijfers waar doorgaans gemeentelijk beleid op is gebaseerd en waarmee getracht wordt verbeteringen door te voeren.

De burger is geen homogene groep. Doormiddel van naturalistisch onderzoek worden verschillende belangen en opvattingen zichtbaar. Het uitvoeren van een naturalistisch onderzoek is daarom tevens relevant binnen het kader van herontwikkeling. Daarnaast geeft naturalistisch onderzoek inzicht in de reeds aanwezige sociale structuren die van invloed zijn op de omgeving. Een invloed die relevant is voor een duurzame herontwikkeling waarbij wordt gestreefd naar een actieve rol van de burger. Ook met betrekking tot groen erfgoed kan een naturalistisch onderzoek worden uitgevoerd. Groen is bij uitstek een plek van ontmoeting en bezinning en daarom vaak verbonden aan persoonlijke herinneringen. Met inzicht in deze herinneringen, het creëren van een zogenaamde ‘lieu de mémoire’, maar ook door praktisch inzicht, zoals een veel gebruikte looproute, of een voetpad, wat beter een fietspad had kunnen zijn, ontwerp je een duurzame herstructurering van de omgeving, zonder dat toe-eigening door bewoners en de sociale infrastructuur daarmee worden tegengewerkt.

^[1] P. Beijer, e.a., De waarde van het alledaagse: van beleidsdrang naar bewonersperspectief in de stadswijk. (Haarlem: TrancityxValiz, 2016), 7, 13, 43

^[2] Ibidem, 95, 127.

In de derde, en tevens ook de meest actuele erfgoed benadering, erfgoed als vector, ligt de focus vooral op de gebruiker. Nadat het belang van een samenwerking binnen de monumentenzorg tussen de overheid, de marktpartijen en de burger na de jaren tachtig in Nederland is toegenomen, groeide ook het besef dat een consistente samenwerking soms lastig is te faciliteren. Door naturalistisch onderzoek kan duidelijk worden wat voor de burger het belang is van erfgoed, om zo hun aandeel in de monumentenzorg te vergoten. Hierbij gaat het om de waardering van bewoners en gebruikers en om het blootleggen van reeds bestaande sociale structuren die relevant zijn voor het herontwikkelingsproces in kwestie.

Conclusie

Verstedelijking is een trend die zichtbaar is over de hele wereld. Deze mondiale trend is al eeuwenlang van invloed op de maatschappij, echter neemt de druk op steden de laatste decennia steeds meer toe. Ook in Amsterdam is de invloed van verstedelijking de laatste jaren nadrukkelijk aanwezig. De beoogde grootschalige stadsuitbreiding van Amsterdam is geen unicum in de ontwikkeling van de stad. Vaker zag Amsterdam zich genoodzaakt om op grootschalig niveau ruimte te creëren voor nieuwe inwoners. Zo zijn de Zeeheldenbuurt en de Oude Houthaven deels het resultaat van de grote stadsuitbreidingen in de zeventiende eeuw, deels van de uitbreiding die eind negentiende eeuw, naar het plan van Jan Kalf, werd gerealiseerd. Of neem het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP), dat voltrok zich van grofweg 1934 tot 1960, met de Westelijke Tuinsteden als resultaat. De nieuwe wijken werden door de Dienst Publieke Werken, onder leiding van Cornelis van Eesteren, ontworpen aan de hand van uitgebreid onderzoek naar bestaande stedelijke stromingen. Zo werd stedenbouw minder een kwestie van esthetiek, voorheen van groot belang, maar vooral een kwestie het creëren van een functionele leefomgeving waar men zich optimaal kon ontplooiën. Wat uniek is aan de huidige ‘stadsuitbreiding’ is het feit dat het in dit geval niet om een werkelijke uitbreiding gaat, maar om een stedelijke verdichting. Nieuwe woningen worden grotendeels gerealiseerd binnen de huidige stedelijke grenzen. Wat inhoudt dat reeds bestaande stedelijke structureren zullen worden onderworpen aan de nieuwe visies die gelden in de ruimtelijke ordening. Onroerend erfgoed speelt hier echter een belangrijke rol in.

Waar aan het begin van de monumentenzorg het maatschappelijk draagvlak van het cultuurhistorisch belang van onroerend erfgoed gestaag groeide, was het nog niet gebruikelijk monumenten te zien binnen de context van de ruimtelijke ordening en het

pand een andere bestemming te geven dan waarvoor het gebouwd was. De authenticiteit, waarbij voornamelijk de focus lag op artistieke stilistische kenmerken, moest zo goed mogelijk worden beschermd, een rol die voornamelijk was weggelegd door de overheid. Vanaf de jaren tachtig ontwikkelde zich een nieuw perspectief binnen de monumentenzorg. Onroerend erfgoed krijgt een grotere aantrekkingskracht als drager van identiteit binnen een maatschappij onderhevig aan een sterk toenemende globalisering. Oude panden als fabrieken en kerken worden succesvol getransformeerd tot nieuwe commerciële, publieke bestemmingen. Behoud door ontwikkeling is nu de tendens binnen de monumentzorg waardoor er een nauwere relatie ontstaat tussen de overheid, de marktpartijen in de ruimtelijke ordening en de burger. Het belang van de burger speelt echter pas de laatste jaren een meer consistente rol binnen de herontwikkeling van onroerend erfgoed. Het belang van een goede samenwerking tussen de overheid, de markt en de burger is binnen het kader van een toenemende verstedelijking steeds groter geworden, zeker in Amsterdam waar de ruimte schaars is. Een duurzame herontwikkeling, waarbij de cultuurhistorische waarde en de economische aantrekkingskracht van onroerend erfgoed, zowel als de verschillende belangen van de burger worden meegenomen in de planontwikkeling, zijn essentieel in het behoud van onze stedelijke identiteit.

Literatuur

Beijer, P., e.a., *De waarde van het alledaagse: van beleidsdrang naar bewonersperspectief in de stadswijk*. Haarlem: TrancityxValiz, 2016.

Bosma, K. en Kolen, J. ed., *Geschiedenis en ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen: Vantilt, 2010.

Franke, S., Niemans, J., en Soeterbeek, F., “Gedreven pioniers” in: Franke, S., Niemans, J., en Soeterbeek, F., ed., *Het nieuwe stadmaken*. Haarlem: TrancityxValiz, 2015, 9.

Groffen, B., e.a., *Evaluatie Belvédère: Op na(ar)* 2009. Nijmegen, 2008.

HNS Landschapsarchitecten, “De Energielinie”, http://www.hnsland.nl/nl/projects/de-energielinie.

HNS Landschapsarchitecten, “Werkwijze”, http://www.hnsland.nl/nl/werkwijze/.

Hoogewerf, G.J. „*Bij de herdenking van “de commissie tot het opsporen, het behoud en het bekendmaken van overblijfsels der vaderlandsche kunst uit vroeger tijden”*. Amsterdam, 1960

Jansen, J., e.a., *De relatie tussen erfgoed en ruimtelijk ordening: Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding*. Amersfoort: Netwerk Erfgoed & Ruimte, 2012.

Jansen, J., e.a., *Oude sporen in een nieuwe eeuw; de uitdaging na Belvédère*. Amersfoort, 2013,

Janssen, J., e.a., *Karakterschetsen: Nationale Onderzoeksagenda deel Erfgoed en Ruimte: Deel 1 – Kennisagenda*. Amsterdam, 2013.

Kuipers, M., “Culturele Grondslagen in de Monumentenwet”, in: Dr. M. van Thoor, ed., *Bulletin KNOB 111*. Delft: KNOB, 2012.

OCW, *Nota Belvédère: Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke ordening*. Den Haag, 1999.

RCE, *Eenheid en verscheidenheid. Achtergronddocument*. Amersfoort, 2014.

Romeijn, D. en Meerman, M., (eindredactie), ‘City for sale’, VPRO, 2017. Uitgezonden zondag 5 november 2017.

Rouwendal, J., *Oud goud: Economische waardering van cultureel erfgoed*. Amsterdam, 2013.

Tussenbroek, G. van, *De mythe van de onveranderlijkheid: veranderende opvattingen over Amsterdamse monumenten*. Amsterdam, 2015.

Ruimtelijke beleving en omgevingspsychologie

Menje Almekinders

Vermaatschappelijking van erfgoed

We bevinden ons in een proces van vermaatschappelijking - het proces waarbij een groter deel van de samenleving de verantwoordelijkheid gaat dragen - van erfgoed. Dit heeft niet alleen implicaties voor (het gevoel van) eigenaarschap en het behoud en beheer van erfgoed, maar ook voor de definiëring en toewijzing van wat erfgoed is. De vragen spelen in welke mate en hoe 'de gebruiker' of 'de maatschappij' stem kan hebben in de waardering en benoeming van plekken en objecten tot erfgoed, en daaropvolgend hoe dit de zorg voor het erfgoed beïnvloedt. Doordat erfgoed steeds meer onderdeel uitmaakt van de ruimtelijke ontwikkeling, heeft deze vermaatschappelijking ook implicaties voor de manier waarop we in Nederland met ruimtelijke ordening omgaan.¹ De Reinwardt Academie stelt zich ten doel deze ontwikkelingen scherp in het oog te houden, zodat vanuit het onderwijscurriculum hierop kan worden ingesprongen.² Dit hoofdstuk is daar een uitwerking van.

Hoe ziet deze situatie eruit wanneer we inzoomen op de Wildemanbuurt, één van de twee casussen binnen het onderzoek *Making Heritage Count?* Sinds een aantal jaar is er een sterke toename van professionele interesse en waardering voor de Westelijke Tuinsteden, dat deel van de stad waar de Wildemanbuurt onderdeel van uitmaakt. Dit is te herkennen aan de aanwijzing in 2007 van de stadsuitbreiding van architect en stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren als gemeentelijk beschermd stadsgezicht en het daaropvolgende ontstaan van het Van Eesterenmuseum, de gemeentelijke aanwijzing van de wijk als uitwijkmogelijkheid voor toerisme in 2015 en de onderzoeken die recent zijn

verschenen.³ De hernieuwde waardering resulteerde in 2011 tot de aanwijzing van een deel van de Westelijke Tuinsteden als wederopbouwgebied van nationaal belang door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE).

Het professionele discours richt zich bovenal op het Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) als waardevol voor Nieuw-West. En terecht, zou elke kenner van dat plan denken. Maar hoe denken bewoners en gebruikers daarover? Ervaren zij de uitkomsten van dat eens zo baanbrekende stedenbouwkundige plan ook als monumentaal? En is er een verschil waarneembaar in waardering van de omgeving bij het wél bekend zijn met de erfgoedwaarden en het niet bekend zijn met de erfgoedwaarden van dit plan? Dit hoofdstuk is een verkenning van verschillende onderzoeksmethoden binnen het domein van de omgevingspsychologie, die de Reinwardt studenten in sommige gevallen hebben toegepast en mogelijk kunnen toepassen op bovenstaande vragen te beantwoorden.

Omgevingspsychologie en het constructivistische paradigma

De *Biografie van het landschap* vormt het startpunt van de zoektocht naar een methode voor het in kaart brengen van de maatschappelijke (niet-expert) waardering en beleving van een plek of object.⁴ De biografie is één van de eerste onderzoeksmethoden die binnen het erfgoedveld is ontwikkeld waarin betekenisgeving en omgevingspsychologie samenkomen. Om te begrijpen waar de onderzoeksdomeinen 'erfgoed' en 'omgevingspsychologie' elkaar vinden, schets ik allereerst het wetenschappelijke paradigma die de twee verbindt. Daarna volgt een verkenning van de stand van zaken van het wetenschappelijke snijvlak waarop de twee zich heden ten dage bevinden. Deze wordt aangevuld met reflecties op de toepassingsmogelijkheden van omgevingspsychologie als

3 Zie bijvoorbeeld M. Steenhuis, P. Meurs, V. van Rossem, J. Schilt, L. Voerman, en M. Walda. *De nieuwe grachtengordel: de realisatie van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam*. (Bussum: Uitgeverij THOTH, 2017) en I. Nio, A. Reijndorp, W. Veldhuis, A. Blom, en H. Coumou. *Nieuw-West: parkstad of stadswijk: de vernieuwing van de westelijke tuinsteden Amsterdam*. (Haarlem: TrancityxValiz, 2017).

4 J. Kolen, *De biografie van het landschap*. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed. (Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2005).

onderzoeksmethode naar de niet-expertbeleving van plekken en objecten binnen de Bachelor Cultureel Erfgoed van de Reinwardt Academie.

Vanuit het constructivisme benaderd, heeft de ruimte om ons heen geen intrinsieke waarde. De waarde wordt eraan toegekend door de kijker. Bij het kijken naar de ruimte, ziet iedereen iets anders. Dat maakt de kijker betekenisgever; de blik bepaalt de betekenis en waarde van hetgeen dat wordt bekeken. Een voorbeeld hiervan geeft Tessa Conijn in het artikel *Hangjongeren of erfgoedzorgers?*. De speelrekken van Aldo van Eyck in de Wildemanbuurt zijn voor de expert belangrijke representanten van het AUP. Sommige omwonenden zien deze iconische speelrekken echter als veroorzakers van overlast. Immers, ze bieden ruimte aan hangjongeren. J.F. Coeterier zet omgevingspsychologisch onderzoek in om het proces van betekenisgeving, waardering en vervolgens beleving van het landschap te onderzoeken.⁵ Hij beschrijft omgevingspsychologie als "(...) die richting in de psychologie die zich bezighoudt met de relatie mens – omgeving zoals die psychisch ervaren wordt. Als de mens het subject is en de omgeving het object, gaat het om de relatie tussen de objectieve, fysieke verschijnselen om ons heen en onze subjectieve beleving daarvan, tussen de objectieve en de subjectieve werkelijkheid."⁶ Hij stelt dat betekenisgeving alleen mogelijk is met geheugen. Wat we niet kennen, nemen we niet waar. Geheugen van een object wordt opgebouwd door ermee om te gaan.⁷ Malou Minkjan ontdekt in haar bijdrage *Grijze plantsoenen* dat de gemeente actief inzet op dit principe bij het bepalen van de huidige essentie van het groene raamwerk in de Wildemanbuurt. De gemeente streeft een nieuwe betekenisgeving na door omwonenden en gebruikers van het groen, door in te zetten op een optimaal gebruik ervan. Goed functioneren groen zal door gebruikers en bewoners positief gewaard worden, zo is de gedachte. Na deze kennisopbouw kan waarde worden toegekend. Bepalend voor waardering zijn culturele noties, het wereldbeeld van de kijker en de *Zeitgeist* waar deze

5 J. F. Coeterier, *Hoe beleven wij onze omgeving?*; resultaten van 25 jaar omgevingspsychologisch onderzoek in stad en landschap. (Wageningen: Alterra WUR, 2000).

6 Ibidem, 11.

7 Ibidem, 25.

persoon zich in begeeft.⁸ De waardering van de kijker kan in twee kaders geplaatst worden: het collectief-maatschappelijke kader en het individueel-persoonlijke kader.⁹ In het collectief-maatschappelijke kader passen onder meer wereldbeelden, geloofssystemen en *Zeitgeist*. Tot het individueel-persoonlijke kader behoren ideeën, waarden en concepten.¹⁰ Geheugen of herinnering passen binnen beide kaders. Dit tezamen bepaalt de beleving van het landschap en kleurt ons perspectief op objecten en plekken.

Biografie van het landschap

Binnen dit paradigma ontwikkelde Jan Kolen *de Biografie van het landschap (2005)*; een onderzoeksmethode voor het ontrafelen van de gelaagde geschiedenis van landschap. De biografie toont "(...) de schakels tussen lange historische ontwikkelingen en herinneringen, en tussen ruimtelijke processen en betekenissen."¹¹ Door de resultaten als een biografie te presenteren, wordt een verbinding gemaakt tussen de (historische) interactie tussen mensen en het object of de plek, en tussen het verleden en herinneringen. Daaruit kunnen vervolgens historisch geïnspireerde thema's worden geëxtraheerd die als ontwerpinstrument in de ruimtelijke ordening kunnen dienen.¹² Dat maakt de biografie transdisciplinair; verschillende historische disciplines komen hierin samen met ieder hun eigen terminologie en perspectief, als ook stakeholders buiten het wetenschappelijke veld, zoals architecten, landschapsarchitecten en planners.¹³ Daarmee poogt de biografie de zogenaamde 'taalkundige' brug te slechten tussen historisch georiënteerde en toekomstgerichte disciplines, en hun samenwerking binnen de ruimtelijke ordening te bevorderen. Omgevingspsychologie wordt vanuit de biografie naar voren geschoven voor het blootleggen van de historische en

8 J. Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. (Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2005), 28-4.

9 J.F. Coeterier, *Hoe beleven wij onze omgeving?*; resultaten van 25 jaar omgevingspsychologisch onderzoek in stad en landschap. (Wageningen: Alterra WUR, 2000), 40.

10 J. Kolen, *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. (Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2005), 87.

11 J. Kolen, K. Bosma en H. Renes, "De landschapsbiografie: instrument voor onderzoek, planning en ontwerp" in: Koos Bosma en Jan Kolen, reds., *Geschiedenis en ontwerp: handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. (Nijmegen: Vantilt, 2010), 212-237), 237.

12 Binnen de vectorbenadering spreken we dan van erfgoed als middel. Lees meer hierover in: Netwerk Erfgoed en Ruimte. *Karakterschetsen, Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte, Deel 1 Kennisagenda*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2014.

13 M. de Klein, *Innovating landscape research through geographic information science*. (Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2017), 10.

actuele beleving van zowel de experts¹⁴ als de niet-experts. De biografie elimineert daarmee de discussie over het onderscheid in betekenisgeving en waardering tussen expert en niet-expert door beide waarderingen te vatten in een erfgoeddefiniëring. Daarmee vormt de biografie als onderzoeksmethode en waardebeleving van een plek of object een logische methodologische basis voor de erfgoedprofessional die wordt opgeleid aan de Reinwardt Academie. Een voorbeeld van een biografie is de Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie van de RCE.¹⁵ In deze culturele biografie komen de resultaten van verschillende wetenschappelijke benaderingen samen in vier cultuurhistorische karakteristieken voor dit enorme gebied. Deze karakteristieken zijn vertaald naar richtinggevende ontwikkelingsprincipes om tegemoet te komen aan de meer toekomstgerichte professionals, zoals ontwerpers planologen en bestuurders. Echter, is deze culturele biografie het resultaat van professionele betekenisgeving en waardering van het onderzoeksgebied en ontbreekt het aan de actuele niet-expert beleving. Deze had wellicht als extra hoofdstuk kunnen worden opgenomen, of kunnen meewegen in de selectie van karakteristieken of de ontwikkelingsprincipes. Dat dit niet het geval is, is tekenend voor de status van de niet-expert beleving binnen de professionele waardering van erfgoed, en daaropvolgend de stand van democratisering van de ruimte.

Omgevingspsychologie en niet-expertwaardering: impliciet erfgoed

Beleving, betekenisgeving en waardering worden zowel in antropologie, psychologie als sociologie onderzocht, allen met hun eigen methoden. Omgevingspsychologie leent van alle drie de wetenschappelijke domeinen onderzoeksmethoden om beleving van de omgeving te meten. Patricia Braaksma legt als eerste vanuit het erfgoeddomein de relatie tussen omgevingspsychologie en gebruikerswaardering. Als context schetst Braaksma enkele argumenten voor de integratie van die gebruikerswaarderingen. Allereerst stelt ze dat actieve participatievormen als co-creatie en meebeslissen het waarderen van objecten en plekken als erfgoed bevordert, net als de daaropvolgende gezamenlijke

14 Smith noemt dit het authorized heritage discourse (L. Smith, *Uses of Heritage* (London, New York: Routledge, 2006))

15 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, *Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie*. Synthese met ruimtelijke karakteristieken als bouwstenen voor ontwikkeling. (Amersfoort, 2017). https://cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/publications/rce014-brochure_ijsselmeerbio_synthese_0.pdf, geraadpleegd op 12 maart 2018.

zorg, door burger en overheid.¹⁶ Het lijkt aannemelijk dat het bijdragen aan waardetoekenning door gebruikers één van de aspecten is die leidt tot een grotere bereidheid in het participeren in het behoud en beheer van erfgoed.¹⁷ Dat is een belangrijke waarneming en een van de redengevingen voor onderliggend onderzoek. Echter stelt Braaksma ook dat empirisch onderzoek hiernaar vanwege de weinige participatie-praktijkvoorbeelden nog onvoldoende is.

Een ander argument om niet-expertwaardering op te nemen in de erfgoeddefiniëring van plekken en objecten, is de politieke dimensie en machtspositie van expertkennis in het huidige systeem.¹⁸ De machtspositie die de expert nu nog toegekend krijgt in waardering en selectie van erfgoed, loopt niet gelijk op met de ontwikkeling van de democratisering van het ruimtelijk domein (zie de IJsselmeerbiografie als voorbeeld). Daarnaast is aangetoond dat beleid dat aansluit op wat burgers beweegt, realistischer, efficiënter en dus effectiever is, omdat het rekening houdt met hun opvattingen, wensen, verwachtingen, irritaties en klachten.¹⁹ In de trend van de verschuiving in de verantwoordelijkheid ten opzichte van het behoud en beheer van erfgoed, past dan ook een sterkere positie voor de niet-expertwaardering van dat erfgoed. Binnen het spectrum van betekenisgeving door niet-experts onderscheidt Braaksma twee typen erfgoed waarvan de laatste voor onderliggend onderzoek interessant is. Allereerst spreekt ze over 'expliciet erfgoed'. Dit is erfgoed dat op een expliciete wijze, in de vorm van woorden en beelden, als zodanig wordt gedeut.²⁰ Daarnaast onderscheidt Braaksma 'impliciet erfgoed'. "Impliciet erfgoed wordt geconstrueerd [...] zonder dat de betreffende historische objecten in taal worden gerepresenteerd als erfgoed."²¹ Vaak spreekt de waardering voor dergelijk erfgoed door niet-experts uit hun handelen. Dit in tegenstelling tot het expliciet maken of construeren van erfgoed via talige of beeldende representaties. Impliciete waardering vindt plaats wanneer geschiedenis en erfgoed onbelangrijke rollen spelen in handelen en denken. Hier is een rol voor de erfgoedprofessional weggelegd die via de representatie van het handelen de betekenisgeving aan object of plek kan ontleden, duiden en zodoende onderdeel kan maken van de erfgoedwaardering en het professionele discours erover.

16 P. Braaksma, *Erfgoedconstructies in landschapspraktijken van burgers*. (Wageningen: Wageningen University, 2017).

17 Ibidem, 167.

18 Ibidem, 53.

19 Ibidem, 57.

20 Ibidem, 162.

21 Ibidem, 51.

Braaksma ontdekte bijvoorbeeld dat deelnemers aan de natuurbescherming in de Groningse Tjongervallei historische landschapselementen positief waardenen. In dit geval is dat niet omwille van het historische karakter op zich, maar als leefomgeving van de dieren.²² In deze casus waren de karakteristieke historische landschapselementen van de Tjongervallei al benoemd, waardoor de impliciete betekenisgeving relatief makkelijk hieraan verbonden kon worden. Daar waar het objecten of plekken betreft die nog niet als zodanig geduid zijn, kan de erfgoedprofessional deze impliciete betekenisgeving inzetten als onderdeel van de waardebepaling.

Braaksma suggereert dat praktijktheoretisch onderzoek geschikt is om deze impliciete betekenissen bloot te leggen, en zo onderdeel te maken van een bredere waardering die plaats kan krijgen in erfgoedpraktijken en ruimtelijke ordening.²³ Binnen de praktijktheoretische benadering vindt onderzoek naar betekenisgeving plaats door sociale fenomenen in praktijken te plaatsen. “Een praktijkbenadering begrijpt menselijk handelen dus vanuit handelingen, regels, manieren van denken, en de materiële artefacten, die gezamenlijk een activiteit vormgeven.”²⁴ Het zou interessante inzichten kunnen opleveren om de door Malou Minkjan aangehaalde buurtinitiatieven die zich inzetten voor het groenonderhoud langs deze lat te leggen. Wat zegt hun handelen, hier het onderhouden van het groen, over hun waardering voor dat groen als onderdeel van het erfgoed van de wijk? Eezelfde type vraag kan toegepast worden op de jongeren die De Hood frequenteren uit de bijdrage van Tessa Conijn. De suggestie is dan ook om in een vervolg op *Making Heritage Count* het concept van impliciet erfgoed en de hierboven beschreven praktijktheoretische benadering te testen. Dat levert een beeld op van de toepasbaarheid ervan door Reinwardt studenten, en wat vervolgens wat extra aandacht in het curriculum vraagt.

Sociologie en naturalistisch onderzoek

Een andere onderzoeksmethode naar beleving die onder de omgevingspsychologie geschaard kan worden, hanteert Beijer in *De waarde van het alledaagse*, wat zijn onderzoekswortels heeft in de sociologie. Via systematisch kwalitatieve dataverzameling wordt uit feitelijke gedragingen betekenisgeving geëxtraheerd om de beleving van alledaagse woonwijken door bewoners

^[1] Ibidem, 83.

^[2] Ibidem, 163.

^[3] M. Specht, De Pragmatiek van Burgerparticipatie: Hoe burgers omgaan met complexe vraagstukken omtrent veiligheid, leefbaarheid en stedelijke ontwikkeling in drie Europese steden. (Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2012), 83.

te meten. Dit gebeurt aan de hand van naturalistisch onderzoek. Dat betekent dat de gedragingen in de natuurlijke omgevingen worden onderzocht en de daaruit afgeleide betekenissen als specifiek worden geacht voor een bepaalde situatie. Op het onderzoek naar de betekenis van het gedrag of het handelen volgt de vertaling naar wetmatigheden, cultuur in dit geval.²⁵ Dit gebeurde aan de hand van zogenaamde *grounded theory*: eerst kijken en dan theorie opbouwen.²⁶ Soms werden de sociaal-ruimtelijke praktijken van focusgroepen onderzocht in een groepsinterview. Deze focusgroepen kwamen tot stand via vooraf opgestelde criteria en bestonden uit bijvoorbeeld ouderen, jongeren of inwoners van dezelfde straat. De andere onderzoekstechnieken waren observeren, participeren, informele gesprekjes, diepte-interviews en het tekenen van *mental-maps*.²⁷

De toepassing van deze methode vraagt om een scherp beeld van de onderzochte groepen. Het is van belang in de gaten te houden met welk doel waardetoekenning plaatsvindt door groepen mensen. Daarnaast hanteren verschillende groepen verschillende criteria voor waardetoekenning. Tezamen vormen deze gegevens de kaders waarbinnen hun beleving en waardering te lezen en te interpreteren.

Het naturalistische belevingsonderzoek zoals is toegepast in de De waarde van het alledaagse lijkt een geschikte onderzoeksmethode naar Braaksma’s impliciete erfgoed. De hoe-vraag biedt ruimte om impliciete betekenisgeving en beleving van plekken bloot te leggen. Dit in tegenstelling tot de sturing en afbakening van de wat-vraag (“wat vindt u van”) die enkel expliciete betekenisgeving aantoont. Tessa Conijn bewijst in *Hangjongeren of erfgoedzorgers?* dat dit inderdaad het geval is. Jongeren zijn de focusgroep in haar onderzoek. Middels observaties en interviews ontdekt ze een positieve waardering door hen voor de stedenbouwkudige opzet van de Wildemanbuurt, afkomstig uit het AUP en dus hooggewaarderd door de erfgoedexperts. Deze bevinding staat tegenover het officiële beeld dat de algemene waardering van bewoners voor wederopbouwwijken laag is. Zeker waar een transformatieopgave ligt, zijn dit soort genuanceerde observaties waardevolle toevoegingen aan het debat en kunnen ze meewegen in ontwerpoplossingen. Dat maakt deze methode tot een waardevolle toevoeging aan het onderzoeksarsenaal

^[4] P. Beijer, E. de Groot, J. Hoeflak, en V. Platenkamp, De waarde van het alledaagse: van beleidsdrang naar bewonersperspectief in de stadswijk. (Amsterdam: TrancityxValiz 2016), 113.

^[5] Ibidem, 114.

^[6] Ibidem, 114.

van de erfgoedprofessional. Dit opent mogelijkheden voor een steviger positie van de erfgoedprofessional binnen de ruimtelijke ordening, en biedt mogelijk als zodanig een antwoord op de roep om meer democratisering van het ruimtelijke domein.

Is de naturalistische methode zoals is toegepast in *de Waarde van het alledaagse* ook een geschikt startpunt om de niet-expert waardering mee te nemen in de tot nu toe weinig participatieve systematiek van het waarden van plekken of objecten tot erfgoed? In dat geval is er immers nog weinig sprake van een sterk geïnstitutionaliseerd professioneel discours dat kaders verschaft om die betekenisgeving en waardering in te plaatsen en aan af te meten. Braaksma noemt binnen het domein van de belevingswaarde de volgende criteria waarmee niet-expertwaardering in die systematiek past: schoonheid, gevoel, emotie en verhalen.²⁸ Deze criteria bieden maatstaven om de belevingswaarde van niet-experts tot waarderingscriteria te verheffen. Zo beredeneerd, lijkt het antwoord positief. Dat maakt deze methode toereikend om door erfgoedprofessionals in te zetten voor het ophalen van de beleving van de niet-expert, en daaropvolgend als één van de maatstaven in te brengen in de systematiek van het waarden van objecten en plekken.²⁹

Deze wetenschappelijke benadering van datacategorisering, analyse en interpretatie geeft handvatten om betekenisgeving en waardering van plekken en objecten te kunnen meten en interpreteren vanuit een erfgoedwetenschappelijk kader. Dat maakt deze methode tot een goede aanvulling op het onderwijscurriculum van de bachelor Cultureel Erfgoed. Echter, zou in een vervolg op *Making Heritage Count* onderzocht moeten worden hoe de grote scope van *De waarde van het alledaagse* geschikt gemaakt kan worden voor de Reinwardt Academie, zodat ook onderzoek in een afgeslankte vorm door een kleiner onderzoeksteam en in een kleiner tijdsbestek waardevolle gegevens oplevert.

Conclusie

In deze bijdrage is aangetoond dat omgevingspsychologie methoden biedt om sociale systemen te onderzoeken, en om het handelen, betekenisgeven en waarden van plekken, objecten en erfgoed daarbinnen te interpreteren.

^[1] P. Braaksma, Erfgoedconstructies in landschap-spraktijken van burgers. (Wageningen: Wageningen University, 2017), 23.

^[2] Zie voor een uitgebreid relaas over de diversiteit van het begrip ‘waarde’ en de toepassing daarvan binnen de systematiek van het waarden Jos Bazelmans, “Waarde in meervoud. Naar een nieuwe vormgeving van de waardering van erfgoed” in: Simon van Domme-len en Cees-Jan Pen, reds., Cultureel erfgoed op waar-de geschat. Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid (Den Haag: Platform31, 2013), 13-24.

Het vervolgens inzetten van de daaruit voortkomende inzichten in gebiedsontwikkeling en ruimtelijke orderingsvraagstukken, vergt een mentaliteitsverandering bij alle daartoe behorende disciplines. Hoe dat in zijn werk zou moeten gaan, is niet het onderwerp van onderzoek van deze bijdrage. Wel is deze verkenning een aanzet om inzicht te krijgen in de toepasbaarheid van het omgevingspsychologische domein op het erfgoedonderwijs aan de Reinwardt Academie, in het bijzonder toegespitst op beleving van niet-experts. Terugkijkend op het proces dat *Making Heritage Count* afgelopen studiejaar heeft doorlopen, parallel aan het onderwijsprogramma en de afstudeeronderzoeken van studenten van de bachelor Cultureel Erfgoed, lijkt een directe implementatie van omgevingspsychologie in het curriculum van 2018-2019 te vroeg. Daar zijn meerdere argumenten voor aan te wijzen. De hierboven aangehaalde onderzoeken zijn nog maar het topje van de omgevingspsychologische ijsberg. Het is geen uitputtende weergave van alle binnen dat domein beschikbare onderzoeksmethodes. Allereerst zal ook het onder water liggende deel van de omgevingspsychologische ijsberg in beeld moeten worden gebracht. Vervolgens dient daarbinnen een selectie gemaakt te worden op basis van de toepasbaarheid op het erfgoeddomein en de bruikbaarheid ervan voor de aan de Reinwardt Academie opgeleide erfgoedprofessionals. Om studenten aan de slag te laten gaan met deze methoden, dienen tevens de docenten ze zich eigen te maken. Zie dit als een verkenning, een vingeroefening van de omgevingspsychologie als methode bij praktijkonderzoek op de Reinwardt Academie.

Ten tweede staat de toepassing van omgevingspsychologie op erfgoedvraagstukken nog in de kinderschoenen. De implementatie van omgevingspsychologie in HBO-erfgoedonderwijs vraagt om een nadere uitwerking van de verschillende voorhanden zijnde omgevingspsychologische onderzoeksmethoden specifiek toegespitst op erfgoed. Met andere woorden gaat het over nog ontbrekende kennis. Kennisontwikkeling is in eerste instantie het domein van het wetenschappelijke onderwijs en niet van het hoger beroepsonderwijs. Daarmee lijkt de Reinwardt Academie niet het aangewezen instituut om omgevingspsychologie in te zetten in de queeste van de vermaatschappelijking van het erfgoeddomein.

Met reden is hierboven gekozen voor het werkwoord ‘lijken’. De aanbeveling is namelijk om in een vervolg op *Making Heritage Count* juist te prototypen met

één of meerdere onderzoeksmethoden, waarbij de zogenaamde tegenargumenten als aandachtspunten fungeren. De Reinwardt Academie heeft al bewezen goed te kunnen omgaan met een dergelijke pionierende werkvorm. Kijk bijvoorbeeld naar het Straatwaardenonderzoek dat nieuwe manieren van omgang met erfgoed heeft opgeworpen. Wellicht kan het prototypen parallel plaatsvinden aan wokennisopbouw. Dit biedt zelfs uitgesproken kansen. Het simultaan laten verlopen van theoretische kennisopbouw op wo-niveau en praktijkgericht onderzoek op hbo-niveau creëert ruimte voor onderbouwde trial and error (of grounded theory, zie De waarde van het alledaagse) die zeer toegepaste inzichten kan opleveren voor beide onderzoekstrajecten.

Literatuur

Asseldonk, Nancy van “Erfgoed en Ruimte aan de Reinwardt Academie” in: Riemer Knoop en Michiel Schwarz, reds., *Straatwaarden: In het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken. Schetsen uit het onderzoeksproject Straatwaarden, 2015-2016*. Amsterdam: Reinwardt Academie. 2017, 26-37.

Bazelmans, Jos “Waarde in meervoud. Naar een nieuwe vormgeving van de waardering van erfgoed” in: Simon van Dommelen en Cees-Jan Pen, reds., *Cultureel erfgoed op waarde geschat. Economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*. Den Haag: Platform31. 2013, 13-24.

Beijer, P., E. de Groot, J. Hoeflak en V. Platenkamp, *De waarde van het alledaagse: van beleidsdrang naar bewonersperspectief in de stadswijk*. Amsterdam: TrancityxValiz, 2016.

Braaksma, P., *Erfgoedconstructies in landschapspraktijken van burgers*. Wageningen: Wageningen University, 2017

Coeterier, J.F., *Hoe beleven wij onze omgeving?; resultaten van 25 jaar omgevingspsychologisch onderzoek in stad en landschap*. Wageningen: Alterra WUR, 2000.

Kolen, J., *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2005.

Kolen, J., K. Bosma en H. Renes “De landschapsbiografie: instrument voor onderzoek, planning en ontwerp” in: Koos Bosma en Jan Kolen, reds., *Geschiedenis en ontwerp: handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen: Vantilt. 2010, 212-237.

Leezenberg, M., en G. de Vries, *Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001.
Kleijn, M. de, Innovating landscape research through geographic information science, Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2017.

Knoop, Riemer “Het Straatwaarden-project” in: Riemer Knoop en Michiel Schwarz, reds., *Straatwaarden: In het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken. Schetsen uit het onderzoeksproject Straatwaarden, 2015-2016*. Amsterdam: Reinwardt Academie. 2017, 12-22.

Netwerk Erfgoed en Ruimte. *Karakterschetsen, Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte, Deel 1 Kennisagenda*. Amerstoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2014.
Nio, I., A. Reijndorp, W. Veldhuis, A. Blom, en

H. Coumou, Nieuw-West: parkstad of stadswijk: de vernieuwing van de westelijke tuinsteden Amsterdam. Haarlem: TrancityxValiz, 2017.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Ministerie voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, Cultuurhistorische IJsselmeerbiografie. Synthese met ruimtelijke karakteristieken als bouwstenen voor ontwikkeling. Amerfoort, 2017.
Smith, L., Uses of Heritage. London, New York: Routledge, 2006.

Specht, M., De Pragmatiek van Burgerparticipatie: Hoe burgers omgaan met complexe vraagstukken omtrent veiligheid, leefbaarheid en stedelijke ontwikkeling in drie Europese steden. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2012.

Steenhuis, M., P. Meurs, V. van Rossem, J. Schilt, L. Voerman, en M. Walda, De nieuwe grachtengordel: de realisatie van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Bussum: Uitgeverij THOTH, 2017.

Oude Houthaven en Zeeheldenbuurt

Er is geen elders waar het anders is

Gerrit Kouwenaar - fotografie Liesbeth Dingemans

7 uur

elke ochtend beginnen er evenveel nieuwe dagen
als er mensen op aarde leven: 2 800 000 000

overall gaan zonnen op: warme en koude, lieflijke en gruwelijke,
chinese en Amerikaanse, nederlandse en russische.
ze rijzen op uit zeeën, bergketens, polders, oerbossen, stadsprofielen.
de aarde krijgt zijn gezicht terug. de mens opent zijn ogen.

het geluid komt als een windvlaag,
een langzaam optrekkende motor van energie.
wekkers ratelen. duiven koeren. olifanten trompetteren. douches ruisen.
kelen gorgelen. fluitketels fluiten.

geslurp van thee, koffie, vruchtensap, oeroepalki, maté,
spuitwater, melk, alkaselzer.

brood.

de eerste sigaret.

het collectief afscheuren van kalenders.

goede morgen in 217 talen, 1089 dialecten.

8 uur

de feiten zijn nog routine. de dag is nog toekomst.
de wereld is nog niet groter dan een ontbijttafel.

het uitgeslagen radionieuws stamt uit een andere dimensie.
vliegtuigrampen en grensincidenten,
alles wat gisteren gedacht en gedaan is,
stolt langzaam tot contemporaine geschiedenis.
tussen de eerste en de tweede kop thee
wordt de verleden tijd onmerkbaar voltooid.

een grotere wereld dringt binnen met de gediensige post.
papieren verjaarskussen, handdrukken, oorvijgen.
een dode oom, een mooie postzegel.

de klok maalt verder. tijd is geld. geld is de wortel van alle kwaad.
het leven is mooi. het leven is droevig.
het leven is.

nieuwe gedachten, nieuwe gebeurtenissen krijgen hun eerste
contouren.

10 uur

onwezenlijke rust is neergedaald in de huizen,
waar de ontvolkte bedden gaan dromen van de luie nacht.

kennis is macht, roepen de scholen. aap noot mies, antwoorden de
kinderen.
de moeders stofzuigen, lezen oude minnebrieven
of koesteren kleuters en geraniums.

rustig zijn nu ook eensklaps de steden.
tuinen zijn het, kerkhoven, poolvelden, ademloze sportstadions.
een knaapje op een driewieler verbeeldt het snelverkeer,
een voddenman de handelsgeest.

maar daar gaan de deuren opnieuw open:
de werkbijen, de koninginnen, de moeders, de meisjes van smart en
plezier,

de mevrouwen, de juffrouwen zwermen naar buiten:
realistische eenheid van zorgzamen, zorgelijken en ijdel.

wat moeten wij vandaag nu weer eten?
wat moet ik morgen aantrekken op de diplomatencocktail?

de aardappelen zijn duur.
de oesters zijn goedkoop.

9 uur

de mens overschrijdt de grens tussen binnen en buiten.
hij slaat deuren dicht, wandelt, rept zich voort,
rijdt in auto's en trams, op fietsen en karbouwen
van minuut naar minuut,
van bed naar brood, van huis naar werk.

snelwegen, akkers, steden worden geboren.
de zon stijgt en wentelt, het wiel wordt uitgevonden.
de dolle klok bijt in de staart van de vluchtende tijd.

het startschot van fabriekssirene en prikklok:
de wedstrijd begint. computers, telexapparaten, telefoons,
schrijfmachines, telegraafsleutels schrapen hun kelen.
deze éne seconde: 6 miljoen gemanicuurde vingers
slaan dezelfde datum aan.

scheepsladingen graan, chinese hongersnoden objectiveren tot
koersen.
linten worden doorgeknijpt, arbeiders vallen in scheepsruimen,
chirurgen heffen lancetten, kardinalen slaan kruisen,
raketten worden afgevuurd.

mijne heren, in antwoord op uw gewaardeerd schrijven
kunnen wij u het volgende mededelen:

de dag is begonnen. de mens werkt.

11 uur

wat zullen wij vandaag eten?
wat zullen wij vandaag drinken?
wat zullen wij vandaag roken?

waarmee moeten wij ons schoonwassen?
waarmee moeten wij ons vermaken?
waarmee kunnen wij de burens de ogen uitsteken?

wat is het mooiste?
wat is het grootste?
wat is het duurste?
wat is het goedkoopste?

wat is het beste?

van behoefte naar verlangen is één stap.
van verlangen naar begeerte een tweede.
van begeerte naar nieuwe behoeften een derde.

12 uur

alles draait immers om het eten? om de pap? en om het zout in de pap?
en om de suiker? en om het sigaretje en het kopje koffie en de griesmeelpudding na?

zolang er brood op de plank is, leven wij niet bij brood alleen.

de zakenlunch met een lichte rosé omdat er 's middags opnieuw zaken gedaan moeten worden.
het stukkenzakje: tien boterhammen met bloedworst en het blauw geëmailleerde flesje met slappe koffie.
de 47 cm stokbrood met het teentje knoflook en het halve literpinard.
het pannetje bruine-bonen-met-spek, door pleuntje in een bonte handdoek geknoopt naar vader op het veld gebracht.

een enorm uitgebreid menu biedt de wereld: van gestoofde inktvis tot geroosterde regenwormen, van gegrilde reerug tot gepofte marmotjes. maar wij kunnen niet steeds kiezen.

Biografie van de Oude Houthaven en Zeeheldenbuurt

Nancy van Asseldonk

Inleiding

Rijdend vanaf Amsterdam Centraal Station richting de Westelijke Eilanden passeer je het voormalige industriële Westerdokseiland. Hier verscheen nog geen tien jaar geleden een nieuw stuk stad, grootstedelijk wonen in hoge dichtheden met prachtig uitzicht over het IJ. Verderop, ten noorden van de Spaarndammerbuurt, stampt de gemeente een nieuwe woon- en werkbuilt uit de grond met circa 2700 woningen. Tussen beide nieuwbouwlocaties liggen de Zeeheldenbuurt en de Oude Houthaven, verscholen achter de Van Diemenstraat. Het IJ is vanaf de Van Diemenstraat, een drukke verkeersader, nauwelijks zichtbaar. Aan de Oude Houthaven verscheen eind vorige eeuw het destijds veelbesproken appartementencomplex op de kop van de Silodam, dat nu nietig overkomt tegenover het in aanbouw zijnde, luxe appartementencomplex op de Pontsteiger. Met een hoogte van 90 meter torent de Pontsteiger hoog uit boven de omringende pakhuizen en de woonblokken van woningbouwverenigingen.

Enkele jaren geleden stelden een aantal partijen in de Oude Houthaven een plan op voor de ontwikkeling van de haven. De stad rondom de Oude Houthaven rukte op en deze gouden parel verdiende een toekomstbestendig plan. Het plan ‘Goud voor Hout’ werd met instemming van het stadsdeelbestuur en met bewoners uitgewerkt, maar verdween desondanks in een la.¹ Dat roept niet alleen de vraag op hoe de stad verandert, maar ook wie daar invloed op heeft.

In deze biografie van de Zeeheldenbuurt en Oude Houthaven kijken we niet alleen naar de stedenbouwkundige veranderingen, maar ook naar degenen die daar een rol in hebben gespeeld: stadsbestuur, ondernemers en bewoners. Zonder in nostalgie terug te blikken op de veranderingen die een oude volksbuurt ondergaat of juist te waarschuwen voor het proces van gentrificatie dat tevens

zichtbaar is.² Centraal in deze biografie staat de vraag: wat zien we als we de wijk over een langere periode bekijken en daarbij de veranderingen in beeld brengen aan de hand van het cultuurhistorisch erfgoed in de wijk, materieel én immaterieel?

Van rietland naar bolwerken en lijnbanen

Polders en buitenverblijven

In 1220 gaf graaf Willem I toestemming voor de aanleg van een stormvloedkering ter bescherming van het achterland tegen overstromingen uit het IJ en de Zuiderzee. Deze IJdijk liep van Velzen tot voorbij Muiden en was lange tijd de enige verbinding tussen Amsterdam en Haarlem.³ Pas in 1632 werd de Haarlemmertrekvaart-en weg aangelegd tussen Haarlem en Amsterdam op initiatief van beide steden. De polders ten noorden van de IJdijk - de Overbrakersbuitenpolder, ook wel Rietlant genaamd - lagen buitendijs en hadden een agrarisch functie. Langs de dijk bevonden zich de buitenverblijven van Amsterdammers. De drassige polders liepen bij vloed onder water. In de achttiende eeuw werd het rietland geplempt met bagger uit het IJ en tot weiland gemaakt.

Als Amsterdam begin Zeventiende eeuw naar 100.000 inwoners groeit en uit haar voegen barst, besluit het stadsbestuur de stad uit te breiden. Het eerste deel van de stadsmuur, aangelegd tussen 1610-1613, loopt van het IJ naar de Heiligeweg met aan het IJ een nieuwe haven, de Nieuwe Waal. De stadsmuur bestond uit bolwerken met daartussen een gordijn, de stadswal. Het eerste bolwerk van de stadsmuur lag aan het IJ, bolwerk Leeuwenburg met molen de Bok. Omdat dit eerste bolwerk

2 Voorbeelden van de nostalgische blik zijn: ‘Déjà vu: Een heel mensenleven in de Spaarndammerbuurt’, YouTube video 3:07, (18 december 2017). Een over-zicht in beelden is te zien op: Amsterdam - Verzamelde Historische Filmbebelden, ‘1960-1969: Historie van het Westerpark en de Spaarndammerbuurt te Amsterdam - oude filmbebelden’, YouTube video 2:25, (27 oktober 2017); en: ‘1970-1979: De Spaarndammerbuurt in Amsterdam in de zeventiger jaren - oude filmbebelden ’, YouTube video 27:10, (8 november 2017). Het Parool bericht regelmatig over gentrificatie in de stad, bijvoorbeeld: Hansje Cozijnsen “Worstelen met de gentrificatie in de Spaarndammerbuurt”, Het Parool, 13 januari 2018. En: Michiel Couzy, “Spaarndammerbuurt: van volkswijk tot ‘Wassenaar in West’”, 10 september 2017.

3 Ook wel de Hooge Dijk, Spaarndsamsch Zeedijk, Spaarndammer- of Haarlemmerdijk.

was gebouwd van blauwe arduinsteen, kreeg het de bijnaam ‘het Blaauwhoofd’. Het tweede bolwerk lag in een bocht iets meer naar het zuiden en kreeg de naam ‘de Bocht’, met daarop molen de ‘Verrevanger’. Vanaf de bolwerken is er prachtig uitzicht over het IJ. Aan de lange rijen met palen tussen de Leeuwenburg en de stad, de Nieuwe Waal, meren schepen aan (het huidige Westerdok). Buiten de muur lag rietland, drassige land dat in open verbinding met het IJ stond en bij vloed onder water liep.

Op de kaart van Balthazar Florsz van Berckerode uit 1625 is de eerste fase van de stadsmuur goed zichtbaar. Rechtsboven is de Haarlemmerpoort zichtbaar, die toegang gaf tot de stad. Het Bickers-, Prinsen- en Realeneiland (op oude kaarten nog aangeduid als Het Voor-, Midden- en Achtereiland) ontstonden als gevolg van de verzanding van het gebied binnen de stadsmuur. Scheeps-gerelateerde werkplaatsen die in de binnenstad voor overlast zorgden, vestigden zich op de nieuwe eilanden. Aan de binnenzijde van de stadsmuur werden lijnbanen aangelegd voor het slaan van touw. De lijnbanen geven de loop aan van de huidige Barentszstraat, het oudste deel van de Zeeheldenbuurt. Rond 1660 werd de stadsmuur in een halve cirkel naar het oosten van de stad doorgetrokken, waarmee de hoefijzervorm ontstond die nog altijd zichtbaar is. Vanaf de achttiende eeuw werd het rietland geplempt met bagger uit het IJ en tot weiland gemaakt, aan de dijk die naar Haarlem voerde stonden boerderijen en uitspanningen. Het aan stadszijde van de stadsmuur aangeplempte gebied werd al snel in gebruik genomen door werkplaatsen, het gebied dat nu tussen de Barentszstraat en Zoutkeetsgracht ligt. Met de stadsuitbreiding begin negentiende eeuw verloor de stadsmuur haar functie; de bolwerken in de Zeeheldenbuurt werden tussen 1830 en 1832 gesloopt. Molen de Verrevanger werd afgebroken in 1878, de Bok werd op 4 januari 1879 door brand verwoest.

Zoutketen en bokkinghangen

De zeventiende en achttiende eeuw stonden in het teken van de scheepvaart. De Zeeheldenbuurt bestond in deze periode voornamelijk uit werkplaatsen en enkele bedrijfswoningen. In de haven van de Nieuwe Waal meerden schepen aan, tussen de walmuur en de Zoutkeetsgracht

werden goederen opslagen en verwerkt in zoutpakhuizen en haringrokerijen. De eerste zoutkeet van Adriaen Jansz Engel verschijnt in 1615, meerdere volgden. In grote zoutpannen gepompt zeewater werd door ‘keetmeiden’, vaak boerendochters uit Waterland, op turfvuur aan de kook gebracht. De gedroogde zoutkristallen werden opgeslagen in pakhuizen.⁴ In 1652 werd een deel achter de Leeuwenburg aangewezen voor het roken van bokking, waar de straat *Bokkinghangen* nu nog naar verwijst. Aan de binnenzijde van de stadsmuur werden lijnbanen aangelegd waar touw werd geslagen. Zo ontstond de Zeeheldenbuurt als uiteinde van de historische binnenstad, deels resultaat van bewuste stadsplanning, deels doordat vaklieden zich hier vestigden. Bijna twee eeuwen verandert er niet veel in de structuur van het gebied, behalve dat de zoutketen in de achtiende eeuw langzaamaan vervangen worden door woningen en pakhuizen.⁵

Waterwegen en houthandel

Van groen naar waterweg

De polders achter de stadsmuur met weids uitzicht over het IJ waren een geliefde plek voor Amsterdammers om in hun vrije tijd de drukke, vervuilde stad achter zich te laten. De directeur van de Hortus Botanicus stelt dan ook in 1843 voor hier een plantsoen aan te leggen. Omdat dit volgens het gemeentebestuur te kostbaar is, wordt in eerste instantie alleen een park aan beide zijden van de Willemspoort (huidige Haarlemmerpoort) aangelegd; later vindt alsnog uitbreiding plaats tot aan bolwerk het Blaauwhoofd op de plaats van de in de jaren dertig van de negentiende eeuw gesloopte stadsmuur. Ontspannen in het groen op steenworp afstand van de drukke binnenstad bleek niet van lange duur, het ‘Plantsoen’ moest al snel weer wijken voor de aanleg van het Westerkanaal. In 1869 besloot het gemeentebestuur tot de aanleg van het Westerkanaal, dat in het verlengde van de Singelgracht en Kostverlorenvaart kwam te liggen, waarmee de bereikbaarheid van de Houthaven vanuit de stad werd verbeterd. In 1875 moet het populaire stadspark plaatsmaken. De heer M. Kalff schrijft hierover in 1878: “Ons prachtige Haarlemmerplantsoen, met zijn schilderachtige heuveltjes, heerlijke wandeldreven en lommerrijke bosjes, helaas ten enenmale verwoest, doorsneden door het Westelijke Kanaal.”⁶

Begin negentiende eeuw was de scheepvaart snel toegenomen. De aanleg

4 Ton Heijdra, Westerpark: barren, sparren en koperen knopen. (Alkmaar: De Milliano, 2007), 13.

5 Jenny Bierenbroodspot en Jerzy Gawronski. "Zeeheldenbuurt, Een Cultuurhistorische Effectrapportage." (Amsterdam: Bureau Monumenten & Archeologie, 2001), 7-9.

6 Ton Heijdra, Westerpark: barren, sparren en koperen knopen. (Alkmaar: De Milliano, 2007), 57.

van het Noordhollandsch Kanaal (1819-1824) tussen Amsterdam en Den Helder in opdracht van Willem I - in vijf jaar gegraven door duizenden arbeiders - was slechts een tijdelijke oplossing. Schepen werden groter, met als gevolg dat ze moeilijker aanmerden in de verzandde haven en vastliepen. De aanleg van het Westerdok (1832) moest het probleem verhelpen; hier konden schepen onafhankelijk van de getijden in het IJ, toen nog in open verbinding met de Zuiderzee, laden en lossen. De Westerdoksdijk sloot het dok af. Vanaf het midden van de negentiende eeuw zocht men naar alternatieven. De techniek ontwikkelde zich in rap tempo verder, zeilschepen maakten plaats voor stoomschepen. Het Noordzeekanaal werd na elf jaar graven in 1876 door koning Willem III geopend. Aan de oostzijde sloten de Oranjesluizen de Zuiderzee af van het IJ. De havenactiviteiten hadden zich tot dat moment voornamelijk aan de oostelijke kant van de stad geconcentreerd. Schepen kwamen nu niet langer via de Zuiderzee, maar rechtstreeks via het Noordzeekanaal naar Amsterdam. Het Oostelijk Havengebied was op dat moment nog in ontwikkeling, maar verplaatst zich gaandeweg meer naar de westelijke kant van de stad.

Houtloodsen en vemen

Wegens gebrek aan ruimte voor opslag van hout in de binnenstad namen houthandelaren het initiatief voor aanleg en exploitatie van een nieuwe haven. Om de toegankelijkheid van de haven te waarborgen, neemt het stadsbestuur echter zelf de verantwoordelijkheid voor de aanleg. Het IJ wordt gedeeltelijk drooggelegd met de aanleg van een dijk en acht smalle insteekhavens, afgewisseld met brede stroken grond voor de opslag van hout. De afschaffing van het cultuurstelsel rond 1870 maakte de weg vrij voor particulieren om zich in Nederlands-Indië - en met name Java - te vestigen. Grondstoffen als thee, suiker en koffie, maar ook nieuwe producten als rubber en tabak werden aangevoerd om in Nederland bewerkt te worden.

Aan de Barentszkade vestigen zich vemen, particuliere bedrijven die pakhuizen exploiteren en goederen tijdelijk opslaan voordat ze verder vervoerd worden, zoals pakhuis *Het Veem*, *Koelit* en *Koningin Emma*. Grote pakhuizen die vanaf de Houthaven goed bereikbaar zijn en via het spoor in de Van Diemenstraat een directe aansluiting op het zich uitbreidende spoorwegnet hebben. De eerste aanvraag voor de bouw van een pakhuiscomplex was van *Het Nederlansche Veem*, een aaneenschakeling van pakhuizen, ontworpen door de Friese broers Roelof en Foeke Kuipers in 1896. De pakhuizen werden van A tot en met G geletterd. *Het Nederlansche Veem* was ontstaan uit een fusie tussen het *Purperhoedenveem* en

het *Klapmutsenveem*, zo genaamd naar de kleur en het materiaal van de hoeden van de arbeiders. Het complex *Oranje Nassau* is nu beter bekend onder de naam *Het Veem*.

Hierna volgde de bouw van een tweede complex in 1898, *Koelit*, ontworpen door J.A. van Straaten. Dit kleinere complex staat dwars op de Van Diemenstraat. In *Koelit* werden huidenvellen opgeslagen van de firma *Brummer en Co*. Aan de andere zijde van *Het Veem*, oostelijk, verschenen nog twee pakhuizen. De eerste van W. Hamer voor de *Delimaatschappij* (1913). De Delimaatschappij bracht sinds 1869 grond aan de oostkust van Sumatra in cultuur en zou groot worden in de tabakshandel. De pakhuizen dragen namen als *Pertjoet*, *Petan*, *Betawan*, *Mintjirim*, *Begoemit* en *Wampoe*. Tweede pakhuis was pakhuis *Koningin Emma* van G. van Arkel voor *Vriesseveem* (1914). Op twee plaatsen bevinden zich twee smalle stegen - smal omdat bedrijfsterrein kostbaar was - die de bijna gesloten wand met pakhuizen aan de Van Diemenstraat ontsluiten naar het IJ.⁷ Een groot deel van de pakhuizen is behouden gebleven en geven hiermee de huidige Oude Houthaven haar industrieel karakter.

Werkplaatsen en fabrieksterreinen

In de tweede helft van de negentiende eeuw neemt de industrialisatie en daarmee de arbeidsproductiviteit toe. Nieuwe fabrieken trokken goedkope arbeidskrachten aan van buiten de stad. Telde Amsterdam in 1850 circa 220.000 inwoners, rond 1900 waren dat er al meer dan 500.000. De havengerelateerde werkplaatsen aan de Zoutkeetsgracht verplaatsten zich in de loop van de negentiende eeuw naar de houthaven aan de IJ-oevers. Op de leeggefallen ruimte aan de Zoutkeetsgracht was plaats voor fabrieksterreinen. In 1863 vestigt de Amsterdamsche Meel- en Broodfabriek zich hier, vanaf 1871 de ‘Stoommeel- en broodfabriek Holland’ geheten.⁸ Brood werd tot halverwege de negentiende eeuw nog ambachtelijk gebakken in de vele honderden bakkerijen in de stad, van meel afkomstig van één van de vele molens.

Met de komst van de brood- en meelfabrieken werd het werk lichter, het brood goedkoper en verloren de korenmolens hun functie.⁹ In de daaropvolgende decennia groeit de

7 Idem, 42.

8 Jenny Bierenbroodspot en Jerzy Gawronski. "Zeeheldenbuurt, Een Cultuurhistorische Effectrapportage." (Amsterdam: Bureau Monumenten & Archeologie, 2001), 68.

 9 In 1800 telde de stad nog 32 korenmolens, in de tweede helft van de 19de eeuw werden velen afgebroken; bewaard is alleen molen De Gooyer op de Funenkade. "Wit of bruin", *Ons Amsterdam*, (november-december 2015), http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/699-wit-of-bruin.

^[1] Jan Willem Snel en Paul van Soomeren (red.), Goud Voor Hout. (Amsterdam: Het Veem, DSP-groep en DS landschapsarchitecten, 2012), 2.

broodfabriek en breidt regelmatig uit. Zo is er in 1872 sprake van schaalvergroting, zowel met de uitbreiding van de fabriek als de bouw van een directiewoning. De achtiende-eeuwse pakhuizen werden grotendeels gesloopt voor uitbreiding van de fabriek. Na een verwoestende brand in 1894 wordt in 1896 de fabriek herbouwd naar een ontwerp van J.F. Klinkhamer. De broodfabriek besloeg eind negentiende eeuw de Bokkinghangen en deel van het Barentsplein. Behalve dat de broodfabriek voor werkgelegenheid zorgde, had de fabriek ook een sociale functie in de buurt. Voor kinderen uit de buurt was er één keer per dag gratis brood.

In 1884 bouwt de Stoomkoffiepellerij Insulinde een pakhuis aan de Zoutkeetsgracht, waar ook gewerkt werd. Koffie werd eind 19de eeuw populair. “Ruim tweehonderd koffiepiksters sorteren hier de koffiebonnen. De piksters zitten aan lange tafels met een berg bonen voor zich waar ze het afval en de slechte bonen uitpikken. In 1911 wordt de fabriek weer gesloten omdat het goedkoper is om de koffiebonen voor verscheping in Indië te pellen. De gebouwen worden hierna nog door allerlei andersoortige bedrijfjes gebruikt.”¹⁰

Stadsplannen en speculanten

Niftrik en Kalff

De industrialisatie trok arbeiders uit de wijde omgeving aan, waarmee de vraag naar goedkope arbeiderswoningen toenam. De stad groeit snel, het inwonersaantal verdubbelt in 50 jaar naar ongeveer 500.000 rond 1900. Buiten de stadsmuur was een chaotische situatie ontstaan; werkplaatsen, boeren en molenaars vestigden zich daar waar plaats was. Het stadsbestuur voelt de noodzaak een plan te ontwikkelen om de groei in goede banen te leiden. De eerste opdracht ging naar stadsingenieur Niftrik. Zijn plan ging uit van een nieuwe, ‘Hausmanniaanse’-inrichting met een daarbij passend, aan het IJ gelegen park; de gehele Spaarndammer- en Zeeheldenbuurt werd stadspark. De voorgestelde veranderingen waren van een modernistisch gehalte zonder rekening te houden met de bestaande structuur. Dit plan was te ingrijpend en alleen met kostbare grondonteigeningen realiseerbaar. De raad verwerpt het plan op 8 april 1868. In het ontwerp van Niftrik is van de bolwerken, de stadsmuur en het stadspark niets meer zichtbaar, over de afgebroken bolwerken is nieuwe bebouwing ingetekend; het stadspark volgde de lijnen van de stadsmuur. In de zomer van 1871 komt Niftrik met een nieuw plan, maar dit verdwijnt in een la nog voordat het tot stemming komt.¹¹ Het duurt dan nog bijna tien jaar voor er een realistischer plan ligt, maar pas nadat particulieren het

^[10] Ton Heijdra, Westerpark: barren, sparren en koperen knopen. (Alkmaar: De Milliano, 2007), 44-45.

^[11] Ibidem, 60.

stadsbestuur voor waren gedaan. In 1874 dient architect Gosschalk een plan in voor de ‘ontrek der Zaag- en Willemspoorten’ met een alternatieve oplossing voor de slechte kelderwoningen in de Jordaan en vraagt een concessie aan. Het plan wordt doorverwezen naar het dagelijks bestuur, waar het in een la verdwijnt. Als in 1875 een makelaar buiten de planvorming om enkele bouwkvavels aan de westzijde van de Kostverlorenkade veilt, beseft het stadsbestuur dat zij vaart moet maken. De gemeente kan de bouw niet tegenhouden, maar omdat er geen verkavelingsplan is voor het gebied, gaat het al snel mis.¹² De ondernemersgeest van particulieren dwong de gemeente nu snel met een nieuw plan te komen.

De opdracht ging nu naar Jan Kalff, directeur Publieke Werken; zijn plan sloot aan bij de bestaande structuur van sloten en paden in de polders, zodat geen dure onteigeningen nodig waren. Het plan bevatte daarnaast meer woningbouw, wat ten koste ging van groenaanleg. De Zeehelden- en Spaarndammerbuurt werden aan beide zijden van het Westerkanaal rastervormig ingevuld. Het raster volgde de lijn van de voormalige zeedijk, nu de Van Diemenstraat. Aan de zuidzijde van het raster is de schuin lopende Barentszstraat herkenbaar. Om zoveel mogelijk woningen te kunnen realiseren was in dit nieuwe plan nauwelijks ruimte voor parken. Kenmerkend zijn ook de smalle, maar door de nabijheid van het water en de relatief korte straten, heeft het eiland een meer open karakter behouden dan bijvoorbeeld De Pijp.

Het plan wordt op 14 en 21 februari 1877 vastgesteld en luidt het einde in van een gebied met sloten, molens en bruggetjes en het begin van een woonwijk met rechte straten en pleinen. Het is de start van een bouwexplosie, zowel door speculanten - die een graantje mee willen pikken en geld verdienen aan de woningnood - als filantropen die een einde willen maken aan de erbarmelijke woonomstandigheden van arbeiders.

Speculanten en filantropen

De nieuwe bebouwing in de Zeeheldenbuurt is in twee zones te verdelen. De Barentszstraat, op de plaats van de voormalige stadsmuur, vormt de grens tussen beide delen. Het oude deel ten zuiden van de straat, waar de lijnbanen lagen, was in handen van

^[12] Om toegang te krijgen tot hun kavels, willen de kopers de Kostverlorenvaart gedempt. De toegang naar de Haarlemmerweg bleek geblokkeerd door een huis; de eigenaar vroeg te veel geld voor zijn grond om op te kunnen kopen door de nieuwe kaveleigenaren. De gemeente wijst het voorstel van de hand. De Kostverlorenvaart is een doorgaande waterroute en van essentieel belang voor de industrie die de gemeente aan de overkantkant van het water in gedachten had. De gemeente vraag de bezitters van de kavels gezamenlijk een grondexploitatiebedrijf op te richten om met de gemeente over rondruil te overleggen. Idem, 62.

speculanten. Zij bouwden met eigen of geleend geld voor de markt. Het gebied tussen Barentszstraat en Van Diemenstaat was gemeentegrond; een deel van de nieuwe gemeentegrond werd uitgegeven aan particulieren, een deel werd gebouwd door de woningbouwverenigingen die eind negentiende eeuw worden opgericht. De arbeidershuizen werden snel en goedkoop gebouwd. De opkomende banken maakten het mogelijk om voor het eerst met risico te bouwen. Met geleend geld bouwden particulieren en bouwbedrijven woningblokken nog voordat alle woningen verhuurd of verkocht waren. Banken verleenden bouwkredieten, wat ruimte maakte voor speculanten om snel woningen te bouwen, een revolutie in de woningbouw, vandaar de naam revolutie- of speculatiebouw. Opdrachtgevers waren particulieren en kleine ondernemers, die er niet zelf gingen wonen maar bouwden om snel te verkopen of te verhuren, de zogenaamde ‘huisjesmelkers’.¹³

Echter, niet alle nieuwbouw was speculatiebouw. De in 1851 opgerichte ‘Vereeniging ten behoeve der Arbeidersklasse’ (VAK) was de eerste woningbouwvereniging in Nederland. Met als doel de erbarmelijke woonomstandigheden te beëindigen richtten zij zich op de bouw, het beheer en de verhuur van woningen voor arbeiders.¹⁴ Voor de arbeiders in de nieuwe fabrieken aan de Zoutkeetsgracht bouwde de VAK een blok in het Westerpantsoen. Een strategische plek, goed zichtbaar voor de wandelaars in het gebied. “Molenaar Arie Bosman van de Beer heeft grote bezwaren tegen de ‘verschrikkelijke hoogte’ van de huizen; de nok van het blok ligt drie meter boven de ‘zwichtstelling’ van de molen, waardoor hij bijna geen wind meer vangt. Zijn bezwaar haalt echter niets uit en de huizen komen er gewoon.”¹⁵ De ‘Amsterdamsche Vereeniging tot het bouwen van Arbeiderswoningen’ (AVA), opgericht in 1875, volgde met de bouw van een eerste blok nieuwbouw in de Zeeheldenbuurt. Enkele jaren later, begin twintigste eeuw, realiseert de vereniging nog twee woonblokken met binnentuinen bij het Barentszplein.

Arbeiders en oproerkraaiers

De buurt stond bekend als ‘rood’ bolwerk. De eerste socialisten vergaderden in het Volkspark, later in het Westerpark. Het

^[13] Herman de Liagre Böhl, Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990. (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2012), 14.

^[14] Het eerste blok woningen van de vereniging werd in 1853 gerealiseerd op het eiland Oostenburg, waar het in 1917 aan Werkspoor werd verkocht en gesloopt. Veel woningen van de vereniging staan er echter nog aanwezig en inmiddels rijks- of gemeentelijk monument.

^[15] Tussem bolwerk De Bogt en bolwerk Westerbeer, de huidige Spaarndammerbuurt. Ton Heijdra, Westerpark: barren, sparren en koperen knopen. (Alkmaar: De Milliano, 2007), 66.

standbeeld van Domela Nieuwenhuis uit 1931 in het Westerpark herinnert er nog aan. Voor met name ongeschoolde arbeiders en havenarbeiders met onregelmatige inkomsten waren de huren nog altijd stevig. Dit leidde regelmatig tot protesten.¹⁶ Ook in de houthaven lag het werk regelmatig stil, zoals tijdens de Spoorwegstaking in 1903. Het zijn overigens niet alleen de mannen die staken en protesteren. Tijdens het Aardappeloproer in 1917 komen de vrouwen in opstand tegen hoge prijs voor aardappelen. De crisis van 1929 is ook in de Zeeheldenbuurt voelbaar, de werkeloosheid in de houthaven neemt toe.

In de beeldvorming overheerst vaak het beeld van ‘rood, communistisch bolwerk’, maar dat is slechts ten dele waar. De eerste helft van de twintigste eeuw kende een rijk buurt- en verenigingsleven met speeltuinverenigingen, voetbal- en korfbalverenigingen en fanfares voor elke gezindte. Behalve kerken en socialisten zorgden ook de fabrieken voor de nodige ontspanning door voetbal en toneelavonden te organiseren. Dit bood tegenwicht aan de bijeenkomsten van de vakbonden. De woningbouwverenigingen tenslotte richtten zich op de opvoeding en controleerden of bewoners zich gedroegen; bewonerscommissies organiseerden uitstapjes voor kinderen en dansavonden voor ouderen. Eén van de verenigingen is de nog altijd aanwezige Zuiderspeeltuin op het Barentszplein, die in 1910 opgericht werd. In 1903 richtten havenarbeiders voetbalvereniging Sparta op, later omgedoopt in Spartaan. Berucht waren de voetbalwedstrijden tussen de ‘barren’ uit de Barentszstraat en de ‘sparren’ uit de Spaarndammerbuurt.¹⁷

Stadsvernieuwing en buurtverzet

Verpaupering

Na de Tweede Wereldoorlog is de binnenstad verpauperd. Had voor de oorlog de verkrotting in de Amsterdamse binnenstad alle aandacht van het stadsbestuur gehad, na de oorlog richtte men zich op de wederopbouw: nieuwbouw buiten de stad, zoals de Westelijke tuinsteden. De negentiende-eeuwse volkswijken vloederden, niet alleen waren de woningen van matige kwaliteit, ze werden bovendien niet of nauwelijks onderhouden. Bij verbetering van de binnenstad dacht men in de jaren zestig nog aan het opruimen van krotten en saneren - lees: moderniseren - van de volksbuurten. Het ideaal was ‘cityvorming’: werken in kantoorstorens in de binnenstad, wonen in grootschalige nieuwbouw buiten het centrum en ruim baan voor de auto. De

^[16] Wethouder Wibaut maakt huren onder de kostprijs mogelijk met de invoering van de ‘sociale achterlijkheidsbijdrage’. Idem, 82.

^[17] Idem, 106.

oude binnenstad en grachtengordel zou gespaard blijven, maar de negentiende-eeuwse gordel zou grotendeels gesloopt worden ten faveure van kantoorstorens, hotels en parkeergarages.

Vanwege de woningnood kreeg de nieuwbouw prioriteit, de saneringsplannen lieten nog even op zich wachten. Ondertussen vertrokken de koopkrachtigen uit de oude volkswijken naar nieuwbouw of groeikernen buiten Amsterdam. Tot in de jaren zeventig stond de revolutiebouw bekend als “ellendig bouwtype, toonbeeld van verwerpelijk kapitalisme”. Hier woonden degenen die zich niets beters konden veroorloven.¹⁸ Ongeschoolden, uitkeringsgerechtigden, studenten en arbeidsimmigranten. Ondanks de instroom van immigranten, kromp de stad in de jaren zestig en zeventig van circa 880.000 inwoners in 1960 naar 680.000 in 1985.¹⁹ Aan het levendige buurt- en verenigingsleven komt een einde. De oude buurtgrenzen die voor de oorlog voelbaar waren, zoals de ‘barren’ tegen de ‘sparren’, vervagen.

Actiecomité Zeeheldenbuurt

Eind jaren zestig presenteert de gemeente haar plan voor grootschalige sanering met de ‘Nota Stadsvernieuwing. De voorbereiding’ (1969). De gemeenteraad stemde voor de sloop van een groot deel van de volkswijken, ruim verkavelde nieuwbouw - geïnspireerd op het concept van de tuinstad - zou ervoor in de plaats komen. De bewoners van de Spaarndammerbuurt kwamen als eersten in verzet tegen de beoogde kaalslag. Als argument brachten bewoners niet de slechte staat van de woningen naar voren, maar juist het sterke sociale karakter van de oude volkswijken. Demonstraties en stevig verzet maakten dat de gemeente in de verschillende buurten in overleg ging met de bewoners. Behalve inspraak was het resultaat de herwaardering van de negentiende-eeuwse revolutiebouw. Bang voor gedwongen verhuizingen en verhoging van de huren, komen ook de bewoners van de Zeeheldenbuurt in opstand. Het Actiecomité Zeeheldenbuurt (ACZ) verzet zich met name tegen de plannen voor een kantoorpand op de Bokkinghangen, op de locatie van de oude broodfabriek. De gemeente stelt een ambtelijke werkgroep aan die met de buurt overlegt en gaat tenslotte overstag: in plaats van kantoren komen er sociale woningen.

Het conflict tussen stadsbestuur en buurtactivisten komt eind jaren zeventig ten einde. Wethouder Schaeffer betreft bewoners meer bij de stadsvernieuwing en

^[18] In Amsterdam werden in de periode 1942-1960 slechts vijf woningen onbewoonbaar verklaard, terwijl de verkrotting in de binnenstad nog altijd niet was opgelost. Herman de Liagre Böhl, Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990. (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2012), 15,17.

^[19] Idem, 21.

herstelt het vertrouwen, waarna het verzet afneemt. De wijken worden opgeknapt, en in plaats van grootschalige vernieuwing worden panden gerenoveerd of vervangen door kleinschalige nieuwbouw, het ‘compacte bouwen’. Ironisch genoeg veranderde met het opknappen van de wijken - ondanks de leuze ‘bouwen voor de buurt’ - ook de samenstelling van de bevolking. Gezinnen waren in de jaren dat de vernieuwing duurde naar elders vertrokken. De nieuwe bewoners zijn een heterogene mix van allochtonen, jongeren en kunstenaars en hoger opgeleiden. Het proces van gentrificatie, dat eind jaren tachtig in de Jordaan en de Pijp begint, strekt zich ook dan al richting Spaarndammer- en Zeeheldenbuurt uit.

Krakers en yuppen

In 1990 gaat de Zeeheldenbuurt op in het nieuw opgerichte stadsdeel Westerpark. De stadsdelen maken onderdeel uit van de decentralisatie van het bestuur, dat vanaf de jaren tachtig in gang is gezet om bewoners meer te betrekken bij de besluitvorming. De stadsvernieuwing komt ten einde, de ambtelijke projectgroepen die in de buurten overleg voerden met bewoners, worden opgeven. De vele verenigingen en buurtorganisaties, overblijfsel van de verzuiling begin 20ste eeuw, fuseren tot één stichting.²⁰ Een nieuwe ronde van renovatie gaat van start, na de stadsvernieuwing in de jaren zeventig nu onder de naam ‘stedelijke vernieuwing’. De verkrotting was succesvol aangepakt, vanaf de jaren tachtig en negentig was er meer aandacht voor economisch herstel en bouwen voor de kapitaalkrachtigen, zoals zichtbaar in de Oude Houthaven.

Vanaf de jaren zeventig staan steeds meer vemen leeg, de grote zeevaartredrijen zijn uit Amsterdam vertrokken. In 1981 worden twee pakhuizen aan de Van Diemenstraat gekraakt en getransformeerd door de krakers naar ateliers, bedrijfsruimten, galerie en theater onder de naam *Het Veem*. Ook in de andere leegstaande pakhuizen vestigen zich in de loop van de jaren tachtig een mix van kleine bedrijven. Ondertussen werkt de gemeente aan een plan voor de herontwikkeling van de IJ-oevers, waar ook de Oude Houthaven deel van uitmaakt. Overheid en markt treden samen op; de publiek-private Amsterdam Waterfront Financieringsmaatschappij (AWF), opgericht in 1991, geeft Rem Koolhaas de opdracht een stedenbouwkundig plan te ontwikkelen. In 1992 presenteert hij zijn visie. In de directe omgeving van het Centraal Station zijn kantoren, winkels en publieksfuncties gepland, de eilanden zijn voor woningbouw. Tegenstanders geven het de bijnaam ‘Manhattan aan het IJ’ vanwege de hoge bebouwingsdichtheden. De graansilo's

^[20] Ton Heijdra, Westerpark: barren, sparren en koperen knopen. (Alkmaar: De Milliano, 2007), 162.

op de Silodam en het woningblok op hoek Barentszplein wacht sloop voor de aanleg van een weg, kantoren en flats. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg vraagt zich af "in hoeverre in het plan kenmerken die het gebied van origine heeft in dit concept zijn betrokken? Een gedegen historische analyse is in het rapport niet te vinden".²¹

De gemeente trekt zich terug en besluit de IJ-oever gefaseerd per deelgebied te ontwikkelen waarbij meer rekening gehouden kan worden met de historische bebouwing. De gekraakte vemen en graansilo's worden getransformeerd naar bedrijfsverzamelgebouwen en appartementencomplexen. Het zijn de jaren negentig en het tij is dan al gekeerd: in de silo's is niet slechts sociale woningbouw, maar een mix van sociale huurwoningen, koopwoningen en bedrijfsruimten. Waarmee we zijn aanbeland in de 21ste eeuw en de ontwikkelingen die in de inleiding geschetst zijn. Vanaf 2000 is het Westerdokseiland ontwikkeld met grootschalige appartementencomplexen, met daartegenover het nieuw opgespoten eiland IJdock met het Paleis van Justitie met jachthaven, dat in 2013 opgeleverd is. Op de kop van de Silodam verscheen eerder, in 2002, het door MVRDV ontworpen appartementencomplex met parkeergarages als landmark. Hiertegenover verschijnt nu woontoren de Pontsteiger, met daarachter de nieuwbouwwijk de Houthavens, waarvan niet meer dan 20 procent sociale huur. Ondanks de artikelen in het Parool en diverse debatavonden over de transformatie van de stad in Pakhuis de Zwijger en Arcam, is van verzet geen sprake.

Literatuur

Aardse, H. "Cultuurhistorische verkenning en advies. Spaarndammers en Zeehelden." Amsterdam: Bureau Monumenten & Archeologie, Maart 2012.

Aardse, Hester. "Stad Om Het IJ. Cultuurhistorische verkenning en waardering als uitgangspunt voor gebiedsontwikkeling." Amsterdam: Monumenten & Archeologie, November 2, 2016.

Amsterdam - Verzamelde Historische Filmbeelden, '1960-1969: Historie van het Westerpark en de Spaarndammerbuurt te Amsterdam - oude filmbeelden', YouTube video 2:25, (27 oktober 2017), <https://www.youtube.com/watch?v=jg4boKK2t48>;

Amsterdam - Verzamelde Historische Filmbeelden, '1970-1979: De Spaarndammerbuurt in Amsterdam in de zeventiger jaren - oude filmbeelden', YouTube video 27:10, (8 november 2017), https://www.youtube.com/watch?v=y3QU3SA_r0

Bakker, Martha (red.), *Stadsatlas Amsterdam, Straatnamen en brugnamen verklaard*. Amsterdam: Uitgeverij Amsterdam Publishers, 2006.

²¹ *Jaarboek Monumentenzorg*, 1992. (Zwolle: Waanders Uitgeverij/Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg, 2012), 18.

Bierenbroodspot, Jenny en Jerzy Gawronski. "Zeeheldenbuurt, Een Cultuurhistorische Effectrapportage." Amsterdam: Bureau Monumenten & Archeologie, 2001.

Couzy, Michiel, "Spaarndammerbuurt: van volkswijk tot 'Wassenaar in West'", Het Parool, 10 september 2017.

Cozijsen, Hansje, "Worstelen met de gentrificatie in de Spaarndammerbuurt", Het Parool, 13 januari 2018.

Gemeente Amsterdam, "Bolwerken van Amsterdam", <https://www.amsterdam.nl/kunst-cultuur/monumenten/gebouwen-gebieden/bolwerken-amsterdam/>.

Heijdra, Ton. *Westerpark: barren, sparren en koperen knopen*. Alkmaar: De Milliano, 2007.

Het Parool, 'Déjà vu: Een heel mensenleven in de Spaarndammerbuurt', YouTube video 3:07, (18 december 2017)

Huysen, A. "Het Eerste Amsterdamse Parkje." Ons Amsterdam, 1991.

Jaarboek Monumentenzorg, 1992. Zwolle: Waanders Uitgeverij/Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg, 2012.

Knegtmans, Peter Jan. *Amsterdam: Een Geschiedenis*. Amsterdam: SUN, 2011.

Liagre Böhl, Herman de. *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2012.

Snel, Willem Jan, en Paul van Soomeren (red.), *Goud Voor Hout*. Amsterdam: Het Veem, DSP-groep en DS landschapsarchitecten, 2012.

Stork, Harry. *De moord- en brandbuurt: de Amsterdams Spaarndammer- en Zeeheldenbuurt tussen 1930 en 1960*. Amsterdam: Spraakwater/Strategier, 2007.

'Wit of bruin', Ons Amsterdam, (november-december 2015), <http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/699-wit-of-bruin>

Straatnamen

Onderstaand overzicht met de verklaring van de straatnamen in de Oude Houthaven en Zeeheldenbuurt is ontleend aan de *Stadsatlas Amsterdam. Straatnamen en brugnamen verklaard*. Straatnamen ontstonden tot de zestiende eeuw spontaan, vaak een verwijzing naar een dichtbijgelegen kerk, klooster of hoeve. In de zestiende en zeventiende eeuw ontstond er enige systematiek in naamgeving, maar pas vanaf midden negentiende eeuw is straatnaamgeving wettelijk geregeld. Straatnamen kunnen verwijzen naar de ontstaansgeschiedenis van een stad of wijk. Of ze zeggen iets over wat we in een bepaalde periode belangrijke lokale of zelfs nationale geschiedenis vinden door straatnamen te vernoemen naar historische gebeurtenissen, personen of verdwenen plekken.

Oude Houthaven

Van Diemenstraat: De Barentszkade wordt bij Raadsbesluit in 1878 omgedoopt in de Van Diemenstraat; Anthony van Diemen (1593-1645) was Amsterdams koopman en gouverneur-generaal van Nederlands Oost-Indië van 1636 tot 1645. Hiermee werd teruggegrepen op een roemrijk verleden van ontdekkingsreizigers. De straatnamen in de nieuw te ontwikkelen woonwijk worden dan ook vastgelegd en verwijzen allemaal naar 17de eeuwse zeevaarders en ontdekkingsreizigers.

Pontsteiger: In 2009 en 2013 heeft het Dagelijks Bestuur van stadsdeel Westerpark straatnaambesluiten genomen voor de nieuwe woonwijk Houthaven. De naamgeving van de straten sluit aan bij de historie van het gebied en de gebruikte straatnamen in de directe omgeving. Over de toekomstige naam van de Pontsteiger is nog geen besluit genomen.

Silodam: Sinds het eind van de negentiende eeuw heeft hier een grote graansilo gestaan, die later is uitgebreid met een tweede. Beide silo's zijn buiten gebruik en verbouwd tot woningen.

Zeeheldenbuurt

Barentszstraat en *Barentszplein*: Willem Barentszoon probeerde Indië via de Noordelijke IJszee te bereiken met Jacob van Heemskerck in 1596. Hij overwinterde op Nova Zembla en overleg op de terugtocht in 1597.

Bokkinghangen: Een bokkinghang is een schuur, waar haring wordt opgehangen om gerookt te worden. Gerookte haring heet bokking. Bij keur van 1652 werd dit gedeelte bij het Barentszplein voor deze rokerijen aangewezen.

Dirk Hartoghstraat: Zeevaarder, ontdekte in 1616 de westkust van Australië.

Van Heemskerckstraat: Jacob van Heemskerck (1576-1607) werd in 1596 door Amsterdam uitgezonden om een zeeweg naar Indië via het noorden te zoeken. Hij werd later admiraal en sneuvelde bij Gibraltar tegen de Spanjaarden.

Houtmankade: Cornelis (ca. 1540-1599) en zijn broer Frederik Houtman (overleden 1625) maakten in 1595/1597 de eerste reis onder Nederlandse vlag naar Oost-Indië in opdracht van Amsterdamse kooplieden. Cornelis werd later landvoogd op Ambon, Frederik op de Molukken.

Van Linschotenstraat: Jan Huygen van Linschoten (1563-1611) was ontdekkingsreiziger; hij schreef een aantal reisverhalen over Oost- en West-Indië.

Van Neckstraat: Jacob van Neck (1564-1638) reisde tweemaal voor de Verenigde Oost-Indische Compagnie naar de Molukken en legde de basis voor de handel tussen Holland en Oost-Indië. Daarna enige maanden burgemeester van Amsterdam geweest.

Roggeveenstraat: Zeevaarder Jacob Roggeveen (1659-1729) maakte in 1721/1723 een reis naar Oost-Indië om Zuid-Amerika heen; ontdekte op Pasen 1722 het eiland dat sindsdien Paaseiland heet.

Westerdoksdijk: De afsluitdijk, aangelegd tussen 1830 en 1834, waardoor de Nieuwe Waal tot het Westerdok werd gevormd. Toen eind jaren tachtig van de negentiende eeuw de spoorweg tot het Stationseiland werd doorgetrokken, moest een gedeelte van het dok gedempt worden en werd de Westerdokskade aangelegd.

Zoutkeetsgracht en *Zoutkeetsplein*: In de zeventiende en achttiende eeuw stonden aan beide zijden van deze gracht de zoutketen; dat waren loodsen waar het grove zout voor huishoudelijk gebruik bewerkt werd.

Kaart van Amsterdam. Getekend en gegraveerd door Balthazar Florisz. van Berckenrode (1591-1645). 1e uitgave, uitgegeven door Philips Molevliet, 1625. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: kaarten van geheel Amsterdam, afb. 010035000349.

Blad 9 van de eerste editie van de kaart van Amsterdam in negen bladen, vervaardigd door Balthazar Florisz. van Berckenrode en uitgegeven door Philips Molevliet, 1625. SAA, Collectie Collectie Atlas Kok, afb. KOKA00047000006.

Tijdslijn biografie

1625

1770

Kaart van Amsterdam, ontworpen en gegraveerd door Pieter Mol. 1e uitgave, ca. 1770. SAA, Collectie Collectie Atlas Splitgerber, afb. ANWK00026000001.

Welgelegen, situatieschets van de tuin en de omgeving / renvooi. Tekening Heerde, G. van, 1863 SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: bouwtekeningen, afb. 010056919136.

Hoofdingang van de uitspanning Welgelegen aan het latere Zoutkeetsplein. Tekening G. van Heerde, 1863. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: tekeningen en prenten, afb. 010097010442.

Roggeveenstraat. Bovenkruier-houtzaagmolen 'Het Klaverblad', gebouwd 1841 en afgebroken in 1877, t.h.v. de huidige Roggeveenstraat gezien naar het Westerplantsoen en molen 'Blauw hoofd'. Jacob Olie (1834-1905), 1861. SAA, Collectie Jacob Olie Jbz., afb. 10019A000551.

1863

Plan voor de uitbreiding van Amsterdam opgemaakt in 1875. Kaart van Amsterdam met het plan tot uitbreiding van de stad opgemaakt door J. Kalff. Gedrukt door J. Smulders & Co. en uitgegeven door J.C. Loman. 1875 t/m 1876. SAA, Collectie Atlas Kok, afb. KOKA00396000001.

1875

1868

Plan tot uitbreiding van Amsterdam (Van Niftrik). 1868. SAA, Collectie Koninklijk Oudheidkundig Genootschap, afb. KOG-AA-3-04-62

32

1896

Heien van de funderingen voor de graansilo (de eerste in Nederland) van de firma Korthals Altes bij de Van Diemenstraat. Ontwerp van het ruim 100 m. lange gebouw: J.F. Klinkhamer (1854-1928). Jacob Olie (1834-1905), 1896. SAA, Collectie Jacob Olie Jbz., afb. 10019A001215

Houtmankade, gezien naar brug nr.346 tussen Tasmanstraat (links) en van Diemenstraat(rechts). Links het Westerkanaal, links achter het Volkskoffiehuis. Jacob Olie (1834-1905), 1896. SAA, Collectie Jacob Olie Jbz., afb. 10019A000598.

Zoutkeetsgracht, nieuwbouw van de Stoom Meel- en Broodfabriek Holland (arch. J.F. Klinkhamer). Jacob Olie (1834-1905), 1896. SAA, Collectie Jacob Olie Jbz., afb. 10019A000504.

33

Op de plaats van de beide voormalige bolwerken kwam geen bebouwing, maar bleef de open ruimte gespaard. Hier liggen het Zoutkeetsplein en het Barentszplein. In het midden van de Barentszstraat ontstond een klein pleintje waar de nieuwe Van Heemskerckstraat en Van Linschotenstraat uitkomen op de oudere Barentszstraat. Het pleintje heeft geen naam. Kaart van Amsterdam Watergraafsmeer en gedeelten van aangrenzende gemeenten, bewerkt door het eerste Hoofdbureau der afdeling Publieke Werken, 1902. SAA, Collectie Atlas Kok, afb. KOKA0028400001.

1902

Onderstaande kaart toont de stedenbouwkundige structuur van de Zeeheldenbuurt en Oude Houthaven. Nieuw aangelegd is de Pontsteiger, die de Houthavens verbindt met de Distelveerweg in Amsterdam-Noord. Blad 2 van de Kaart van Amsterdam in 9 bladen, vervaardigd door de Dienst der Publieke Werken, 1967 t/m 1968. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: Kaartserie schaal 1:10.000 door de Dienst der Publieke Werken en rechtsopvolgers in 4 en 9 bladen, afb. ANWQ00094000001.

Luchtfoto Spaarndammer en Zeeheldenbuurt, 1985. SAA, Collectie Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening: foto's, afb. B00000037169.

1967

1920

Nieuwe ophaalbrug over het Westerkanaal ter hoogte van de Westerkeersluis door de Firma Werkspoor Amsterdam. Op de achtergrond pakhuizen aan de Houtmankade, rechts de oude, dubbele ophaalbrug, 1919. SAA, Collectie Richardus, af. 010003025157.

Barentszstraat 91-93, ca. 1920. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto-afdrukken, afb. OSIM00003002783

34

2018

Waarderingskaart Spaarndammerbuurt. De architectonische en stedenbouwkundige waardering is vastgelegd in de Welstands-ordekaarten voor de 19e-eeuwse Ring. Bron: maps.amsterdam.nl, Waarderingskaart architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit.

- Paars – Orde 1: De geregistreerde en beoogde rijks- en gemeentelijke monumenten;
- Rood – Orde 2: Monumentwaardige bouwwerken met een nadrukkelijke architectonische verbijzondering en bouwwerken met een bijzondere cultuurhistorische betekenis;
- Oranje – Orde 3: Karakteristieke bouwwerken met architectonische en/of stedenbouwkundige meerwaarde;
- Geel – Basisorde: Voor de periode kenmerkende bouwwerken met basiskwaliteit, of bouwwerken die door ingrijpende wijzigingen hun architectonische meerwaarde hebben verloren.

35

Opgepoetst Erfgoed

Donna Weel

De stad Amsterdam is constant in beweging. Het bestemmingsplan van de Oude Houthaven is één van de vele projecten waar de stad zich nu op focust. De historische parels in de Oude Houthaven geven het gebied een aantrekkelijk uitstraling. De aanstaande bouw van de nieuwe woningen maakt het gebied interessant voor veel mensen. Het havenkarakter van het gebied wordt opgepoetst en klaargestoomd voor de nieuwe bewoners. De heersende opvatting en de tijd waarin we leven zijn belangrijke factoren voor hetgeen wij waarderen. Tegenwoordig hechten wij waarde aan de oude uitstraling van gebouwen en proberen wij dergelijke gebouwen te behouden door er een nieuwe invulling aan te geven.¹ Oude gebouwen die hun oorspronkelijke functie verloren hebben, worden herbested en ingezet om de groei en groei van de stad te bevorderen.²

Erfgoed wordt door hoger opgeleiden gezien als een belangrijke stedelijke voorziening. Zij hechten waarde aan oude gebouwen in hun leefomgeving.³ Ze zijn zelfs bereid hier meer geld voor neer te leggen. Oude gebouwen hebben een positieve uitstraling op de leefomgeving en geven een plek karakter. Historische gebouwen zijn drager van onze culturele identiteit. Daarnaast is erfgoed een sterk handelsmerk. Door het oppoetsen van cultuurhistorische gebouwen wordt een gebied opgewaardeerd en zo aantrekkelijker gemaakt. Dit heeft onder andere effect op de woningprijzen en de samenstelling van de buurten in het desbetreffende gebied.⁴

Waardering

Mensen die veel om erfgoed geven zijn bereid meer voor een woning te betalen in een gebied met een rijke culturele historie dan mensen die hier minder om geven. Het gevolg hiervan is dat mensen die bereid zijn om meer voor de woning te betalen oververtegenwoordigd zijn in buurten met veel erfgoed. Logischerwijs zijn mensen die niet zoveel om erfgoed geven in deze buurten ondervertegenwoordigd. Omgekeerd is dit hetzelfde: in buurten

met weinig erfgoed zijn liefhebbers van erfgoed ondervertegenwoordigd. Naast de samenstelling van bewoners in buurten met veel en weinig erfgoed, verschillen ook de prijzen van de woningen in de desbetreffende buurten van elkaar. Door de toegenomen populariteit van buurten met veel erfgoed stijgen hier de huizenprijzen, de huurprijzen, de prijzen van producten in winkels en de prijs van consumpties op het terras. Het aanbod in deze buurten past zich aan op de vraag van de nieuwe bewoners.⁵ De stijgende woningprijzen, het veranderende aanbod en de komst van nieuwe bewoners kunnen worden toegeschreven aan het proces dat gentrificatie genoemd wordt. Gentrificatie is het aantrekkelijker maken van een buurt. Dit gaat samen met de opwaardering van een buurt, waarbij verdringing en uitsluiting van lagere inkomensgroepen plaatsvindt. Het is een klassenongelijkheid die plaatsvindt op buurtniveau.⁶ Het oppoetsen van erfgoed in een buurt kan bijdragen aan de opwaardering van een buurt, wat kan bijdragen aan gentrificatie. Maar hoe draagt het erfgoed in de Oude Houthaven bij aan gentrificatie? Is er überhaupt sprake van gentrificatie in deze buurt? En hoe is dit terug te zien? Deze publicatie gaat over erfgoed in de Oude Houthaven en hoe dit samenhangt met gentrificatie in dit gebied.

Gentrificatie

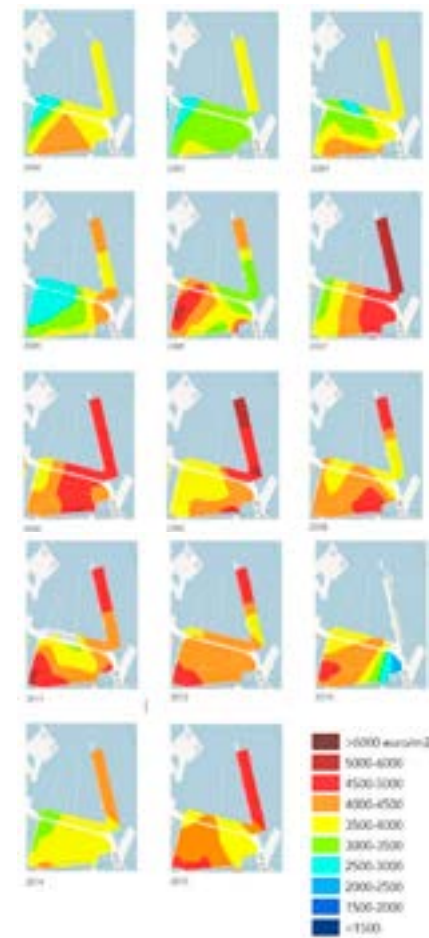
Vanaf 2014 zijn de woningprijzen in Amsterdam met bijna 45 procent gestegen. Voor sommige eenoudergezinnen en alleenstaanden die binnen Amsterdam willen verhuizen, zijn de Amsterdamse huizen vaak te duur. Veel gezinnen in Amsterdam wonen te krap, op minder dan zestig vierkante meter. Maar niet alleen gezinnen met lage inkomens hebben het lastig. Ook gezinnen met middeninkomens hebben moeite om zich te huisvesten. Zij komen vaak niet in aanmerking voor een sociale huurwoning, maar verdienen te weinig om een huis te kunnen kopen.⁷ Een ander punt is dat voorzieningen steeds meer worden aangepast aan de behoefte van hoger opgeleiden. Kortom, de stad is nog maar voor een bepaald deel van de bevolking toegankelijk, waardoor de samenstelling van de bevolkingsgroepen in

de stad verandert.⁸ In de jaren zestig was gentrificatie nog een spontaan proces. Krakers en creatieven zorgden voor de opwaardering van een buurt. Tegenwoordig is het een aangestuurd proces. Door bestemmingsplannen, beleid en regels wordt het proces aangestuurd en heeft bijna elke buurt binnen de ring van Amsterdam er mee te maken. Volgens Cody Hochstenbach is gentrificatie het gevolg van een doelbewust beleid dat tien jaar geleden op papier is gezet. Het doel: de welgestelde middenklasse een plek bieden in de stad. Enerzijds heeft de overheid een zichtbare rol in dit proces en zorgt het huidige beleid deels voor de stijging van de huizenprijzen. Anderzijds moet er ook een vraag zijn van de welgestelde middenklasse. Op internationaal niveau heerst er veel concurrentie tussen stedelijke gebieden. Ze concurreren elkaar bij het aantrekken van ondernemingen, toeristen en inwoners. Dit concurreren van steden op internationaal niveau is een factor waarmee overheden een aantrekkelijke stad willen maken voor het aantrekken van ondernemingen, toeristen en inwoners. Buurten worden opgewaardeerd tot hippe wijken, overheden moedigen de markt aan en richten de buurten in naar de wensen van de welgestelde creatieve middenklasse. Dit alle ter bevordering van de concurrentie op internationaal niveau. Volgens Jos Gadet is het aantrekken en behouden van de middenklasse goed voor de economie.⁹ Beleidsmakers kiezen daarom een hippe koffietent die de middenklasse graag bezoekt boven bijvoorbeeld een belwinkel.¹⁰

De afgelopen tien jaar zijn de woningprijzen in de Oude Houthaven ook gestegen. Afbeelding 1 is een weergave van de woningprijzen per vierkante meter in en rondom de Oude Houthaven. Momenteel is er chaos op de woningmarkt, de vraag naar een woning is groter dan het aanbod. Koers25 is een beleid dat door gemeente Amsterdam wordt uitgevoerd om in 2025 binnen de stadsgrenzen 50.000

woningen te bouwen.¹¹ Ook rondom de Oude Houthaven wordt flink gebouwd. Maar is dit wel de juiste oplossing? Maarten van Poelgeest, oud-wethouder in Amsterdam, zegt dat steden juist meer geliefd worden en de vraag nog meer zal stijgen. Hoe meer er gebouwd wordt des te aantrekkelijker de stad wordt. Er komen meer voorzieningen en ontstaat meer reuring. Nieuw aanbod zal de vraag juist groter maken en de woningprijzen doen stijgen. De vraag is of de huizenprijzen zullen dalen wanneer er genoeg aanbod is.¹²

Het Pontsteigergebouw is één van de nieuwbouwprojecten rondom de Oude Houthaven. De gemiddelde prijs van de 66 woningen in het Pontsteigergebouw van elk 200 vierkante meter is 1,7 miljoen euro, vierkante meter prijs is 8500 euro, ruim de helft meer dan de indicatieve prijzen geeft Ton Damen aan in het Parool. De prijzen

Afbeelding 1. Stijgende woningprijzen per vierkante meter in de Oude Houthaven. Afbeelding samengesteld uit de interactieve kaartensite van de gemeente Amsterdam (maps.amsterdam.nl), themakaart "Woningwaarde - Verkoopprijs per m²".

11 Gemeente Amsterdam, "Koers 2025", <https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/volg-beleid/koers-2025-amsterdam/>, geraadpleegd 13 december 2017.

12 Mirjam de Rijk, "Onderzoek De 7 megaproblemen op de huizenmarkt", *De Groene Amsterdammer*, 31 mei 2017.

van de overige woningen die worden opgeleverd zullen de eerder genoemde richtlijn van 6 ton per woning meer dan 50 procent overschrijden.¹³

Het proces van stijgende huizenprijzen wordt bevorderd door onder andere het verkopen van sociale huurwoningen op plekken waar de verkoop van woningen al goed loopt. De sociale huurwoningen werden vervangen door duurdere huur- of koopwoningen.¹⁴ Dit heeft het gentrificatie proces aangejaagd, waarbij de overheid een duwtje in de rug heeft gegeven. Door de verkoop van sociale huurwoningen aan de middenklasse veranderde de samenstelling van de buurten. In de Silodam werden 142 koopwoningen verkocht en 15 sociale huurwoningen verhuurd.¹⁵ In Korthals Altes kwamen 103 vrije huursector woningen beschikbaar en 78 sociale huurwoningen.¹⁶ Uit de jaarcijfers van de Amsterdamse federatie van woningcorporaties is gebleken dat sinds 1998 stadsdeel west 5510 corporatiewoningen aan particulieren heeft verkocht, met uitschieters in de jaren 2006, 2007 en 2014. Deze verkoop betreft alle woningen inclusief vrije sector en verkoop na majeure investering.¹⁷ In 2016 zijn er door woningcorporaties in stadsdeel west 234 sociale huurwoningen verkocht aan particulieren. Van de vrijehuur sector zijn 17 woningen verkocht aan particulieren.¹⁸ Hoeveel sociale huurwoningen rondom de Oude Houthaven zijn verkocht is niet bekend.

Onvrede

Door de stijgende woningprijzen in de Oude Houthaven is het gevolg dat de samenstelling van de wijk veranderd. Ten eerste is de wijk alleen nog voor een bepaalde groep mensen betaalbaar. Uiteindelijk kan gentrificatie op buurtniveau leiden tot een homogeen welgestelde bevolkingssamenstelling. Op stadniveau ziet dat er anders uit. Toenemende gentrificatie kan uiteindelijk leiden tot een opgewaardeerde stadskern, terwijl de buitenwijken te maken krijgen met armoedeconcentraties.¹⁹ Ten tweede heeft de komst van nieuwe bewoners tot gevolg dat de identiteit van de wijk en de sociale banden tussen de oude bewoners veranderen. De oude bewoners voelen zich minder thuis in 'hun' wijk. Deze gevolgen

13 Ton Damen, "Pontsteiger door hete markt een 'miljoenengebouw'", *Het Parool*, 22 juni 2016.

14 Cody Hochstenbach, *Inequality in the gentrifying European City*, (Amsterdam: Amsterdam Institute for Social Science Research, 2017), 217.

15 Silodam, "<http://www.silodam.org/de-silodam>", geraadpleegd 23 januari 2018.

16 Buro van Stigt, "<http://www.burovanstigt.nl/product/graaansilos/>", geraadpleegd 23 januari 2018.

17 Amsterdamse federatie van woningcorporaties, *Jaarcijfers 2017*, (Amsterdam: 2018), 5 (tabel 16).

18 Ibidem, 7 (tabel 23).

19 Cody Hochstenbach, *Inequality in the gentrifying European City*, (Amsterdam: Amsterdam Institute for Social Science Research, 2017), 211.

zijn ook terug te zien in de omliggende buurten van de Oude Houthaven.

In de Spaarndammerbuurt en de Zeeheldenbuurt hebben verschillende buurtbewoners hun onvrede geuit. Joost Zonneveld, zelfstandig journalist, onderzoeker en tekstschrijver, schrijft in het artikel 'De Zeeheldenbuurt is (bijna) af' (2013) dat steeds meer bewoners moeite hebben dat de Zeeheldenbuurt onderdeel wordt van de binnenstad. Zij zien de huizenprijzen stijgen en andere auto's op straat verschijnen. Ook de buurtbewoners van de Spaarndammerbuurt zien hun buurt veranderen. Door de toegenomen populariteit van de Spaarndammerbuurt stijgen de huur- en kooprijzen en verandert het winkelaanbod, met als gevolg dat de oorspronkelijke bewoners zich er niet meer thuis voelen.²⁰

De rol van erfgoed

Maar welke rol speelt erfgoed in dit proces? De ruimtelijke en culturele kwaliteiten van ons land zijn van groot belang voor de internationale positionering. De Oude Houthaven kent een bijzondere cultuurhistorie, waarbij de oude sporen, patronen, objecten en structuren van het gebied nog steeds voor een deel zichtbaar zijn en onderdeel uitmaken van de omgeving. Ze geven een beeld van de historische ontwikkelingen en situaties die hebben plaatsgevonden. Gezamenlijk vormen zij de identiteit van de Oude Houthaven. Deze karakteristieken van de Oude Houthaven vormen aanknopingspunten voor toekomstige ontwikkelingen in het gebied die bijdragen aan de leefbaarheid in Amsterdam.²¹ Bewoners rondom de Oude Houthaven hebben aangegeven dat ze deze karakteristieken belangrijk vinden en daarom zichtbaar moeten blijven. Enkele karakteristieken, zoals de monumenten Pakhuis het Veem en Korthals Altes, zijn vandaag de dag nog steeds zichtbaar. In het waarderingsproces van deze monumenten is niet alleen de cultuurhistorische waarde meegenomen, maar ook de economische waarde.

Beleidsmakers denken dat het herbesteden van industrieel erfgoed een plek kan opwaarderen en kan worden ingezet als tool om hoger opgeleiden, bedrijven en toeristen te trekken. Pakhuis het Veem en graansilo Korthals Altes zijn beide gereed van de sloop en hebben een herbesteding gekregen. Nadat Pakhuis het Veem lange tijd heeft leeggestaan is het pand in 1981 gekraakt met als doel het creëren van werkruimte. De 'krakers' hebben zichzelf ondergebracht

20 Joost Zonneveld, "De Zeehelden buurt is (bijna) af", NUL20, no. 71, november 2013.

21 Hester Aardse, *Stad om het IJ Cultuurhistorische verkenning en waardering als uitgangspunt voor gebiedsontwikkeling*, (Amsterdam: Monumenten en Archeologie, 2016), 5.

1 G. van Tussenbroek, *De Mythe van de onveranderlijkheid: veranderende opvattingen over Amsterdamse monumenten*. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015), 13.

2 Jan Rouwendal, *Oud goud, economische waardering van cultureel erfgoed*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2013.

3 Ibidem, 13.

4 Ibidem, 4.

5 Ibidem, 12.

6 Jeannine Julen en Hanne Obbink, "De keerzijde van de 'buurt in opkomst'", *Trouw*, 21 maart 2017.

7 Michiel Couzy, "Gat tussen vraag en aanbod op de woningmarkt", *Het Parool*, 14 december 2017.

8 Jeroen Slot, Laure Michon, *De toekomst van de stad: Amsterdam tussen groei en rooibouw?* (Amsterdam: Onderzoek: Informatie en Statistiek, 2016), 1-2.

9 Jeannine Julen en Hanne Obbink, "De keerzijde van de 'buurt in opkomst'", *Trouw*, 21 maart 2017.

10 Pakhuis de Zwijger, *Tegenlicht Meet Up: City for Sale?*, 8 november 2017.

in Vereniging Het Veem en bieden werkplekken en ateliers aan voor kleine culturele bedrijven. In 1989 werd graansilo Korthals Altes gekraakt er werden ateliers, feestzalen en galeries gevestigd. In 1990 kreeg het pand een monumentenstatus en in 1997 tot 1999 werd het pand herbested tot een woon- en werkflat. Deze herbesteding is één van de vroegste grootschalige herbestedingen in Amsterdam.²² Beide panden zijn herbested, maar het proces voorafgaand is anders verlopen. Pakhuis het Veem is bottom-up herbested (door de krakers), terwijl Korthals Altes uiteindelijk top-down is herbested (door de ontwikkelaar).

De krakers hebben een grote rol gespeeld in de panden. Dankzij de krakers werden de panden niet gesloopt en werd het gebied weer interessant, wat mensen heeft aangetrokken. Pakhuis het Veem en Korthals Altes illustreren een succesvolle herbesteding die voor een opwaardering van het gebied hebben gezorgd. De oorspronkelijke functie is verloren, maar door het te herbesteden blijft het gebouw behouden en krijgt het een plek in de hedendaagse maatschappij. Leegstaande panden hebben een negatieve invloed op de leefbaarheid van een buurt.²³

Gebouwen en bruggen

- Orde 1
- Orde 2
- Orde 3
- Basisorde
- Nader te bepalen

Monumenten

- ⊕ Rijksmonument
- ★ Gemeentelijk monument

Afbeelding 2. Interactieve kaartensite van de gemeente Amsterdam (maps.amsterdam.nl), themakaart "Waarderingskaart architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit".

22 Arcam, "https://www.arcam.nl/korthals-altes/kathedraal van de moderne tijd", geraadpleegd 23 maart 2018.

23 Mark van Duijn, Jan Rouwendal, Richard Boersema, "Redevelopment of industrial heritage: insights into external effects on house prices", *Regional Science and Urban Economics* 57, 2016, 92.

In dezelfde periode ging het Belverdereprogramma (1999) van start, waarbij de kijk op het erfgoed veranderde. Erfgoed wordt behouden door ontwikkeling, oftewel de factorbenadering van het erfgoed. Het rijk wilde erfgoed uit zijn museale sfeer halen en inzetten om de ruimtelijke kwaliteit te verbeteren.²⁴

De karakteristieken in de Oude Houthaven vormen de identiteit van het gebied en zijn een essentieel onderdeel van de Amsterdamse geschiedenis. De gekleurde vlakken in afbeelding 2 geven de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit weer. De waarderingskaarten geven een inzage in de stedenbouwkundige en architectonische waardering van alle panden uit de periode 1850-1965. Aan ieder pand is een orde toegekend, waarbij orde 1 het hoogst haalbaar is. Vaak heeft een pand van orde 1 een monumentenstatus. Pakhuis het Veem en Korthals Altes vallen beide onder orde 1 en hebben een hoge stedenbouwkundige en architectonische waardering. De criteria die voor de verschillende ordewaarderingen zijn opgesteld vormen de basis voor de welstandbeoordeling. De welstandbeoordeling is een uitdrukking van de mate van inspanning die bij het opstellen van een plan (bijv. zonnepanelen toevoegen op een monumentaal pand) wordt verwacht ten aanzien van de omgeving en het bouwwerk op zichzelf. Afbeelding 3 is een waardenkaart van het welstandniveau, de Oude Houthaven en de Zeeheldenbuurt vallen onder de term 'bijzonder', waarbij er wordt verwacht dat de plannen een bijdrage leveren aan de kwaliteiten van de omgeving en aan het bouwwerk zelf. Het aanzien van de stad speelt hierbij een belangrijke rol. Het gebied waar de Pontsteiger wordt gebouwd valt onder de term 'gewoon', waarbij het beleid inzet op beheer van de bestaande kwaliteit. Hierbij speelt het aanzien van de stad een minder grote rol. Aan de hand van deze afbeeldingen kan worden gesteld dat de Oude Houthaven en de Zeeheldenbuurt een hoge stedenbouwkundige en architectonische waardering hebben en dat deze plekken een belangrijke rol spelen in het aanzien van de stad.

De WOZ-waarde dient als een indicatie voor de populariteit van een buurt. Gemeente Amsterdam zegt: "immers: als de vierkante meter waarde hoog is, krijg je relatief weinig oppervlakte voor je geld. Dus zal de buurt een bepaalde aantrekkingskracht hebben waarvoor je bereid bent te betalen". De gemiddelde WOZ-waarde in de Oude Houthaven ligt tussen de 400.000 en 700.000 en bevestigt de populariteit van de buurt. De gemiddelde WOZ-waarde in de Zeeheldenbuurt ligt tussen de 200.000

24 Joks Janssen, Eric Luiten, Hans Renes, Jan Rouwendal, *Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding*, Netwerk Erfgoed & Ruimte, 2012, 3.

Welstand - Niveaus

- Beschermd
- Bijzonder
- Gewoon
- Eenvoudig

Afbeelding 3. Interactieve kaartensite van de gemeente Amsterdam (maps.amsterdam.nl), themakaart "Welstand - De schoonheid van Amsterdam".

en 300.000. Ter vergelijking met de Oude Houthaven, de gemiddelde WOZ-waarde op landelijk niveau is 216.000 en ligt daarmee een stuk lager.²⁵ De Zeeheldenbuurt zit meer op lijn met het landelijke niveau dan de Oude Houthaven.

Conclusie

In de tijd dat de krakers Pakhuis het Veem en Korthals Altes kraakte was er nog geen sprake van cultuurhistorie in het beleid. De panden stonden op het punt gesloopt te worden, maar door onder andere een actieve rol van de krakers (gebruikers) zijn de panden behouden. Vervolgens dient er een verandering, waarbij de kijk op erfgoed veranderd (Belverdereprogramma). Erfgoed wordt behouden door ontwikkeling, oftewel de factorbenadering van het erfgoed. Erfgoed dient uit zijn museale sfeer te worden gehaald ter verbetering van de ruimtelijke kwaliteit. Waarna monumentenzorg ervoor heeft gezorgd dat Korthals Altes niet gesloopt zou worden, maar een herbesteding zou krijgen. Tegenwoordig speelt erfgoed een belangrijke rol in gebiedsontwikkeling het geeft een gebied karakter en draagt bij aan de identiteitsvorming. De afgelopen jaren is de markt erachter gekomen dat erfgoed loont. Dat komt omdat wij tegenwoordig meer waarde hechten aan panden met een oude uitstraling, waarop de overheid met haar beleid en de markt slim inspelen. Mensen die waarde hechten aan erfgoed zijn ook bereid om meer te betalen voor een woning met erfgoedwaarde. Door het oppoetsen van erfgoed wordt een gebied opgewaardeerd en zo aantrekkelijker gemaakt. Dat heeft effect op de woningprijzen en de samenstelling van de buurten in het desbetreffende gebied. Het is ingewikkeld om aan te tonen of het erfgoed binnen de Oude Houthaven een rol heeft gespeeld in dit proces. Ten eerste kent gentrificatie verschillende factoren die

25 ANP, "WOZ-waarde woningen op recordhoogte in Amsterdam", *Het Parool*, 9 november 201

het proces versterken, waarvan erfgoed er één is. Ten tweede is het lastig om een duidelijk antwoord te geven, omdat binnen het onderzoek van Jan Rouwendal Oud Goud aan de hand van dataonderzoek is gedaan. Deze data hadden betrekking op de keuzes die mensen maakten, bijvoorbeeld van het kopen van een woning. Data zijn meer objectief, omdat wat mensen zeggen anders kan zijn dan wat zij daadwerkelijk doen. Binnen mijn onderzoek heb ik geen gebruik van data gemaakt die de keuzes van mensen vastleggen, maar door middel van een enquête. Daardoor is het onderzoek subjectiever en kan er geen duidelijk antwoord worden geformuleerd.

Literatuur

Aardse, Hester, *Stad om het IJ Cultuurhistorische verkenning en waardering als uitgangspunt voor gebiedsontwikkeling*, Gemeente Amsterdam, 2016.

Bockma, Harman, "Moet de stad dan arm blijven?", *De Volkskrant*, 22 augustus 2015.

Borren, Bien en Ton Damen, "Sprong WOZ-waarde in Amsterdam na explosie woningprijzen", *Het Parool*, 9 februari 2017.

Couzy, Michiel, "Gat tussen vraag en aanbod op de woningmarkt", *Het Parool*, 14 december 2017.

Couzy, Michiel, "Spaarndammerbuurt: van volkswijk tot 'Wassenaar in West'", *Het Parool*, 10 september 2017.

Damen, Ton, "Woningcorporaties verkopen minimaal aantal woningen", *Het Parool*, 21 november 2017.

Damen, Ton, "Pontsteiger door hete markt een 'miljoeneengebouw'", *Het Parool*, 22 juni 2016.

Dommelen, Simon van, en Cees-Jan Pen. *Cultureel erfgoed op waarde geschat: economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*. Den Haag: Platform31, 2013.

Duijn, Mark van, Jan Rouwendal, Richard Boersema, "Redevelopment of industrial heritage: insights into external effects on house prices", *Regional Science and Urban Economics* 57, 2016.

Gemeente Amsterdam, *Bestemmingsplan Oude Houthaven - toelichting*, Gemeente Amsterdam, 2014.

Gemeente Amsterdam - Onderzoek, Informatie en Statistiek Maps.Amsterdam, Welstand de schoonheid van Amsterdam, <https://maps.amsterdam.nl/welstand/?LANG=nl> (versie onbekend).

Hochstenbach, Cody, *Inequality in the gentrifying European City*, Amsterdam Institute for Social Science Research (AISSR), 2017.

Jager, Jeroen de, "Monumentale stad in trek om te wonen, nieuwere stad blijft achter", *NOS*, 27 mei 2015.

Janssen, Joks, Eric Luiten, Hans Renes, Jan Rouwendal, *Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding*, Netwerk Erfgoed & Ruimte (2012).

Julen, Jeannine en Hanne Obbink, "De keerzijde van de 'buurt in opkomst'", *Trouw*, 21 maart 2017.

Knoop, R.R, Michiel Schwarz, Nancy van Asseldonk, en Reinwardt Academie (Amsterdam). *Straatwaarden: In Het Nieuwe Speelveld van*

Stenen Hoofd met strand Amsterdam Plage. Martin Alberts, 2006. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto's eigen fotodienst, atb. 010122051098.

Maatschappelijke Erfgoedpraktijken: *Schetsen Uit Het Onderzoeksproject Straatwaarden, 2015-2016*. Amsterdam: Reinwardt Academie, 2017.

Rijk, Mirjam de, "Onderzoek De 7 megaproblemen op de huizenmarkt", *De Groene Amsterdammer*, 31 mei 2017.

Rijk, Mirjam de, "Onderzoek Onbetaalbaar wonen is een gevolg van politieke keuzes", *De Groene Amsterdammer*, 8 maart 2017.

Rouwendal, J. *Oud goud, economische waardering van cultureel erfgoed*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2013.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Eenheid en verscheidenheid. Achtergronddocument*. Amersfoort, 2014.

Schreuder, Arjen, "De triomf van de stad is kwetsbaar", *NRC* 15 juni 2016.

Slot, Jeroen, Laure Michon, *De toekomst van de stad: Amsterdam tussen groei en rooibouw?*, Onderzoek, Informatie en Statistiek Gemeente Amsterdam, 2016.

Gelinck, Sander, en Frank Strolenberg. "Herbesteden en de nieuwe realiteit". *Renda Special*, 28 februari 2013.

Tussenbroek, G. van, G. van Tussenbroek, en Titus Translations. *De mythe van de onveranderlijkheid: veranderende opvattingen over Amsterdamse monumenten*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.

Het Veem, DSP-groep en DS landschapsarchitecten, *Goud voor Hout*. Amsterdam, februari 2012.

Zonneveld, Joost, "De Zeehelden buurt is (bijna) af", *NUL20* no. 71, november 2013.

Relatietherapie voor overheid en burgerinitiatief

Lotte Hopstaken

De participatiesamenleving

“In de hedendaagse participatiesamenleving wordt van [...] iedereen die dat kan [...] gevraagd verantwoordelijkheid te nemen voor zijn of haar eigen leven en omgeving”, sprak koning Willem-Alexander tijdens zijn eerste troonrede in 2013.¹ Dit was de eerste keer dat er publiekelijk werd gesproken over Nederland als participatiesamenleving, een term die sindsdien vaak de revue passeert. De burger wordt met klem opgeroepen om meer te participeren, omdat de overheid zich steeds verder terugtrekt. Daarnaast staat de burger, die steeds vaker wil participeren en zelfs initiëren als gevolg van groeiende processen als globalisering en individualisatie. Op het eerste gezicht lijken vraag en aanbod hier perfect op elkaar aan te sluiten, maar dit blijkt in de praktijk toch vaak complex.

Begin september 2017 begon ik met afstuderen aan de Reinwardt Academie. Toen het afstudeeronderzoek nog in de kinderschoenen stond, bezochten we met de afstudeergroep één van de partners van ons traject, de DSP-groep. Het kantoor was gelegen in Pakhuis Het Veem aan de Oude Houthaven in Amsterdam. Paul van Soomeren, oprichter van de DSP-groep, en Hester Aardse, werkzaam bij bureau Monumenten en Archeologie, vertelden ons over de rijke historie van de haven terwijl we keken naar een adembenemend panorama vanuit het kantoor. Al snel werd duidelijk dat eerder genoemde maatschappelijke ontwikkelingen ook binnen de Oude Houthaven hadden plaatsgevonden, dan wel nog bezig waren. De DSP-groep bleek onderdeel van een burgerinitiatief dat zich inzette voor het behoud van het karakter van de haven. Van Soomeren vertelde dat hun plan om dit te realiseren echter geen steun had ontvangen van de gemeente en dat het nu in een ambtelijk bureau lag te verstoffen. Aardse voegde hieraan toe “dat hier simpelweg nog geen manier van aanpak voor was binnen de gemeente”.

Ik vroeg me af hoe het mogelijk was dat de overheid zo expliciet vraagt om burgerinitiatief, terwijl er nog geen manier van omgang bestaat. Hoe kan het dat er constant wordt gesproken over participatie, terwijl een uitgebreid en door de buurt-gedragen plan wordt verworpen? Ik besloot hier verder in te duiken en me te

verdiepen in de burgerinitiatieven binnen de Oude Houthaven en hoe hun relatie met de gemeente Amsterdam bevorderd kan worden.

Erfgoedbenaderingen

Voor een goed begrip van de materie is het belangrijk eerst toe te lichten hoe de maatschappij de afgelopen decennia tegen erfgoed heeft aangekeken. Deze benadering is namelijk niet altijd hetzelfde geweest en verandert met de tijd. Over de afgelopen honderd jaar zijn voornamelijk de sectorale, factorale en vectorale benaderingen leidend geweest. Binnen deze benaderingen gaat sector uit van het beschermen van erfgoed tegen een veranderlijke context middels wet- en regelgeving, waar factor erfgoed ziet als kans om in te zetten in de leefomgeving en gebiedsontwikkeling. Vanaf de jaren '80 trad de overheid namelijk steeds meer terug en werd de ontwikkeling van gebieden aan de markt overgelaten.

Momenteel bevinden we ons middenin de vector benadering. Naast de markt ziet de overheid een steeds duidelijkere rol voor de burger. Erfgoed wordt gezien als iets dat met de dynamische maatschappij meebeweegt. Hierbij wordt het narratief steeds belangrijker, waardoor burgers belangrijker worden dan ooit. De verschuiving die zichtbaar is op het gebied van erfgoedbenaderingen heeft dus ook een directe invloed op burgerinitiatieven. De overheid ziet graag dat burgers een grotere rol spelen.² Deze benadering staat echter nog in de kinderschoenen, wat vaak zorgt voor onwennigheid. De ontwikkelingen binnen de Oude Houthaven zijn illustratief voor deze zoektocht en laten zien dat er een gapend gat zit tussen idealen en de praktijk.

Dit onderzoek is gebaseerd op verschillende vormen van onderzoek. Allereerst heeft er literatuuronderzoek plaatsgevonden. De interviews die daarop volgden bleken heel belangrijk voor dit onderzoek. Vooraf is een inventarisatie gemaakt van de betrokken partijen, waarna er met de vertegenwoordigers van de burgerinitiatieven en de oude én huidige verantwoordelijken binnen de gemeente is gesproken. Gezien de verschillende belangen die in deze gesprekken werden behartigd, kwamen hier uiteenlopende

² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Karakter-schetsen Nationale Onderzoeksagenda*. (Amersfoort, 2014), 12-14.

verhalen uit voort, waarna getracht is een zo realistisch mogelijk beeld te schetsen. De verhalen zijn tekenend voor de situatie waarin de haven verkeert.

De Oude Houthaven

De Oude Houthaven is een goed bewaarde, emotioneel beladen parel in het Westelijk-havengebied van Amsterdam. De haven heeft een geschiedenis waarbij verschillende burgerinitiatieven aan de orde zijn gekomen, zoals in de jaren tachtig. Dergelijke initiatieven waren het gevolg van Amsterdamse stedelijke ontwikkelingen. In dit onderzoek is gekeken naar de huidige burgerinitiatieven (2010 – heden) en hun relatie tot de contextuele ontwikkelingen.

In 2010 sloegen Vereniging Het Veem, DSP-groep en DS landschapsarchitecten de handen ineen om zich in te zetten voor het water van de Oude Houthaven. De veranderingen die in de omliggende buurten plaatsvonden in het kader van nieuwe stedelijke ontwikkelingen hadden grote invloed op de haven. Zo kwamen er ten behoeve van de ontwikkelingen in de naburige Houthaven 26 woonboten tijdelijk in de Oude Houthaven te liggen. De initiatiefnemers stelden dat het karakter van de Oude Houthaven per definitie dynamisch is en dat veranderingen schadelijk zouden zijn voor het gebied.³ Om zich hiervoor in te zetten, werd er een krant gepubliceerd met vier toekomstscenario's voor het water van de haven, het Goud voor Hout-plan. Het plan werd voorgelegd aan de stadsdeelwethouder die destijds verantwoordelijk was, Dirk de Jager. De Jager zette het plan naar eigen zeggen weg bij een stedenbouwkundige binnen de gemeente zodat die ernaar kon kijken, waarna het in de ambtelijke molen terecht kwam. Ondanks verschillende pogingen van Van Soomeren is er vanuit de gemeente nooit terugkoppeling geweest over de status. De gemeente stelt nu dat het plan nooit mogelijk is geweest door het complexe eigenaarschap van de haven. De Jager heeft hier echter over gezegd dat de uitkomst vermoedelijk anders was geweest, als hij het plan meer prioriteit had gegeven.⁴

³ W.J. Snel en P. van Soomeren, *Goud voor Hout*. (Amsterdam: Het Veem, DSP-groep en DS landschapsarchitecten, 2012), 17.

⁴ D. de Jager, voormalig stadsdeelwethouder Amsterdam-West, geïnterviewd door Lotte Hopstaken op 23 november 2017.

Na het wegzetten van het plan vond een wisseling van de wacht plaats binnen de gemeente. De Jager werd in 2014 vervolgens overgenomen door Gerlof Bouwmeester en het GvH-plan belandde zo op een lijst als één van de velen projecten. In 2012 ontstond een ander initiatief, bestaand uit de eigenaren van de 26 tijdelijke woonboten: Vereniging Woonschepen Eigenaren Houthavens. In 2012 dienden zij een verzoek in om een vaste ligplaats te krijgen in de haven om een aantal redenen. Zo zouden ze al vaak hebben moeten verhuizen en waren de kinderen nu gewend aan de buurt. Daarnaast wilden ze dat aan de situatie van onzekerheid een einde kwam. Het verzoek werd in eerste instantie afgewezen.

Toen in 2014 het bestemmingsplan van de Oude Houthaven officieel werd afgerond, is het verzoek opnieuw ingediend. De eigenaarskwesitie van het water werd herzien en het verzoek werd door Bouwmeester goedgekeurd. Om dit mogelijk te maken moest het bestemmingsplan echter worden aangepast, om zo een woonbestemming mogelijk te maken. Over de aanpassing van het bestemmingsplan, en daarmee het negeren van het nog liggende GvH-plan, zei huidig stadsdeelwethouder en verantwoordelijke Jeroen van Berkel het volgende: “In deze hebben we het plan Goud voor Hout niet meer meegenomen, deze waren we als het ware “vergeten”.⁵ De buurt werd pas ingelicht over deze aanpassing toen de herschrijving van het bestemmingsplan al van start was gegaan. De GvH-initiatiefnemers reageerden woedend en gingen hiertegen in bezwaar. Dit bezwaar resulteerde in het besluit van Bouwmeester om de aanpassing te staken en met elkaar in gesprek te gaan.

Participatietraject

Twee jaar lang hebben zowel de GvH-initiatiefnemers, de VWEH-initiatiefnemers en de gemeente Amsterdam geprobeerd tot een oplossing te komen middels een participatietraject. Elke maand kwamen ze samen om het te hebben over de toekomst van de haven. Beide initiatieven werd gevraagd een toekomstvisie te ontwikkelen, waarbij beide partijen claimden de cultuurhistorische waarde van het gebied het beste intact te houden. De partijen zijn er niet uitgekomen, wat resulteerde in het alsnog accorderen van de aanpassing van het bestemmingsplan. Maar liefst 183 belanghebbenden hebben hiertegen een zienswijze ingediend, maar naar eigen zeggen zal dit voor de gemeente hoogstwaarschijnlijk geen verschil meer maken. De gemeente beweert naar alle stemmen te hebben geluisterd.

⁵ J. van Berkel, lid Dagelijks Bestuur Stadsdeel West, geïnterviewd door Lotte Hopstaken op 23 november 2017.

Behoeftentabel

In onderstaande tabel zijn de behoeften van de verschillende belanghebbenden samengevoegd, deze zijn vergaard uit de verschillende gesprekken met de betrokkenen. Met het VWEH-initiatief is echter niet gesproken. In kortstondig telefonisch contact met Maartje Berkhout, de woordvoerder van het initiatief, gaf zij hiervoor de volgende reden: “Ik wil niet meedoen met het onderzoek, omdat ik hiermee zou bevestigen dat het Goud voor Hout-initiatief een burgerinitiatief is. Dit is het naar onze mening niet.” Er valt te stellen dat de buurt verdeeld is over hun visie op de toekomst. Buurtbewoonster Ine Reijnen: “Ik ken de fakkeldrager van Goud voor Hout, Paul van Soomeren was de initiatiefnemer van Goud voor Hout, en in dit traject tegen het bestemmingsplan hebben we intensief samengewerkt. Omdat het rete belangrijk is!”. Buurtbewoner Govert van der Linden daarentegen zegt: “Onze Vereniging van Eigenaren bestaat uit 157 appartementen waarvan een deel voor Goud voor Hout is, een deel voor woonbootbewoners en een deel die het niet uitmaakt.”

VWE	GvH	Gemeente
Woonboten blijven (deels)	Woonboten verdwijnen	Woonboten blijven
Water als woon en werkgebied	Water als werkgebied	Water als woon en werkgebied
Geen chartervaart	Wel chartervaart	Geen chartervaart

Erfgoed als platform

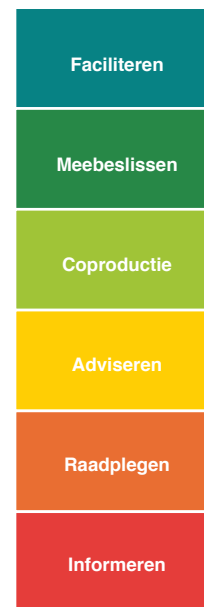
Concluderend kan gesteld worden dat ook in de Oude Houthaven frictie is als het gaat over idealen versus praktijk. In het proces met de burgerinitiatieven GvH en VWEH zijn een aantal dingen behoorlijk fout gegaan. Dit heeft in beginsel te maken met het feit dat de vectorale benadering nog zo jong is. De meerwaarde van burgerinitiatief wordt binnen de gemeente nog niet organisatiebreed gedragen, wat de initiatieven niet ten goede is gekomen.

Aan het rijtje sector-factor-vector valt nog een component toe te voegen: platform. Wanneer de gemeente erfgoed als platform gaat benaderen, zal de relatie tussen gemeente en initiatief verbeteren. Deze benadering gaat nog verder dan de vector en wordt gekenmerkt door vergaande maatschappelijke integratie. Rollen binnen het speelveld worden gekenmerkt door burgers, collectieven en instituten, die continu met elkaar uitwisselen. De theorie gaat uit van het feit dat het engageren van burgers en het aanmoedigen van samenwerkingen tussen collectieven en

instituten binnen een platform belangrijk is.⁶ De les die uit het geobserveerde traject valt te trekken is dat er qua methodiek nog een hoop valt te halen voor de gemeente. Zo wordt er wel gebruik gemaakt van een participatie “meter” (de participatieladder) maar wordt er geen hoog niveau geambieerd, en heeft er wel een participatietraject plaatsgevonden, maar pas ná het schrijven van de plannen. De volgende methoden, maar vooral de wijze waarop deze methoden gehanteerd worden, kunnen in dergelijke situaties uitkomst bieden.

Participatieladder

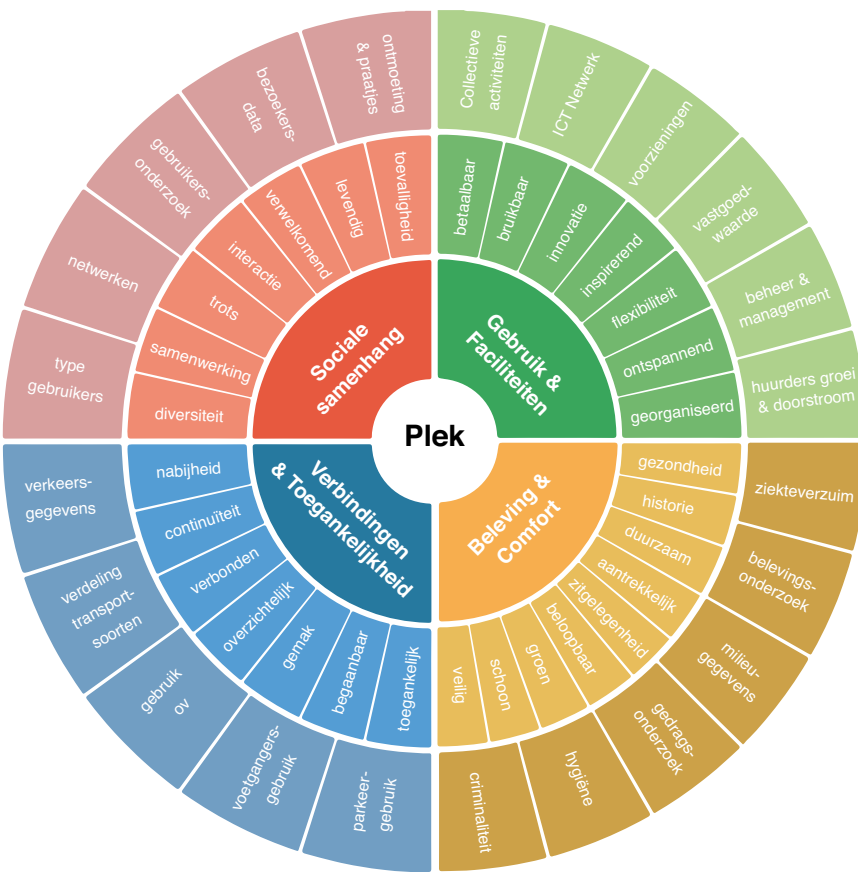
De Participatieladder is een tool waarbij verschillende niveaus van participatie worden onderscheiden. Voorafgaand aan projecten wordt het geambieerde niveau vastgesteld en achteraf wordt getoetst of dit daadwerkelijk behaald is. Stadsdeel West hanteert deze methode momenteel niet op de juiste wijze. Er zijn strengere kaders nodig, consistentere gebruik en vooral ambitie om een hoger niveau te behalen. De inzet van de platformbenadering bevordert het gebruik van de ladder dus in feite al.⁷

De verschillende participatievormen. Ruimte voor Burgers in West. Kaders en uitgangspunten voor participatie bij plan- en beleidsvorming en uitvoering. (Amsterdam: Stadsdeel West, 2012), 10.

⁶ M. de Waal, “Heritage as Platform”, in: R. Knoop, ed., *Straatwaarden*, (Amsterdam: Reinwardt Academie, 2017), 117-153.

⁷ Gemeente Amsterdam, Stadsdeel West, *Uitwerking-snota Ruimte voor burgers in West*. (Amsterdam, -), 3, 4 en 5.

Placediagram, gebaseerd op het diagram van Project for Public Spaces (PPS).

The Place Game

In de casus heeft het participatietraject plaatsgevonden ná het schrijven van het bestemmingsplan, dat uiteindelijk faalde. In beginsel is het belangrijk om participatie voorafgaand aan het schrijven plaats te laten vinden, zodat iedereen ook daadwerkelijk wordt betrokken in het proces. The Place Game is een methode die hierbij uitkomst kan bieden. Er wordt een spel uitgevoerd, waarbij de functionerende en niet-functionerende plekken in de buurt worden geïnventariseerd door verschillende betrokken partijen. De uitkomsten vormen de basis voor wat er veranderd moet worden. Daarnaast blijft een kleine selectie van betrokkenen achteraf verantwoordelijk voor het functioneren van de betreffende buurt, waardoor men na afloop ook eigenaarschap en verbondenheid ervaart.⁸

Conclusie

Er valt te stellen dat het belangrijkste wat men kan leren uit dit proces is, dat een verandering in mentaliteit essentieel is. Niet

alleen voor de overheid, maar ook voor de burger. De overheid moet streven naar transparantie, practice what you preach, waar de burger soms ook genoeg moet nemen met minder. Het blijft een mensenkwestie, het blijft geven en nemen.

Literatuur

De Waal, M., "Heritage as Platform" in: Riemer Knoop, R. e.a., *Straatwaarden*. Amsterdam: Reinwardt Academie. 2017, 117-132.

Gemeente Amsterdam, Stadsdeel West, *Uitwerkingsnota Ruimte voor burgers in West*. Amsterdam, -.

Ministerie van Veiligheid en Justitie, *Burgerparticipatie in veiligheid*. Den Haag, 2017.

Project for public space, "The Place Game: How We Make the Community the Expert" (versie 15 juni 2016). <https://www.pps.org/blog/place-game-community/>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Karakterschetsen Nationale Onderzoeksagenda*. Amersfoort, 2014.

Snel, WJ. en Van Soomeren, P., *Goud voor Hout*. Amsterdam: Het Veem, DSP-groep en DS Landschapsarchitecten, 2012.

⁸ Project for public space, "The Place Game: How We Make the Community the Expert" (versie 15 juni 2016), <https://www.pps.org/blog/place-game-community/>, geraadpleegd 11 januari 2018.

Bijzondere plekken, dagelijkse routines

Nancy van Asseldonk en studenten*

Inleiding

Een zee van monumenten, zo ziet de Amsterdamse binnenstad er vandaag de dag uit. Rijks- en gemeentelijke monumenten, gezamenlijk zijn het er meer dan 8500. Het centrum is sinds 1999 beschermd stadsgezicht, de grachtengordel sinds 2010 UNESCO Werelderfgoed. De zorg voor losse monumenten en voor historische (binnen)steden en landschappen heeft zich in de loop der eeuwen ontwikkeld van de conservering van losse gebouwen tot de bescherming van complete gebieden. Behalve een toename van het aantal beschermde monumenten en sites, zien we ook een verschuiving van verantwoordelijkheid. Van de eerste initiatieven om monumentaal erfgoed te beschermen in de 19de eeuw naar de verregerende institutionalisering in de 20ste eeuw. Wat staat ons in de 21ste eeuw te wachten? Terwijl de aandacht voor erfgoed in het ruimtelijk domein nog steeds toeneemt, slinken overheidsbudgetten. We zien leegstand en krimp in sommige gebieden tegenover verstedelijking en gentrificatie elders. Actueel op dit moment is de vermaatschappelijking van de erfgoedzorg. De erfgoed specialist bepaalt niet meer alléén de waarde van erfgoed, hier zijn steeds meer mensen bij betrokken. Bij monumentenzorg en gebiedsontwikkeling praten ontwikkelaars en investeerders al langer mee. En burgers? De overheid verwacht niet alleen betrokkenheid, maar ook een grotere verantwoordelijkheid in de zogenaamde participatiemaatschappij. Welke kennis en vaardigheden vraagt dat van de erfgoedprofessional?

Het keuzevak Erfgoed en stad is een inleiding op enkele theorieën en praktijken op het gebied van erfgoed en ruimte, met een nadruk op ontwikkelingen in stedelijk gebied.¹ Na een aantal inleidende colleges over de ontwikkeling van de monumentenzorg, ontstaan en huidige zorg voor ons onroerend, is de Oude Houthaven en Zeeheldenbuurt als casus onderzocht. Gastdocent Natasja Hogen van 'Bureau voor bouwkunde en architectuurhistorie' gaf een inleidend college over de monumentenzorg in de praktijk. De fietstocht die eerder voor de Placemaking Week ontwikkeld werd, was een eerste oefening in kijken naar de geschiedenis die in meer of mindere mate nog zichtbaar is, de cultuurhistorische sporen die nog

¹ In het keuzevak *Erfgoed en landschap* ligt de nadruk op het groene erfgoed.

zichtbaar zijn, of de kunstwerken die een verhaal vertellen van geschiedenissen die niet meer zichtbaar zijn, verhalen van een zeevaardersverleden, een koloniale geschiedenis of recentere, alledaagse geschiedenissen.² Vervolgens is de Oude Houthaven en Zeeheldenbuurt verkend aan de hand van twee workshops: de Identitygame en Superroutine, waarover hieronder meer.

Identitygame

De Identitygame is een voortzetting op de al langer bestaande Placegame en nog in ontwikkeling. De Placegame is een methode om op een systematische manier een plek te inventariseren en analyseren, met als doel de community vanaf het eerste moment bij (gebieds-)transformatie te betrekken. Die community kan bestaan uit ontwikkelaars, eigenaren, ondernemers, bewoners, lokale beleidsexperts en nieuwe initiatiefnemers. Deze lokale stakeholders van de plek kunnen aan de hand van de game met elkaar in gesprek over de kwaliteiten en knelpunten van de te onderzoeken plek. Het maakt onderdeel uit van de Placemaking-methode die in de jaren zeventig ontwikkeld werd door Project for Public Spaces (PPS), een in New York gevestigd bureau. Inmiddels wordt de methode wereldwijd ingezet, zo ook in Nederland door STIPO.

Centraal in de methode staat niet het ontwerp, maar het gebruik. Waar tijdens de Placegame wordt gekeken naar de vier elementen: sociale samenhang, gebruik en activiteiten, toegankelijkheid en verbindingen en tot slot comfort en beeldvorming, zijn de elementen erfgoed en waardebeoordeling nauwelijks onderdeel van dit proces. Erfgoed kan hier een belangrijke rol in spelen, waar persoonlijke en collectieve identificatie met de plek centraal staan, geladen met verschillende lagen en waarden. Maar welke rol? En hoe? Een eenvoudige vraag, maar het antwoord is iets gecompliceerder. Een definitie van het concept identiteit is al niet eenvoudig, laat staan de toepassing ervan in de praktijk. De erfgoed almanak Immaterieel erfgoed en volkscultuur heeft een aantal concepten uitgewerkt, juist om de brug te slaan tussen wetenschappelijk neigende begrippen en de behoefte in de erfgoedpraktijk aan hanteerbare definities.

² De Placemaking Week vond oktober 2017 in Amsterdam plaats, georganiseerd door Project for Public Spaces (PPS) en Stipo. De fietstocht is te downloaden via: <https://www.reinwardtcommunity.nl/nl/page/18225/biketour-placemaking-week-2017>.

Over het begrip identiteit: "Het woord identiteit is afgeleid uit de samentrekking van de Latijnse begrippen idem (hetzelfde) en entitas (entiteit; wezen). Het ontstaan van het concept identiteit lijkt verder ook te zijn beïnvloed door het begrip 'identidem' dat herhaaldelijk betekent en dat een door de tijd heen via herhaalde bevestiging ter vorming van identiteit onderstreept. Identiteit veronderstelt iets te zijn wat in alle omstandigheden aan zichzelf gelijk blijft en als continuïteit wordt beleefd. Het betekent echter niet dat identiteiten statisch zijn. Integendeel, identiteiten veranderen voortdurend. De cultuurhistoricus Willem Frijhoff omschreef identiteit beknopt als de combinatie van het zelfbeeld en het van buitenaf toegeschreven beeld, én de wisselwerking tussen beide."³

Identiteit is met andere woorden geen gegeven, maar een proces of activiteit. Identiteit gaat over 'zich identificeren', of door anderen 'geïdentificeerd worden'. "Iemand's individuele identiteit is per definitie sociaal bepaald, omdat individuen zich identificeren met groepen en door groepen worden geïdentificeerd. Collectieve identiteiten zijn op hun beurt individueel bepaald, doordat ze door individuen van binnen en buiten de groep worden benoemd en van betekenis worden voorzien."⁴ Anders geformuleerd: omdat er een continue wisselwerking is tussen individu en groep, zijn identiteiten niet eenduidig, maar gelaagd, niet statisch, maar veranderlijk. De vorm waarin identiteiten zich tonen of uiten, kunnen zowel materieel als immaterieel zijn. De Nachtwacht of het vieren van Koningsdag. En vaak wordt het teruggebracht tot enkele iconen, of stereotypen. Beeldtaal die goed verkoopt, zoals tulpen, kaas en fietsen. En waar identiteiten veranderen, kan het soms ook botsen of de behoefte ontstaan om een identiteit in stand te houden, omdat het gevoel ontstaat dat een identiteit onder druk staat en dreigt te verdwijnen. Wat betekent dit alles in het domein van de ruimtelijke ontwikkeling?

Al in 2016 boog Sienna Veelders zich tijdens haar afstudeerstage bij STIPO over deze vraag. Inmiddels werkzaam als junior adviseur bij STIPO ontwikkelt zij de Identitygame verder. Een eerste test was de Oude Houthaven en Zeeheldenbuurt.

³ Dibbitts, Hester Catherine, red. *Immaterieel erfgoed en volkscultuur: almanak bij een actueel debat*. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011), 64.

⁴ Ibidem, 65.

Op dit moment werken stagiaires Ilya Lindhout en Lotte Hopstaken verder aan de ontwikkeling van de game en het testen ervan in de praktijk.

Superroutine-spel

Moha, de Hongaarse naam voor mos, opereert als meer dan vijf jaar als artistiek collectief in de openbare ruimte van Amsterdam onder artistieke leiding van Zsafia Paczolay, Alice Pons en Olivia Reschofsky. Mos is een vertrouwd levend element dat bijna overal groeit, op alles en in alle omstandigheden, zelfs op de meest onverwachte plaatsen. Moha is gespecialiseerd in het ontwikkelen van kunstprojecten waarbij innovatieve vormen van participatie en samenwerking hand in hand gaan met het artistieke experiment. De stad en haar sociale dynamiek is voor Moha het startpunt. Uitgangspunt van alle initiatieven is onderzoek naar lokaliteit en de vraag hoe mensen hun leefomgeving maken en gebruiken. De projecten van Moha nemen de vorm aan van samenwerkende, doorlopende platforms. Het publiek wordt uitgenodigd om mee te doen. Moha faciliteert het participatieproces in plaats van te sturen.

Het project SuperRoutine startte in oktober 2017. Moha verhuisde naar de Zeeheldenbuurt als onderdeel van het project met het Veemtheater. Als welkom werden meer dan 1.000 brieven aan de nieuwe burens verstuurd. Op deze manier ontving Moha verschillende brieven retour van buurtbewoners, startpunt voor verschillende gesprekken en een verkenning van routines van bewoners in de buurt. Zowel observatie in de buurt op verschillende tijdstippen van de dag en gesprekken met buurtbewoners hebben tot het Superroutine-spel geleid, dat

tijdens de manifestatie in Het Veem en buurthuis gepresenteerd is. Voorafgaand aan de eindpresentatie hebben wij op een woensdagochtend aan de hand van de kaarten de buurt met andere ogen bekeken.

Enkele bevindingen uit de groep na het doen van het Superroutine-spel: het is moeilijk om 'stil' te staan, maar het spel dwingt je om de tijd te nemen en te kijken, te luisteren, te ruiken en te voelen. Het contrast tussen de rust en stilte van de Zeeheldenbuurt en de drukke verkeersader Van Diemenstaat wordt zo intenser beleefd. Ook het contrast tussen de plekken met en zonder groen valt meer op. De vogels die ineens gehoord worden, de bloembakken en gevultuintjes waar je anders aan voorbij gelopen zou zijn. Het contrast tussen oud en nieuw wordt in een ander licht gezien. Een oude buurt met nieuwe bewoners. En niet te vergeten de woonboten, die als een metafoor voor de hele buurt beschouwd kunnen worden. Schepen zijn verbouwd tot comfortabel ingerichte, luxe woonboten. De vernieuwing vindt binnen plaats, de transformatie is minder zichtbaar aan de buitenkant. Maar het verandert de samenstelling in een buurt en daarmee de routines, nieuwe verhalen en verhalen die in de vergetelheid raken. Al blijven sommige verhalen hangen in het collectief geheugen. De vrouw die elke ochtend zou gaan zwemmen, is het waar of mythe? En de legende van de zeelieden, die hun geheimen zongen voor de zwanen? Weten doen we het niet, maar het verhaal leeft voort zolang het verteld wordt.

Eindresultaat

Het resultaat van de eindopdracht is op de volgende pagina's te lezen, de Wijk op de kaart. De studenten hebben verschillende

verhalen uitgewerkt. Eén verhaal belicht de cultuurhistorische waarde van een object of element in de wijk. Dat kan een gemeentelijk of rijksmonument zijn, een archeologische opgraving, een monumentale boom, een spoor dat of een structuur die nog zichtbaar is in het stedelijk landschap.

Welke geschiedenis vertelt het object? Is het behouden, wat is ervan te zien? In hoeverre bepaalt het de identiteit van de plek en omgeving? Is het van belang om voor de toekomst te behouden en zou het een rol kunnen spelen in toekomstige ontwikkelingen? Daarnaast heeft iedere student een verhaal geschreven waarin herinneringen aan de buurt centraal staan. Hierbij gaat het om vragen als: Welke band heeft de geïnterviewde met de buurt? Waarom is dit object of deze plek voor hem of haar van betekenis? Gaat het om speciale, persoonlijke herinneringen, of hebben er bijzondere gebeurtenissen plaatsgevonden? Is de herinnering gekoppeld aan iets materieels in de wijk, of is het immaterieel? In hoeverre bepaalt het de identiteit van de plek en omgeving? Op de volgende pagina's is een selectie van de verhalen opgenomen. In verband met de leesbaarheid zijn de afzonderlijke verhalen niet voorzien van noten en literatuurlijst, maar is er één literatuurlijst aan het slot opgenomen.

*Met dank aan gastdocent Siënna Veelders (STIPO), theatermaaktsters Olivia Reschofsky en Alice Pons (Moha) en stagiaires Ilya Lindhout en Lotte Hopstaken. De verhalen bij De Wijk op de kaart zijn van de studenten die aan het keuzevak Erfgoed en Ruimte hebben deelgenomen.

De wijk op de kaart

Guide d'Amsterdam. Kaart van Amsterdam. 7e uitgave. Uitgave van Jan L.C. Kottling & Co., 1897. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: kaarten van geheel Amsterdam, afb. D10100000108.

1 Werkgebouw Het Veem | Marith Buijser
Pakhuis Het Veem werd gebouwd in 1898. Het was bedoeld om goederen vanuit Nederlandse koloniën op te slaan, bijvoorbeeld koffie, thee, tabak en cacao. Het hoofdgebouw met gele bakstenen werd Oranje Nassau Veem genoemd omdat het gebouw in 1898 werd opgeleverd, het kroningsjaar van Wilhelmina. Het Veem was het eerste grootschalige pakhuis van het Westelijk Havengebied dat aansloot op het Noordzeekanaal. In de jaren zeventig stond Het Veem al een aantal jaren leeg; het zou gesloopt worden om plaats te maken voor een vierbaansweg. In 1981 is Het Veem echter gekraakt. Vereniging werkgebouw Het Veem transformeerde het pakhuis tot creatief werkgebouw met als doelstelling om de ruimtes zo goedkoop mogelijk te houden en activiteiten te organiseren voor zowel huurders als wijkbewoners. In Het Veem bevinden zich nu kantoren en culturele ondernemingen als een theater en kunstenaarsateliers.

Het Veem is nu zowel een rijks- als een gemeentelijk monument. Dit heeft invloed op hoe het gebouw bewaard, gebruikt en gewaardeerd wordt. Het Veem is een vroeg voorbeeld van een laat negentiende-eeuws opslaggebouw met speciaal gebruikte bouwtechnieken. Opmerkelijk is dat het Veem nooit een monument geweest zou zijn, als het gebouw niet gekraakt was geweest in de jaren tachtig. Voor de buurtbewoners nu is de waarde van Het Veem echter niet zozeer de cultuurhistorische waarde, maar heeft het een maatschappelijke waarde. Het Veem is de basis van (culturele) participatie. Dat Het Veem betrokken zal worden bij toekomstige ontwikkelingen in de wijk is bijna zeker, wanneer gekeken wordt naar de inzet van vereniging Werkgebouw Het Veem. Het gebouw heeft in zijn bestaan alleen maar meer waarde gekregen. Eerst alleen cultuurhistorisch, nu is het gebouw ook van sociaal belang. En voor de buurtbewoners is de historische waarde wellicht zelfs wel minder belangrijk dan de maatschappelijke waarde.

2 Woonboten | Danja Roelofs
De 'Pontsteiger' loopt recht de havens in, aan beide zijden liggen vandaag de dag tientallen woonboten. Uit de wetgeving van

het stadsbestuur van Amsterdam uit 1652 blijkt dat er in dat jaartal al woonboten in Amsterdam bestonden. Deze boten lagen aan een kade, hadden een verwarming aan boord en werden permanent bewoond. Eeuwen later, na de Tweede Wereldoorlog ontstond er woningnood. Veel mensen kregen onderdak door middel van woonboten. Hierbij werden woonboten een vast onderdeel van het Amsterdamse stadsgezicht.

Pontsteigerweg ten behoeve van gemeentepont Distelwegveer; rechts de Oude Houthaven, links de Houthaven, 1957. SAA, Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en rechtsvoorganger: foto's, afb. 10009A00050

Woonboten waren dus al een fenomeen voordat de Oude Houthaven aangelegd werd, maar inmiddels liggen ook hier woonboten. Horen zij bij de identiteit van de haven? Er is een hevige discussie aan de gang over de woonboten. Bewoners rondom de Oude Houthavens protesteren tegen de ligging van de woonboten. De haven zal namelijk nooit meer open zijn voor pleziervaart als de woonboten een vaste ligplaats krijgen en "pleziervaart hoort bij een werkende haven."

Woonbootbewoners vinden dat de boten de wijk allure geven. Woonboten zorgen immers niet voor overlast, pleziervaart doet dit wel. Beide partijen houden voet bij stuk. Na een wandeling over de Pontsteiger, viel mij op dat iedere woonboot zijn eigen karakter heeft. Het karakter van de persoon die in de betreffende woonboot woont, is af te lezen aan de boot. Een aantal boten zijn hypermodern, met een kookeiland in hun keuken. Anderen kiezen ervoor om het karakter van een echte boot te laten bestaan. En sommige boten zijn compleet versierd, met kerstbomen en kerstlampjes. Het is te zien dat de bewoners zich een stuk meer kunnen uiten dan in een 'normale' woning van steen. Het wonen in een woonboot is een ware leefstijl, de kade is een klein dorpie op zich. De Oude Houthavens is geen mainstream buurt, maar kent een eigen cultuur en levensstijl. De bewoners erkennen de geschiedenis van de haven, maar maken ook hun eigen geschiedenis die zich niet beperkt tot asfalt en stenen, maar ook tot water en (woon) boten en daarmee deel uitmaakt van het cultureel erfgoed.

3 Britt | Rinske Post
Britt is 16 jaar en woont sinds twee jaar

op de woonboot bij haar vader in de Oude Houthaven. Ik vroeg haar wat ze ervan vond om hier te wonen op een woonboot en of ze iets speciaals of bijzonders vond van de plek of had meegemaakt. Zo gaf ze mij als antwoord: "Ondanks dat ik er nog maar twee jaar woon en ik niet zo heel veel van de buurt weet, zie ik als ik op de fiets naar school ga veel oude en nieuwe gebouwen in de buurt. Maar vooral veel oude gebouwen of dingen die van buitenaf gezien oud eruitzien, en dan vanbinnen helemaal nieuw en modern zijn. De woonboot waar ik woon heeft dat ook."

Dat contrast tussen oud en nieuw is ook in de omgeving te zien. Zoals bijvoorbeeld de vooral oude woonboten die in contrast staan met de nieuwe (moderne) pontsteiger. "Onze historische schepen geven de wijk juist allure", vertelt een woonbootbewoner.

Maar niet iedereen vindt de woonboten mooi in de Oude Houthaven. De bewoners die in de Silodam wonen vinden dat de woonboten er weg moeten en de steigers voor de pleziervaart gebruikt moeten worden. Toen er een aantal jaar geleden in de Houthaven werd gebouwd, moesten de woonboten tijdelijk verhuizen naar een andere plek. Dat werd de Oude Houthaven. Nu de werkzaamheden klaar zijn, is het de bedoeling dat de woonboten weer teruggaan naar de Houthaven, maar de bewoners van de woonboten vinden het zo fijn in de Oude Houthaven dat ze daar graag willen blijven liggen. Verschillende buurtbewoners vonden het niet erg dat

Woonboten Oude Houthaven, 2018. Liesbeth Dingemans.

de woonboten er lagen voor een paar jaar, maar willen dat ze nu weggaan en plaatsmaken voor de pleziervaart.

Het uitzicht op de woonboten vanuit de kantoren is anders dan het uitzicht vanaf de woonboten die uitkijken op de oude pakhuisen en kantoren. Het wonen en werken zou je vanaf het water gezien 'the city under eye level', of 'the city at water level' kunnen noemen. Je kijkt namelijk anders naar gebouwen en plinten vanaf de straat dan als je naar dingen kijkt die je vanaf het water ziet, zoals woonboten. De omgeving en de sfeer kunnen ervoor zorgen dat je van een plek houdt of niet. Of je nu jong of oud bent, of je nu in een oude of nieuwe buurt woont, of je nu zelf

- 1 Werkgebouw Het Veem
- 2 Woonboten
- 3 Britt
- 4 Pakhuis Koningin Emma
- 5 Herrinering aan Willem Barentsz
- 6 Tableau Woningbouwvereniging
- 7 Els in de wasserette
- 8 Een monument voor Nel
- 9 Winkel de Kapitein
- 10 Eiland op poter
- 11 Tom's buurtcafé Westerdok
- 12 Nieuwe bewoners op het westerdok
- 13 Het kantoor van de broodfabriek
- 14 Spelen op het Barentszplein
- 15 Keramische vissen
- 16 Bokkinghangen
- 17 De Gouden Reael
- 18 Ria's gevultuintjes
- 19 Bolwerken
- 20 De watersportwinkel

de keuze hebt gemaakt om er te wonen of niet, iedereen ziet de buurt op zijn of haar manier en je zult er herinneringen opbouwen zolang je er woont. En als bewoner draag je altijd iets bij aan de buurt, of je dit nu bewust of onbewust doet.

Van Diemenstraat, gezien naar het Westerkanaal. Rinus Knopper, 1958. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto's eigen fotodienst, afb. 010122028390.

4 Pakhuis Koningin Emma I Rinske Post
Het Koningin Emma-gebouw is één van de vier gebouwen aan de van Diemenstraat dat vroeger als pakhuis heeft gediend. Het is in 1915 gebouwd en diende toen als een veem: een pakhuis waar tijdelijk (luxe)goederen werden opgeslagen, zoals koffie en cacao. Deze goederen uit de Nederlandse koloniën kwamen in de Amsterdamse haven aan waar ze tijdelijk in pakhuizen werden opgeslagen om later naar de plek van bestemming te worden gebracht. Vandaag de dag zit in het Koningin Emma-gebouw het HNK (Het Nieuwe Kantoor) gevestigd. Ondanks dat het pakhuis nu een andere functie heeft, namelijk dat er creatieve startups in gehuisvest zijn, is het nog steeds een plek van komen en gaan. Alleen zijn dit nu geen goederen meer, maar kleine bedrijven die zich hier korte tijd vestigen om op te starten en vervolgens naar een andere plek te verhuizen om uit te bereiden. Zo heeft het Coöperatief Dutch Renewergy een mooie uitspraak over het Koningin Emma-gebouw en de houthaven als omgeving: "HNK Amsterdam Houthavens ligt in een gebied dat volop in ontwikkeling is. Waar ooit schepen met wereldbestemmingen aanlegden, is nu een thuishaven gecreëerd voor nieuwe bedrijvigheid."

De functie van het gebouw is dus niet eens zo heel erg veranderd en dit kun je ook over het uiterlijk van het gebouw zeggen. Het heeft nog steeds hetzelfde uiterlijk als vroeger, maar met moderne aanpassingen. Dat is dan ook onontkoombaar, want gebouwen horen nu eenmaal met de tijd mee te ontwikkelen. Zo heeft de Coöperatief Dutch Renewergy, het hele dak van het Koningin Emma-gebouw bedekt met zonnepanelen. Allerlei mensen en buurtbewoners kunnen zonnepanelen kopen die op het dak van het Koningin Emma-gebouw liggen als ze bijvoorbeeld zelf geen zonnepanelen kunnen neerleggen op hun dak. Dat het gebouw zelf zeker nog wordt gewaardeerd,

blijkt wel uit het feit dat het in 2016 een gemeentelijk monument geworden is. En al eerder bleek uit rapporten dat deze pakhuizen en het havendeel erachter onder zone A vallen: 'Zone te beschouwen als de dragende structuur van een potentieel beschermd stadsgezicht'. Tijdens de bouw van deze pakhuizen was er veel aandacht voor efficiency, veiligheid en hygiëne. Stortkokers, glijbanen en liften waren nieuw in deze tijd en zijn nu medebepalend voor het historische karakter van de pakhuizen.

Naast de functie, historische waarde en het uiterlijk van het gebouw is, is ook van belang hoe het gebouw zich verhoudt tot de omgeving. Als jij ergens woont of werkt kijk je vaak naar buiten en zo heeft het uitzicht invloed op hoe je het gebouw ervaart, 'the city at view'. Vanuit het Koningin Emma-gebouw kijk je aan de ene kant naar de Oude Houthaven met uitzicht op het water en de woonboten. Naar de andere kant zie je een mooie muurschildering die de geschiedenis verteld van zeeheld Willem Barentsz. Kortom, het is niet alleen een gemeentelijk monument met een gewaardeerd uiterlijk, maar wordt ook met plezier gebruikt door verschillende kleine bedrijven. De geschiedenis van deze buurt en dit gebouw blijft behouden, maar gaat ook mee met de tijd.

5 Herinnering aan Willem Barentz I Nance van den Dungen
Willem Barentsz is in 1550 op Terschelling geboren. Hij is een Nederlandse zeevaarder, cartograaf en ontdekkingsreiziger geweest. Barentsz werd beroemd om de drie pogingen om naar Azië en Indië te komen, maar dan via het noorden langs de Noordpool. De eerste poging was in 1554. Tijdens deze reis ontdekten Willem Barentsz en Cornelis Nay de westkust van Nova Zembla. Barentsz wilde graag de reis voortzetten door middel van een overwintering en na de winter weer verder varen. Nay wilde dit niet en ze gingen terug naar Nederland. In 1595 wordt er een tweede poging gedaan onder leiding van Willem Barentsz en Jacob van Heemskerck om via de Noordpool naar Indië te reizen. De mannen komen niet verder vanwege het dikke pakij dat er lag. De laatste poging was in 1596 met twee schepen. De een van Willem Barentsz samen met Jacob Heemskerck en de ander van Jan Cornelisz Rijp. Tijdens deze reis ontdekten Barentsz nieuwe gebieden zoals Veere eiland (Bereneiland) en Het Nieuwe Land (Spitsbergen). Barentsz en Heemskerck willen via de zeeën tussen Spitsbergen en Nova Zembla naar het thuisland. Barentsz haalt het tot de noordpunt van Nova Zembla en komt daar met zijn schip vast te zitten in het ijs. Om de winter te overleven op Nova Zembla bouwen Barentsz en zijn bemanningsleden een huis van de onderdelen van hun schip, ook wel Het Behouden Huys genoemd. Ze wachten totdat de winter

voorbij is en maken een sloep om weer terug te varen naar Nederland. Tijdens deze reis overlijdt Barentsz en worden de bemanningsleden door een Nederlands handelsschip opgepikt. Gerrit de Veer, scheepstimmerman, legde in een verslag de gebeurtenissen vast van de tweede en derde reis. Door deze verslagen is de wereld bekend met het verhaal van Willem Barentsz en Nova Zembla. Helaas is Barentsz er niet in geslaagd om een route via de Noordpool naar Indië te vinden, maar hij wordt vaak nog als een zeeheld gezien.

In de Van Diemenstraat staat op een muur bij de organisatie De Roggeveen een grote schildering. Het kunstwerk is in 2007 door een medewerker van de organisatie Bont en Bruyn, Klaartje Bruyn, geschilderd in opdracht van Stadsdeel Westerpark. Het kunstwerk is gemaakt om het straatbeeld op te fleuren en Willem Barentsz te blijven herinneren. De beschildering is gebaseerd op de verslagen en tekeningen van Gerrit de Veer. Het kunstwerk refereert aan een rijk en beroemd zeeheldenverleden, waarmee het probeert de herinnering over Willem Barentsz en zijn reizen via de Noordpool naar Indië te behouden, te herinneren en door te geven aan toekomstige generaties. Het verhaal is een geïdealiseerd verleden, omdat Willem Barentsz als zeeheld en een icoon voor de ontdekkingsreizen via de Noordpool wordt gezien. Een ontdekkingsreis ondernemen was zwaar; het was immers nog maar de vraag of de bemanning het zou overleven.

Van Diemenstraat, 2018. Liesbeth Dingemans.

Er wordt naar het verleden gerefereerd door middel van straatnamen en kunstwerken, die de wijk een bepaalde identiteit verschaffen. Het verhaal dat verteld wordt met het kunstwerk is cultuurhistorisch van belang. De Zeeheldenbuurt en de buurten eromheen veranderen snel door de vernieuwing, kunstwerken kunnen de geschiedenis zichtbaar maken en houden. Bewoners of toeristen die geïnteresseerd zijn kunnen zich erin verdiepen. Interessant is wel dat de herkomst van de bewoners divers is. De helft is autochtoon, een kwart is westerse allochtoon en een kwart is Surinaams, Marokkaans, Turks, Antilliaans en overige niet-westerse allochtonen. Misschien kunnen zij zich wel minder goed identificeren met het Nederlandse Zeeheldenverleden.

6 Tableau woningbouwvereniging I Malou Minkjan

'Klein maar fijn' denk ik als ik door de stratenloop van de Zeeheldenbuurt. Misschien dat je heel oud Amsterdam klein maar fijn kan noemen, maar wat mij betreft is de Zeeheldenbuurt de klein-maar-fijnste buurt van Amsterdam die ik tot nu toe heb ontdekt. Ik probeer bij mijzelf te rade te gaan waarom ik dit vind. De buurt is inderdaad compact, binnen een oogwenk fiets je er doorheen, maar wat maakt deze buurt zo fijn? Misschien zijn het de straten waar de auto's niet mogen komen, zijn het de tafeltjes en stoelen op de stoep, neergezet door de bewoners om nog wat extra zon te kunnen pakken, zijn het de woonblokken, die ondanks de eentonigheid toch karaktervol lijken te zijn, of zijn het de geveltuinen, hier duidelijk erg populair? Het is de Dirk Hartogstraat waar ik een combinatie van al deze vier factoren tref en ik besluit dat deze straat het antwoord is op mijn vraag. Maar vraag ik mij nu af, waarom ziet deze straat er eigenlijk zo uit? Elders in de buurt is een tegeltableau gevestigd waarop 'Amsterdamsche Vereeniging tot het bouwen van Arbeiderswoningen' te lezen is.

AVA, 2018. Liesbeth Dingemans.

Deze ietwat langdradige naam verwijst naar een woningbouwvereniging die is opgericht in 1875. Inmiddels telt Nederland meer dan 350 woningcorporaties en is meer dan vijftig procent van de huurwoningen in Amsterdam bestemd voor de sociale huur. In 1875 was sociale huur echter nog vrij uniek in Amsterdam en de woonomstandigheden vaak ronduit erbarmelijk. In de ijzereeuw trokken veel mensen naar de stad om werk te zoeken in de fabrieken. Steden raakten overbevolkt en de arbeiders leefden met het hele gezin in krotten, krappe kelderwoningen en in andere kleine, vervallen en onhygiënische woningen en kamers. Van riolering was geen sprake en cholera-epidemieën waren niet uitzonderlijk. De omstandigheden leidden tot veel onrust en uiteindelijk was het de elite die besloot om de eerste goede en betaalbare woningen speciaal voor arbeiders te realiseren. De eerste woningcorporatie werd in 1868 opgericht en al snel volgde er meer. Dit was niet alleen maar vanuit sociaal oogpunt, ook waren de woningcorporaties winstgevend en aantrekkelijk voor investeerders. Deze welgestelde weldoeners waren daarom ook kapitalistische filantropen.

De Amsterdamsche Vereeniging tot het bouwen van Arbeiderswoningen (AVA) bestond eveneens uit kapitalistische filantropen, die onder anderen de woonblokken aan de Dirk Hartogstraat voor hun rekening hebben genomen. Voor de realisatie van de woonblokken aan beide straatzijden hadden de heren architect Bastiaan de Graaf gevraagd voor het ontwerp. Hoewel de Graaf misschien niet de meest bekende architect was, heeft hij wel degelijk grote invloed gehad op de stad Amsterdam. Bastiaan de Graaf was onder meer hoofdverantwoordelijke voor de Blauwbrug, het Muntgebouw (niet de toren) en het Binnengasthuis. Daarnaast was hij betrokken bij de oprichting van de dienst Publieke Werken, maar het ontwerpen van woonhuizen deed hij vrijwel nooit. De huizen aan de rechterkant van de Dirk Hartogstraat zijn een vroeg voorbeeld van sociale huurwoningen, ontworpen door een architect die niet veel woningen zou ontwerpen. Dat maakt ze nog bijzonderder.

Tegenwoordig bezit de AVA geen woningen meer. In 1976, 101 jaar na de oprichting fuseerde de organisatie met Eigen Haard. De woningen aan de Dirk Hartogstraat zijn nu in privébezit en ondergebracht in een Vereniging Van Eigenaren (VVE). Een actieve VVE kent vele voordelen, waaronder een goed collectief beheer van het pand en ook de nabije omgeving. Waar de kapitalistische filantropen van de AVA een van de eerste voorbeelden van sociale huur hebben geïnitieerd, ligt nu het bezit en beheer in handen van de bewoners zelf. Het is een contrast tussen vroeger en nu, tussen hiërarchie en collectiviteit, een contrast dat tevens zichtbaar is als je door de straat loopt. En dat is denk ik ook het antwoord op mijn vraag: het contrast maakt deze buurt zo fijn.

Wasserette De Barentsz 2017. Nancy van Asseldonk.

7 Els in de wasserette I Marijke Hendriks
Alice (Els) Bierckenbos, bewoonster van de Spaarndammerbuurt, doet haar was in zelfbedieningswasserette De Barentsz. Ze schrijft ook verhalen voor de lokale krant, De Staatskrant. In de krant heeft ze een column genaamd 'Buurtberichten'. Een exemplaar van de krant lag in de wasserette waarin ze mij haar column liet zien. Toen ik vroeg wat ze het mooiste aan de buurt vond benoemde ze als eerste plek de Roggeveenstraat: "In de straat zijn namelijk veel bomen en planten door de buurtbewoners geplant." Voor Els is

de Roggeveenstraat van belang, omdat het volgens haar een stukje buurtinitiatief laat zien. De buurtbewoners eisten de straat weer op door deze met veel groen te beplanten. Tijdens haar verhaal geeft ze aan dat beplanting en natuur in de buurt zeer belangrijk zijn. "Daarom houd ik zo van deze straat."

Ook een belangrijke plek voor Els is wasserette De Barentsz, waar ze veel leuke ontmoetingen heeft met verschillende soorten mensen: "Er werkt niemand in de wasserij, dus er is ruimte om met elkaar te praten of om elkaar te helpen zonder dat het erg ongemakkelijk is. Niemand houdt je in de gaten, waardoor je makkelijker met elkaar gaat praten." Beide plekken hebben in traditionele zin geen hoge cultuurhistorische waarde. De wasserette is geen oud gebouw, het heeft geen interessante architectuur of een grote rol gespeeld in de geschiedenis. Toch is de wasserette zeer belangrijk voor de identiteit van de buurt, omdat het een plek is waar veel mensen samenkomen. "Kinderen spelen er en mensen schuilen er voor de regen", vertelt Els. Zo heeft de wasserette een sociale functie voor de buurt. De wasserette is een soort kweekvijver van sociale interactie en is daarom van waarde voor de Zeeheldenbuurt. Els denkt dat de buurtbewoners zelf niet in de gaten hebben hoe speciaal de plek is, totdat de wasserette misschien ooit verdwijnt of dreigt te verdwijnen. Volgens haar moet de wasserette zeker blijven bestaan omdat het een ontmoetingsplek is voor buurtbewoners en voor bezoekers en toeristen van en in de wijk. Hopelijk zal de wasserette in de toekomst een ontmoetingsplek blijven voor de bewoners van de Zeeheldenbuurt en de omliggende buurten.

8 Een monument voor Nel I Marijke Hendriks

In de Zeeheldenbuurt zijn borden met de afbeeldingen van historische figuren waar de straten naar vernoemd zijn geplaatst, als onderdeel van het project 'Geef je straat een gezicht.' De borden zijn geplaatst boven de gewone straatnaambordjes. Het project is een initiatief van fotograaf Paul Fennis, die met zijn project de straten een persoonlijkheid wil geven. Het plaatsen van een speciaal straatnaambord duurt ongeveer negen maanden. "Eerst moet de regiegroep van de buurt instemmen, dan wordt er een gevel, een afbeelding en een tekst gekozen", aldus Paul Fennis in het Parool. "Vervolgens wordt het bord gemaakt en opgehangen." Behalve de straatnamen die vernoemd zijn naar historische figuren, is er in de Zeeheldenbuurt ook een bord te vinden over Nel Breedveld (1946-2015). Zij was een plaatselijke activiste in de Zeeheldenbuurt die gentrification probeerde tegen te gaan bij de stedelijke vernieuwing van de buurt. Nel stond voor het behouden van de sociale huurwoningen

in de Zeeheldenbuurt. Ze was tussen 1978 en 1988 lid van het Actiecomité Zeeheldenbuurt. Het comité had als speerpunt goed en betaalbaar wonen met het oog op het behouden van oudbouw in plaats van nieuwbouw. Uiteindelijk is het behouden van de sociale huurwoningen ook gelukt, want de meeste woningen in de buurt zijn nog steeds sociale huurwoningen die vallen onder woningcorporatie Eigen Haard. Door Nel konden niet alleen veel bewoners in de Zeeheldenbuurt blijven wonen, er zijn juist ook nieuwe mensen in de buurt komen wonen. Ze nam namelijk grote verantwoordelijkheid voor het verbeteren van de buurt. Uiteindelijk kreeg Nel een bord van het straatnaambordenproject. Het hangt boven het buurthuis ter herinnering aan haar activisme. Op het bord staat te lezen: "Nel Breedveld (1946-2015). Buurtactiviste en een rots in de branding voor de belangen van de bewoners."

Hoek Barentszstraat, 2018. Liesbeth Dingemans.

Volgens Els Bierckenbos "weet iedereen nog wel wie Nel was en waar ze voor heeft gestaan." De herinnering aan Nel is nog steeds van belang voor de buurt omdat er nog steeds actie gevoerd wordt voor het behouden van de sociale huurwoningen. Het is nog steeds een actuele discussie waarin Nel een inspiratie vormt voor de bewoners van de Zeeheldenbuurt, "omdat ze namelijk een echte doener was die niet alles maar accepteerde", volgens Els. Het straatnaambord is essentieel voor het behouden van de herinnering aan Nel en haar rol als activiste in deze buurt. Het bord kan een monument voor de buurt vormen als een herinnering aan de gentrification die nu plaatsvindt in Amsterdam, en ook hier. En op dit moment zeker, omdat de strijd voor het behouden van de huurwoningen hier nog steeds gevoerd wordt.

9 Winkel De Kapitein | Nance van den Dungen

Hoe is het wonen in de Zeeheldenbuurt? En is de verandering van de buurt zichtbaar? Met die vragen spreek ik enkele buurtbewoners en een ondernemer in de buurt. Om de hoek van de waterette woont een man die met veel plezier hier woont. Zelf woont hij in een huurhuis, maar veel huurhuizen worden nu koopwoningen: "Ik ontvang af en toe een bericht of ik mijn huis wil kopen. Ook als er mensen verhuizen worden de huizen verkocht." Hij is lid van een

vergadering die periodiek door de buurt gehouden wordt bij de witte tafel en banken op het 'pleintje zonder naam'. Hier worden ook verjaardagen gevierd, met name in de zomer. "Vroeger waren er kleine winkeltjes aan de Barentszstraat, zoals een bakker of slager. Die zijn allemaal weggegaan. In de plaats daarvan zijn er nu kunstenaarsateliers. Met een paar kunstenaars ben ik bevriend geraakt, daar ga ik weleens op bezoek." Ook veel waterettes zijn verdwenen

'Pleintje zonder naam', 2018. Liesbeth Dingemans.

en de waterette in de Zeeheldenbuurt wordt inmiddels ook bezocht door bewoners van omliggende buurten. Een bezoeker vertelt: "Ik woon al 30 jaar bij het Haarlemmerplein, waar ik bij een kinderdagverblijf heb gewerkt, maar kom vaak in de Zeeheldenbuurt voor mijn was of andere activiteiten. De buurt is enorm veranderd door de tijd heen, er is nieuwbouw gekomen en een tramlijn." Moeite met de veranderingen heeft hij niet. En wat ziet hij van de geschiedenis in de wijk terug? Hij kent en waardeert het grote kunstwerk over Willem Barentsz. "Ik kende Willem Barentsz niet totdat ik dit kunstwerk zag en me erin ging verdiepen." Volgens hem moet dit behouden blijven omdat het een erkenning geeft aan de geschiedenis van deze buurt, het zichtbaar is voor de bewoners én mensen zich hierdoor in de geschiedenis verdiepen die ze niet kennen.

Ook de eigenaar van de winkel De Kapitein, een soort Primera, ziet de wijk veranderen. Hij werkt er nu acht jaar en hij vindt de klantenservice en zijn winkel heel belangrijk. Volgens hem is de buurt divers. De laatste twee jaar is de buurt erg veranderd. Er was een paar keer ingebroken in zijn winkel en daarom zijn er tralies neergezet voor het raam en meer camera's opgehangen. Het pleintje voor zijn winkel is recent verbouwd en dat komt de buurt ten goede: "Het is nu meer open en er komen meer mensen langs. Ook dat er nieuwe appartementen zijn gebouwd draagt daar natuurlijk aan bij."

10 Eiland op poten | Danja Roelofs

De geschiedenis van het Barentszplein, op de grens tussen Oude Houthaven en Zeeheldenbuurt, gaat 400 jaar terug. De Oude Houthaven werd aangelegd gelijktijdig met de aanleg van het

Noordzeekanaal in 1876 voor de opslag van hout. De oudere Zeeheldenbuurt waar de eerste bebouwing stamt uit de 17e eeuw, ontstond kort na de aanleg van de derde stadsuitbreiding. De eerste bebouwing van de Zeeheldenbuurt bestond onder andere uit scheepswerven, touwslagerijen en leerlooierijen. Vanwege brandgevaar van deze bedrijven werd in 1615 het gebied uitgebreid, verder van het stadscentrum vandaan, de plek waar ik nu sta, het Barentszplein.

Het Barentszplein kijkt uit over oude scheepswerven en de haven. Op dit pleintje staat een kleine koffie- en theestand. Op dit pleintje werd ik door de kou gedreven naar een plek waar ik kerstmuziek hoorde. Dit kleine caféje ben ik binnen gelopen. Ik werd gegroet met veel gelach omdat de deur ontzettend klemde. Hier heb ik een warme thee besteld. De serveerster kon mij vast meer vertellen over de wijk waarin ik mij bevond. De werknemster was (vermoedelijk) in haar mid-20's. Ze vertelde dat ze sinds de zomervakantie twee dagen per week daar werkte. Zelf woont ze in Amsterdam West en ze komt op de fiets naar de werkplek toe. Hoewel de afstand niet groot is, is de omgeving wel anders. Je merkt het gelijk aan de buurt wanneer je er binnenkomt. Vooral het kunstwerk op de muren aan de Van Diemenstraat spreekt haar aan. De klanten die koffie en thee komen halen zijn over het algemeen ook heel vriendelijk. Het zijn niet de standaard toeristen die daar komen, maar mensen met een doel. De stand kijkt ook uit op een modern kunstwerk, wat haar minder aanspreekt.

'Islanded', 2018. Liesbeth Dingemans.

"Ik vind het een beetje eng." Het kunstwerk 'Islanded' van Anneke de Witte toont een eiland op de grens tussen land en water. Staat het op wortels, stevig verankerd in de bodem? Of zijn het benen, een eiland dat zo weg kan wandelen? Daarmee markeert het ook de grens tussen de geschiedenis - de oude pakhuizen aan de kade - en het nieuwe woonwerkgebouw uit 2010, IJside. "Voor mij maken de woonboten deel uit van de identiteit van de buurt. Het ziet er zo gezellig uit."

11 Tom's buurtcafé Westerdok | Marith Buijser

Tom, 63 jaar oud, woont met zijn vrouw Suzan alweer 6 jaar op een woonboot in

de Oude Houthaven. Voorheen lagen ze in de 'Houthaven', waar ze wegens de ontwikkeling van nieuwbouw tijdelijk weg moesten. Na de verhuizing hebben ze een verzoek ingediend of ze in de Oude Houthaven mochten blijven liggen. Tom voelt zich dan ook verbonden met de wijk. Wanneer ik vraag naar de verhouding tot de buurt, kom ik erachter dat hij betrokken is bij de buurt. Tom is goede vrienden met Steve en Adelina, eigenaars van Café Westerdok. Café Westerdok is een bruin café dat bekend staat om zijn grote aanbod van speciaal bier. Het café blijkt een belangrijk aanknooppunt in de wijk te zijn. Voor Tom betekent dit een biertje doen op vrijdag met een aantal vrienden. Café Westerdok organiseert ook regelmatig evenementen, zoals concerten. Ook wordt er jaarlijks een KiKa-inzamelingsactie gehouden. Uit het interview blijkt dat dit wisselende acties kunnen zijn, maar een benefietconcert van een aantal jaren geleden blijft het meeste bij. Dit was een orkestconcert, het type muziek waar hij normaal niet naar luistert, maar met een lekker biertje toch wel kon waarderen. Café Westerdok is een ontmoetingsplek en heeft voor de wijk een verbindende factor. De waarde is dan ook immaterieel. Voor de buurtbewoners werkt het café ook als een houvast nu de wijk enorm aan het veranderen is. Het café is een goed functionerende plek, of 'place': goed bereikbaar, verbonden met de buurt, mensen voelen zich op hun gemak, mensen worden uitgedaagd om deel te nemen aan activiteiten en mensen komen er graag vaker.

Barentszstraat, links toegang Van Linschotenstraat. ca 1955. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto-afdrukken, afb. OSIM00003002779.

Rondom de toekomst van de Oude Houthaven is veel spanning in de buurt, waar Tom niet blij mee is. Er zijn meerdere petitieën gestart om de Oude Houthaven als woonwijk te behouden of om de haven terug te brengen naar zijn originele functie. Tom is vóór de Oude Houthaven als woonbestemming, al verandert daarmee het karakter van de haven. Wanneer er een vaste ligplaats geboden wordt aan de nu nog tijdelijke 26 woonboten, zal de Oude Houthaven geen traditionele haven meer zijn. Wat voor effect heeft dat op het karakter van de wijk? Door strenge regelgeving vanuit

de gemeente moeten boten in de haven zich aanpassen aan moderne regelgeving. Sommige eigenaren moeten daarvoor hun historische boot verbouwen. Een deel van de buurtbewoners ziet echter de tijdelijke woonboten graag helemaal vertrekken en de haven weer in gebruik als 'werkende' haven. Ook de eventuele plannen voor het bouwen van een hotel in de Oude Houthaven laten zien hoe de wijk in ontwikkeling is. Tom vindt het maar niets. Wanneer ik mij bewust ben van de ontwikkelingen in de wijk begrijp ik wel waarom Tom zich graag vasthoudt aan het 'authentieke' gevoel dat café Westerdok hem geeft, maar het uitzicht op de pontsteiger laat desondanks de toekomst van de Oude Houthaven zien.

Speelplein op het Barentszplein, 2018. Liesbeth Dingemans.

12 Nieuwe bewoners op het Westerdok | Kyra Germeraad

"Als je door de straten loopt van de Zeeheldenbuurt ervaar je in sommige delen totale rust. Er is geen mens te bekennen, maar zo af en toe hoor je toch een teken van leven in de vorm van kinderen die buiten aan het spelen zijn. Dit was wel een van de redenen waarom wij hier zijn gaan wonen tien jaar geleden", vertelt Wouter tegen mij terwijl hij de bal terugschopt naar zijn zontje. Hij woonde samen met zijn vrouw eerst in het centrum van de stad, maar toen zij in verwachting waren van hun dochter wilden ze graag naar een rustiger buurt verhuizen. Zelf hadden ze niet bedacht om aan deze kant van de stad te gaan zoeken naar een woning, maar via vrienden die hier wel al woonden, hoorden zij goede verhalen over hoe de buurt was opgeknapt. Op dat moment waren ook net de nieuwe appartementencomplexen op het Westerdok af.

Vanuit de Spaarndammerbuurt was er veel kritiek voor deze "Mammoettanker" die zou komen voor het uitzicht dat zij hadden. Toch is er in 2005 gestart met het bouwen van deze appartementencomplexen. "Je moet op een gegeven moment in de hoogte gaan werken wil je ruimte aan kunnen bieden voor de groeiende bevolking van de stad. Daarnaast heeft het opknappen van het Westerdok ook veel positiefs met zich meegebracht", zegt Wouter. In de jaren negentig werd het project gestart om de graansilo's aan de Silodam te herbesteden voor woon- en werkgebouwen. Dit plan zou

ervoor moeten zorgen dat het imago van de buurt zou verbeteren. Door het succes van dit project is daarna gekeken naar uitbreiding op het Westerdok. "We wilden hier komen wonen omdat ik hier de luxe van in de stad wonen hebt en ook de rust en de vriendelijkheid van een dorp." Wouter woont zelf met zijn vrouw en twee kinderen in op het Westerdok, maar komt vaak naar Zuiderspeeltuin op het Barentszplein. Sinds 1956 dient het Barentszplein als een speelplaats voor de kinderen uit de buurt. Deze speelplaats is al een aantal keren opgeknapt door de jaren heen. "Het speeltuintje was erg verouderd toen wij hier kwamen wonen vooral in vergelijking met de hoeveelheid nieuwbouw die er was gekomen." In 2014 werd deze speelplaats dan ook omgebouwd tot hoe die er nu uitziet.

De Zuiderspeeltuin is een speelplek waar kinderen onder toezicht kunnen buitenspelen. Daarnaast bevindt zich buitenschoolse opvang (bso) De Zuyder. Deze bso zet zich in voor de buurt en de ontmoeting tussen kinderen die daar wonen. Naast dat kinderen worden opgehaald van verschillende basisscholen, stelt de bso zijn speeltuin en speeltoestellen open voor kinderen die komen buitenspelen. Ook met slecht weer zijn kinderen welkom in de bso. Door het openstellen van de speeltuin raken kinderen uit de buurt met elkaar in contact, maar ook hun ouders. Vanuit deze ontmoetingen op het plein zijn er vanuit de ouders initiatieven gekomen om evenementen te organiseren die plaatsvinden in de ruimte van de bso. Zo heeft hier een groep vrouwen uit de buurt nu yogalessen op donderdagavond. Het is een ruimte in de wijk die door jong en oud geliefd is.

Zoutkeetsgracht, nieuwbouw van de Stoom Meel- en Broodfabriek Holland (arch. J.F. Klinkhamer). Jacob Olie (1834-1905), 1896. SAA, Collectie Jacob Olie Jbz., afb. 10019A000504.

13 Het kantoor van de broodfabriek | Kyra Germeraad

De 17de-eeuwse, derde stadsuitbreiding, bracht een functiescheiding aan in de stad. De grachtengordel zou zich primair richten op het wonen in Amsterdam en de Oostelijke en Westelijke wallen op scheepvaart gerelateerde activiteiten. Deze uitbreiding is de start van de ontwikkeling van de Zeeheldenbuurt waarvan de

Zoutkeetsgracht een van de oudste delen is. De Zoutkeetsgracht is vernoemd naar zijn bedrijvigheid, namelijk de opslag van zout. Deze opslagplaatsen werden rond de eerste helft van de 18de eeuw vervangen door pakhuizen. Er zijn nog maar drie pakhuizen aan de Zoutkeetsgracht over die deze geschiedenis zichtbaar houden, nummer 114, 116 en 118. Deze voormalige pakhuizen zijn in 1970 geregistreerd als rijksmonumenten. En er is nog een gebouw dat het karakter van de oude Zoutkeetsgracht toont. Dat gebouw ligt niet direct aan deze gracht, maar op Barentszplein 7. Het huidige kantorencomplex maakte onderdeel uit van een fabriek die de bedrijvigheid van de Zeeheldenbuurt vergrootte, de Meel- en Broodfabriek 'Holland'.

Deze fabriek werd in 1863 opgericht en was een van de grote broodfabrieken in Amsterdam. Het gebouw werd ontworpen door architect J. F. Klinkhamer. Door de industrialisatie van brood aan het einde van de 19de eeuw kwam er steeds meer vraag naar brood en meel. Hierdoor is de fabriek in meerdere fases herbouwd en uitgebreid, waarvoor pakhuizen gesloopt werden. De drie eerdergenoemde pakhuizen zijn als enige overgebleven aan de Zoutkeetsgracht. De laatste uitbreiding vond plaats in 1919 aan het Barentszplein, een kantoorruimte. In de jaren zestig is de fabriek gesloopt, waarbij de graansilo aan de Bokkinghangen en het kantoorpand aan de Barentszplein gespaard bleven. Wat zou er met de nieuwe ruimte die vrij zou komen moeten gebeuren? In de jaren zestig was het plan deze ruimte voor de bouw van kantoorruimtes te bestemmen, maar hiertegen kwam vanuit het actiecomité-Zeeheldenbuurt veel verzet. Zij wilden dat de stad zich meer zou focussen op het bouwen van woningen en buurtvoorzieningen. Het voorstel om 130 woningen te bouwen op de plaats van de voormalige meel- en broodfabriek is gerealiseerd. Het kantoorpand bleef gespaard en werd in de jaren zestig gebruikt als kantoorruimte voor bedrijven

De overgebleven uitbreidingen van de meel- en broodfabriek zijn door de gemeente Amsterdam in kaart gebracht met een waarderingskaart. Op deze kaart wordt er gekeken naar de architectonische en stedenbouwkundige waardering van gebouwen uit de Spaarndammer- en Zeeheldenbuurt. De uitbreiding op het Barentszplein werd de basisorde toegekend, dit betekent dat het bouwwerk kenmerkend is voor de periode met basiskwaliteiten, of die door ingrijpende wijzigingen hun architectonische meerwaarde hebben verloren. Het pand is zijn meerwaarde verloren doordat het gebouw niet meer in zijn volledige context gezien kan worden als onderdeel van de Meel- en Broodfabriek. Deze fabriek was juist wel typerend geweest voor de werkfunctie en bedrijvigheid van de

Zeeheldenbuurt in de negentiende en twintigste eeuw. Naast dat de buurt als woonwijk functioneert is de werkfunctie gebleven, maar die kom je in andere vormen tegen. Aan de Van Diemenstraat, de Silodam en het Barentszplein hebben zich in de voormalige opslagplaatsen bedrijven en start-ups gevestigd. Door het pand aan het Barentszplein te behouden en te herbestemmen als een kantoorruimte voor bedrijven heeft dit ervoor gezorgd dat het nog steeds een typerend gebouw is voor de bedrijvigheid van de Zeeheldenbuurt. Daarnaast is door het behouden van de aanlegsteiger de voormalige functie van het pand nog zichtbaar.

Barentszplein, 1981. Collectie Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening: foto's, afb. B00000025988.

14 Spelen op het Barentszplein | Ilona Somma

In de winter als het kou en nat is, is de speeltuin op het Barentszplein lang niet zo druk als in de zomer. De speeltoestellen liggen er verlaten bij, maar dat weerhoudt een oma en haar kleinzoon er niet van om toch de Zuiderspeeltuin te bezoeken. Ze komt er graag met haar kleinzoon, omdat hij er veilig kan spelen. Inmiddels woont ze zeven jaar in de buurt van het plein. "Het is fijn wonen hier, omdat je in het centrum woont, maar niet de ongemakken ervan ervaart." Behalve dat ze de speeltuin een fijne en veilige plek vindt voor kinderen, vindt ze het fijn dat er steeds meer diversiteit komt in de bewoners van de wijk. Het bolwerk Leeuwenburg/ 't Blaauw hoofd of korenmolen de Bok die ooit op de plek stonden waar nu het Barentszplein ligt, benoemt ze niet. Wel weet ze te vertellen over de meelfabriek die gesloopt is en de steiger die nog zichtbaar is. Ook het Stenenhoofd is voor haar een bekende plek met een geschiedenis. Dit is niet zo gek, omdat op deze plekken overblijfselen aan het verleden direct zichtbaar zijn. Daarnaast is er ook informatievoorziening door middel van een informatiebord en foto's.

Op het Barentszplein wijst niets op een begin van de voormalige stadsmuur, het bolwerk of de molen. Overblijfselen daarvan zijn in-situ wel bewaard gebleven. Een moeder die tegenover het plein woont, wist te vertellen over het bolwerk 't Blaauw hoofd en dat dit het begin van

de stadsmuur was. Deze informatie had ze een keer van haar zoon gehoord. Over de molen wist ze niks te vertellen. Vanuit haar appartement kijkt ze uit op de Zuiderspeeltuin, waar het, vertelt ze, zomers erg druk is met ouders en kinderen. Voor haar betekent de speeltuin en de buitenschoolse opvang De Zuyder veel. Hier gaat haar zoon naartoe en kan hij onder toezicht spelen. Daarnaast is het "een ontmoetingsplek voor ouders uit de buurt". En hoewel het overdag een veilige en gemoedelijke kinderspeeltuin is, is het 's avonds een donker plein waar ze het niet veilig vindt voor haar zoon en zichzelf. Jammer vindt ze het wel dat ze niet veel weet over de geschiedenis van de plek waar ze woont, maar "zelf bedenk ik het niet om het op te zoeken". Een bord met foto's en informatie zoals bij het Stenenhoofd kan bewoners bewuster maken van de archeologische waarde die zich onder het Barentszplein en eromheen bevindt.

15 Keramische vissen | Kyra Germeraad

Op straat komen wij een jongeman van eind twintig tegen. Hij vertelt: "Twee jaar geleden ben ik hier komen wonen. Ik woon boven de Gouden Reaal, in het gebouw met de gele lijnen. Hiervoor heb ik altijd in het centrum gewoond. Toen mijn huurcontract afliep, ging ik opzoek naar iets nieuws. Ik had een paar eisen in mijn hoofd. Snelle verbinding naar het centrum, minder het op-elkaar-idee, en het liefst een buurt met een verhaal. Geen betekenisloze nieuwbouwwijken. Na wat onderzoek te hebben gedaan kwam ik bij de Zeeheldenbuurt terecht. Het leek aan mijn lijstje te voldoen, en al snel had ik mijn huis gevonden. Ik had geen betere buurt kunnen bedenken." Ik vraag wat hem het meest aansprak bij het uitkiezen van deze buurt. "Toen ik hier mijn huis ging bezichtigen vond ik deze buurt heel open. Er is ruimte en rust, iets heel anders dan het centrum dat ik ben gewend. Er is bijna geen autoverkeer en alles is schoon. De straat, de gracht, het water. Dit draagt bij aan een prettig gevoel wanneer je hier rondloopt. Iets wat ik niet altijd in de stad had. Ook vond ik het interessant dat de buurt een belangrijk onderdeel speelde in de bedrijvigheid van vroeger Amsterdam. De pakhuizen zijn een belangrijk overblijfsel van de rol die deze buurt had. Je ziet hier oud en nieuw naast elkaar. De geschiedenis wordt nog steeds getoond maar dan in een nieuw jasje."

In hoeverre bepalen deze overblijfselen de identiteit van de plek en omgeving voor hem? "Ik vind het heel belangrijk dat er nog sporen te zien zijn van vroeger. Deze geven beeld en verhaal bij de buurt. De pakhuizen zien er misschien niet meer helemaal hetzelfde uit als vroeger, maar staan nog steeds als herkenningspunt. Dat weet iedereen in de buurt ook. En niet alleen de pakhuizen, ook het water, waar

goederen af en aan werden vervoerd. Dat daar nu nog woonboten liggen, draagt bij aan het Zeeheldenbeeld. Vroeger was dit een plek van scheepsbouw. Ik vind het mooi dat dat ook weer een beetje terugkomt. Het was een gebied van veel bedrijvigheid. Het is nu meer een woonwijk geworden met nog een paar kantoren en ateliers die niet erg opvallen."

Zoutkeetsplein met kinderspeelplaats. SAA, Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en rechtsvoorganger: foto's, afb. 10009A003431.

Zijn er bijzondere gebeurtenissen of heeft de bewoner speciale herinneringen aan de buurt? "Ik weet nog goed de dag dat ik ging verhuizen. De eerste avond dat ik in mijn nieuwe huis ging slapen hoorde ik niet het geschreeuw en gelal van toeristen voor mijn deur, maar het gekwaak van eenden. De volgende dag werd ik hartelijk verwelkomd door mijn burens. Een ouder echtpaar, dat een zelfgebakken taart meenam. Hier had ik in de stad niet van durven dromen. Mijn burens vertelden me alles over de buurt en zijn bewoners. Ik voelde me meteen thuis. In het centrum negeerde ik mijn buurtbewoners, hier ken ik bijna iedereen bij de voornaam en begroeten we elkaar ook zo. Er is weinig verkeer, wat het een heerlijke rustige plek maakt."

En hoe ziet de toekomst van de buurt er voor hem uit? "Ik hoop dat zoveel mogelijk behouden blijft. De panden van de zoutketen moeten ze zeker zo laten zoals ze nu zijn. Modernisering zou afbreuk doen. Als dat zou gebeuren, dan krijgen ze een hoop mensen achter zich aan", zegt hij lachend. "Het zou misschien iets toevoegen als ze een monument of beelden zouden plaatsen naar aanleiding van de Zeeheldenbuurt. De straatnamen dragen wel titels van belangrijke personen en van vroeger, maar er is nog te weinig 'beeld' bij. De bedrijvigheid mag meer zichtbaar zijn. Vroeger was men daar trots op, liet men zien waar men mee bezig was. De kantoren en ateliers vallen niet snel op. Ik zou daar wel wat meer van willen terugzien, of nieuwe bedrijven die zich hier vestigen. Niet ten koste van het woongebied uiteraard, maar het zorgt wellicht voor wat meer dynamiek."

Tot slot vertelt hij een leuke anekdote over de vistegels van Klaarte Kamermaans (1954), die onderdeel zijn

van het nieuwbouwblok gelegen aan de Bokkinghangen, de Zoutkeetsgracht en de Barentszstraat. Het kunstwerk is bij de renovatie van 2010 tot 2013 aangebracht en bestaat uit tegels met twaalf verschillende Noordzeevissen. "Misschien is het jullie opgevallen dat er aan de overkant verschillende soorten vissen in de muur staan afgebeeld." Toen ik in mijn beginperiode hier een wandeling maakte en deze bekeek, kwam ik een oudere meneer tegen. Hij zag mijn interesse en begon mooie verhalen te vertellen, over zijn familie, hoe hard er hier gewerkt werd en welke handel er werd gedreven. Hij vertelde dit met trots, en het was mooi om te zien hoe hij opleefde tijdens zijn verhalen. Je merkt dat mensen trots zijn om in dit stukje van Amsterdam te wonen." Het verhaal is aanwezig, maar zou - zeker ook op het niveau van 'the city at eye level' beter voor de buurt zichtbaar en interessant gemaakt moeten worden. Er kan op creatieve wijze meer bij worden gedragen aan het presenteren van de geschiedenis.

Dit is aantrekkelijk voor iedereen die de buurt bezoekt, van bewoner tot toerist. De Zeeheldenbuurt is een plek waar een stukje geschiedenis van Amsterdam nog steeds zichtbaar is, en zichtbaar moet blijven. De historische waarde is zichtbaar en hoorbaar, maar esthetisch gezien kan dit worden versterkt. Een beeld of monument zou nog beter kunnen representeren waar de buurt voor staat.

Bokkinghangen, gezien in zuidoostelijke richting naar Zandhoek en de Petemayenbrug over de Zoutkeetsgracht, rechts voor huis De Zalm. Jacob Olie (1834-1905), 1861. SAA, Collectie Jacob Olie Jbz., afb. 10019A001121.

16 Bokkinghangen | Emma Florusse

Sinds 1652 waren aan de Bokkinghangen bokkingrokerijen gevestigd. Hier werden in schuurtjes gezouten haringen gerookt en gedroogd. Inmiddels hebben de oude schuurtjes in de jaren tachtig van de vorige eeuw plaatsgemaakt voor nieuwbouw. Niet alleen de straatnaam verwijst nog naar de geschiedenis van deze plek, maar bijvoorbeeld ook de sierstenen die in het nieuwe appartementencomplex zijn gemetseld, waarop vissen zijn afgebeeld, zoals roggen of schollen. In de Bokkinghangen zijn haringen afgebeeld. Panelen aan de muren geven een korte

uitleg over de geschiedenis van de straat. Van de foto op het paneel is nu bijna niets meer terug te vinden in de Bokkinghangen, de panelen brengt buurtbewoners en voorbijgangers op de hoogte van de geschiedenis van de straat.

Bij De Zandhoek aan de overkant van de brug naar het Realeneiland is deze geschiedenis een stuk gemakkelijker af te lezen aan de gebouwen. Hier staan in tegenstelling tot de Bokkinghangen nog veel oude gebouwen. Het straatbeeld lijkt hier sinds de 17e eeuw vrijwel onveranderd te zijn. Maar schijn bedriegt. Zo is het hoekpand 'De Gouden Reael' eind jaren vijftig gekocht door Stadsherstel. De reden voor deze aankoop was dat een bekend boek uit die tijd zich in dit pand afspeelde. In 1978 heeft Stadsherstel de 19de-eeuwse tuitgevel van het pand vervangen voor een 17de-eeuwse trapgevel. Deze ingrijpende restauratie geeft aan hoe in de periode van de restauratie werd gedacht over wat waardevol was aan historische panden. Zoals hoogleraar Gabri van Tussenbroek in zijn rede uit 2015 zegt: "Ze hebben weliswaar onveranderlijk de tijd te hebben doorstaan, maar oude, gerestaureerde gebouwen geven voornamelijk weer hoe er in een bepaalde periode over de omgang met die gebouwen werd gedacht."

Zowel de bouw van het appartementencomplex aan de Bokkinghangen als de restauratie aan de 'Gouden Reael' vonden plaats in dezelfde periode. Dat de huizen aan de Bokkinghangen zijn gesloopt heeft waarschijnlijk te maken met de relatief lage waardering van 19de-eeuwse panden en relatief hoge waardering voor 17de-eeuwse panden eind jaren zeventig. Aan Bokkinghangen stonden namelijk alleen panden met 19de-eeuwse tuitgevels. Daarbij komt ook dat in de jaren zeventig en tachtig veel is gebouwd om de woningnood die sinds 1945 heerste tegen te gaan. Comfortabele nieuwe woningen waren toen meer in trek dan oude slecht onderhouden panden. Deze factoren hebben ertoe geleid dat er nu alleen nieuwbouw aan Bokkinghangen staat en alleen straatnamen, sierstenen en panelen nog herinneren aan de geschiedenis van de straat.

17 De Gouden Reael | Livia van de Graaff

Net op de kruising met de Zandbak en de Zoutkeetsgracht, bevindt zich De Gouden Reael, een sfeervol uitziend restaurant gevestigd in een historisch pand. Het huidige restaurant is vernoemd naar het vroege woonhuis van Laurens Reael, derde gouverneur-generaal van Nederlands-Indië. Hij verwerkte de oorspronkelijk Spaanse gouden munt in zijn gevelsteen toen hij het pand op de hoek van de Zoutkeetsgracht ging bewonen. Rond 1800 veranderde het gebouw in herberg De Gouden Reael, vanaf midden 19e eeuw begon het pand

met de huisvesting van een tapperij. Sindsdien heeft er altijd bedrijvigheid in plaatsgevonden. Jan Mens, succesvol schrijver uit de 20e eeuw, schreef zelfs een bestseller met de titel *De Gouden Reael*. In 1978 is het gebouw *De Gouden Reael* gerestaureerd door stadsherstel.

Zoutkeetsplein Zeeheldenbuurt, 2018. Liesbeth Dingemans.

Het is het begin van de middag en het restaurant is geopend. Ik besluit er te gaan zitten voor een warme kop thee. De eigenaar is niet aanwezig, maar de vriendelijke dame die mij helpt weet het een en ander te vertellen. “Veel van onze gasten vragen naar de geschiedenis van dit pand. De naam roept nou eenmaal ook nieuwsgierigheid op. Ik weet dat deze plek altijd bekend heeft gestaan als een plek waar men graag samenkwam. Toen het nog een tapperij was, kwamen de werklieden uit de havens en keten uit de buurt hier een biertje doen. Tegenwoordig komen mensen hier uitgebreider eten, maar het draait nog steeds om samenkomen.” De geschiedenis van het object is dus nog duidelijk aanwezig. Het straalt aan de buitenkant al historie uit, maar vanbinnen is het ook in de verhalen nog merkbaar. “Er is veel gerestaureerd de afgelopen jaren. Zoals je nu kan zien is het vanbinnen niet meer zoals het was. Maar vanbuiten hebben ze het nog goed weten te behouden. Dat past ook bij de naam.” De *Gouden Reael* was vroeger al een bekende plaats en dat is het nog steeds. Het enige verschil is het soort klanten. “Vroeger waren de mensen die hier kwamen voornamelijk arbeiders of bewoners uit de buurt. Nu hebben we mensen uit heel Amsterdam, soms zelfs verder uit Nederland, en vaak ook toeristen.”

Zoutkeetsgracht 2018. Liesbeth Dingemans.

18 Ria's geveltuintjes | Emma Florusse
In Amsterdam zijn veel geveltuintjes te vinden. Ook het geveltuintje van Ria. Ze is 67 jaar oud en woont sinds 2002 aan de Zoutkeetsgracht op de begane grond van een appartementencomplex. Een paar jaar geleden heeft ze bij de gemeente een geveltuintje aangevraagd, omdat ze het miste om zelf een stukje groen te hebben. Door problemen met haar gezondheid en het overlijden van haar man had ze vijf jaar geleden ineens veel vrije tijd. Daarom houdt ze zich nu veel bezig met haar hobby's: tuinieren en haar parkieten. Zeker in de lente en zomer vindt ze de geveltuintjes veel toevoegen aan het straatbeeld. De straat bloeit dan helemaal op. Ook hangen aan bijna elk balkon wel een paar bloembakken. Alhoewel de bloembakken en planten geen historische waarde hebben, hebben ze wel belangrijke esthetische waarde voor de buurt. Ook zijn er andere voordelen van groen in een buurt: “Een groene omgeving heeft veel voordelen. Het heeft een positief effect op de gezondheid van mensen en draagt bij aan de leefbaarheid van een wijk”, aldus de website van de Universiteit van Wageningen.

Bij dit gebouw en de geveltuintjes die eromheen zijn aangelegd zijn de actuele waarde belangrijker dan herinneringswaarde voor de buurt. Ria weet zelf niet heel veel van de geschiedenis van de Zoutkeetsgracht. Behalve dat halverwege de straat nog wel een oud pakhuis staat, maar daar zit inmiddels een duur bedrijf waar ze weinig mee heeft. Want het wordt toch steeds drukker en meer toeristisch in het centrum van de stad. Hier is het gelukkig nog een beetje rustig. Maar Ria ziet zeker een verandering in de wijk: “Vroeger was alles in de buurt nog sociale huur, maar dat is langzaam ook aan het veranderen. Deze wijk is zo dicht bij het centrum dat het natuurlijk ook logisch is dat het steeds drukker wordt en de huizen hier steeds duurder worden”, zegt ze. Maar ze vindt het toch jammer dat de originele buurtbewoners wegtrekken, omdat daarmee de steer in de wijk verandert. Maar tegenhouden kan volgens haar niet, want “dit is nu eenmaal de ontwikkeling van de stad”. De geveltuintjes zorgen zeker in de zomer voor sociale contacten in de buurt. Het voordeel voor Ria is dat ze als ze in haar geveltuintje bezig is, ze sneller aanspraak maakt dan als ze even snel haar dagelijkse boodschappen doet. Kortom, de tuintjes creëren een veel mooier straatbeeld, brengen de buurt bij elkaar en zijn voor Ria een hobby. Zo bepalen de tuintjes mede de identiteit van deze straat, dat is toch een flinke impact voor zulke kleine tuintjes.

19 Bolwerken | Ilona Somma
Rond 1610 werd er begonnen met een enorm bouwproject als onderdeel van de stadsuitbreiding en verdediging van

Amsterdam, de Derde Uitleg. In 1663 was het project afgerond en waren er 26 bolwerken (die later werden 'versteend') met daaromheen een singelgracht en een vijf meter hoge stadsmuur gerealiseerd. De stad werd omsloten door de nog steeds herkenbare hoefijzervorm. Bolwerk Leeuwenburg was het eerste bolwerk dat in 1613 werd gerealiseerd. Vanwege het gebruik van arduin natuursteen met haar blauwgrijze kleur was het bolwerk ook wel bekend onder de naam 't Blaauwhoofd'. Het bolwerk heeft tot eind 19de eeuw bestaan, maar werd toen geslecht en de Singelgracht gedempt om meer ruimte te maken voor sociale huurwoningen. De Zeeheldenbuurt ontstond tussen bolwerken Leeuwenburg en bolwerk De Bogt. Op bijna alle bolwerken stond een korenmolen. Zo ook op Bolwerk Leeuwenburg. Een korenmolen genaamd de Bok stond samen met twee woningen op het bolwerk. Tweeënehalve eeuw werd deze molen gebruikt tot in 1877 werd besloten om de molen en woningen te slopen voor een betere doorloop van het openbaar verkeer. De weg van de Westerdoksdijk naar de Spaarndammerdijk zou dan kunnen worden gerealiseerd. Molen De Bok was een van de laatste molens op de drie overgebleven bolwerken die zou verdwijnen. Maar voordat de nieuwe bouwplannen konden

Bokkinghangen 13, rechts molen De Bok op voormalig bolwerk Blaauwhoofd, gezien vanaf het dak van het houthok voor huis de Zalm. Jacob Olie (1834-1905), 1862 t/m 1864. SAA, Collectie Jacob Olie Jbz., afb. 10019A000519

worden gerealiseerd brandde de molen af. Van de molen restte niets behalve verschillende foto's en prenten, gemaakt door onder anderen Rembrandt. De Zeeheldenbuurt heeft veel ontwikkelingen doorgemaakt. In de 17de en 18de eeuw bestond het gebied voornamelijk uit pakhuizen en bedrijfspanden. De inwoners van het gebied waren voornamelijk werkzaam in de scheepsvaart. In de 19de en 20ste eeuw kwam er veel meer ruimte voor woningen en een betere infrastructuur. Het Barentszplein en het Zoutkeetsplein

zijn zoals andere pleinen die op bolwerken gebouwd zijn een scharnierpunt tussen stedenbouwkundige structuren die zichtbaar moeten blijven. Van beide bolwerken en molens is niets meer te zien. Een deel van de stadsmuur ligt nog onder het Barentszplein waardoor de archeologische waarde van het gebied hoog is, maar voor bewoners en bezoekers van het plein is hier niets van terug te zien. Alleen de Bolwerkenroute vertelt nog het verhaal van de historische bolwerken.

Groentenmarkt op het Zoutkeetsplein, ca. 1900 t/m ca. 1917. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto-afdrukken, afb. ANWR00300000001.

20 De watersportwinkel | Malou Minkjan
Als eigenaar van de watersportwinkel in de Zeeheldenbuurt is eigenlijk Harold Honel zelf al een onderdeel van de buurtgeschiedenis. De winkel, opgericht in 1888, kwam in 1925 in handen van zijn betovergrootvader en sindsdien is de winkel van zoon op zoon overgedragen. Harold Honel is geboren en getogen in de wijk, maar echt geïnteresseerd in de historie lijkt hij verrassend genoeg niet te zijn. Wanneer ik hem vraag waarom hij het fijn vindt om in de buurt te wonen en te werken antwoordt hij dat de buurt zich beter aan het ontwikkelen is, maar als ik daar verder op wil gaan vertelt hij vooral over het huidige parkeerprobleem, niet onbelangrijk voor hem. De winkel ligt naast het Zoutkeetsplein. Voor Harold Honel is dit de meest bijzondere plek in de buurt. Wat niet gek is, als je er iedere werkdag op uitkijkt. Hoewel er nu toevallig een klein ijsbaantje op het plein te vinden is, drukbezocht door de kinderen uit de buurt, vindt hij het doorgaans maar een saaie steenvlakte. Vroeger was het kleiner vertelt hij. De kinderen speelden er, er stond een klimrek op en andere speeltoestellen. Het was een plek waar je elkaar kon ontmoeten en waar je bovendien je auto kwijt kon. “Maar ze veranderden het telkens en de laatste verandering is nog wel de slechtste.”

Om erachter te komen of hij verder nog meer betrokken is bij de historie van de wijk besluit ik maar direct te vragen naar de kennis die hij daarover heeft. “Ik weet wel wat”, antwoordt hij, “vroeger was het hier een soort bolwerk, kijk maar naar de punten die daar uit het water komen, een stenen verdediging. Vroeger stond daar volgens mij ook een molen op. En het

plein natuurlijk, de naam Zoutkeet verwijst naar de zoutopslag die hier vroeger was gevestigd.” Heel uitgebreid vertelt hij er niet over, maar Harold Honel kent wel degelijk een deel van de historie van de wijk, waarbij hij de namen van verschillende locaties in de wijk, zoals het Stenen Hoofd en Zoutkeetsplein, als steunpunt gebruikt. Enthousiaster wordt Harold Honel als hij aan mij vraagt of ik interesse heb in de watersport. Hij wil weten of ik van varen hou. Nu hou ik daadwerkelijk van varen en ons gesprek daarover stemde hem zeer positief. Ik realiseerde mij dat het deze passie is die ervoor zorgt dat de watersportwinkel aan het Zoutkeetsplein langer dan een eeuw in stand blijft. Waar hij nu vertelt over de modernste jachtschepen, vertelde zijn betovergrootvader misschien over de langste binnenvaartschepen die het hout voor zijn winkel vervoerde. Niet de monumentenzorg, maar deze man, zonder dat hij daar echt bewust mee bezig is, houdt de historie van de Zeeheldenbuurt levend.

Literatuur

Aardse, A. *Cultuurhistorische verkenning en advies. Spaarndammers en Zeehelden*. Amsterdam: Monumenten en archeologie, 2012.

Bakker, Bert, “Het Westerdok: zichtlijnen, perspectieven en doorkijkjes”, *Binnenstad 214* (2005), 84-87.

Bakker, Theo, “Spaarndammerbuurt en Zeeheldenbuurt: van moord-en-brandbuurt tot toonbeeld van stadsvernieuwing.” (versie onbekend), <http://www.theobakker.net/pdf/spaarndammerbuurt.pdf>.

Bierenbroodspot, Jenny. *Zeeheldenbuurt. Een cultuurhistorisch effectrapportage*. Amsterdam: Bureau Monumenten en archeologie, 2001.

Centraal Bureau voor de Statistiek, *Aantallen en volkscultuur: almanak bij een actueel debat. Een verkennend onderzoek*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek, 2016.

Coenen, Jo. *De kunst van de versmelting*. Delft: TUDelft, 2006.

Dibbitts, Hester, red. *Immaterieel erfgoed en volkscultuur: almanak bij een actueel debat*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011.

Bierckenbos, A., “Buurtberichten”, *De Staatskrant*, december 2017.

Gelder, Xandra van, “De perfecte speeltuin op het Barentszplein, ook voor ouders”, *Het Parool*, 26 augustus 2014.

Ende, Teun van den, “Erfgoed van morgen”, *BoekmanExtra* (juli 2017), 1-8.

Gawronski, J. en J. Veerkamp, *De saillant van het Blaauwhoofd*. Amsterdam: Bureau monumenten en archeologie, 2007.

Gemeente Amsterdam, *Erfgoed voor de stad. Agenda voor het erfgoed in een groeiend Amsterdam*. Amsterdam: Monumenten en archeologie, 2016.

Halbertsma, Marlite, and Marieke Kuipers. *Het erfgoeduniversum: een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed*. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2014.

Historiek, “Willem Barentsz: zeevaarder en ontdekkingsreiziger” (versie 15 april 2008), <https://historiek.net/willem-barentsz-ca-1550-1597/1239/>.

Janssen, Joks, Eric Luiten, Hans Renes, en Jan Rouwendal, *Oude sporen in een nieuwe eeuw, de uitdaging na Belvedere*. Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, 2013.

Karssenberg, Hans en Jeroen Laven, “The city at eye level”, in: Hans Karssenberg (red.), *The City at eye level: lessons for street plinths*. Second and extended ed. Delft: Eburon Academic Publishers, 2016, 16-25.

Karssenberg, Hans, “Take action #1 – Street: the place game and the plinth game”, in: Hans Karssenberg (red.), *The City at eye level: lessons for street plinths*. Second and extended ed. Delft: Eburon Academic Publishers, 2016, 293-298.

Kieft, Tom, “Burenruzie over toekomst Oude Houthaven loopt vast” (versie 12 februari 2016), <https://www.parool.nl/amsterdam/burenruzie-over-toekomst-oude-houthaven-looptvast-a4243713/>.

KNAW, “Verenigingen voor armenzorg en armoedepreventie in de negentiende eeuw” (versie onbekend), <http://resources.huuygens.knaw.nl/armenzorg>.

Kuipers, Marieke, “Het Nieuw-Entrepot te Amsterdam en de pakhuisbouw uit het stoomtijdperk”, *Jaarboek Monumentenzorg 1991*, 56-77.

Lagendijk, Robert, “Goud voor hout. Nel Breedveld (Secretaris van het Buurtplatform Zeeheldenbuurt)” (versie 18 mei 2015), <http://www.goudvoorhout.nl/?p=636>.

Lans, Jos van der en Margriet Pflug (red.), *Canon Volkshuisvesting*. Amsterdam: Vereniging Canon Sociaal Werk, 2015.

Moha, “SR-Super Routine” (versie onbekend), <http://www.mohaproject.com/sr-superroutine/>.

Oldenburger, Carla, “Portret van vader Jan en zoon Louis Zocher in de Zocherstraat in Amsterdam” (versie 22 maart 2017), <https://www.oldenburgers.nl/2017/03/>.

Ons Amsterdam, “Wit of Bruin” (versie november 2005). <http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/699-wit-of-bruin>.

Ons Amsterdam, “Behoud van stadsschoon” (versie juli 2006), <http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/411-behoud-van-stadsschoon>.

Project for public spaces, *Placemaking. What if we built our cities around places?* New York, 2016.

Priester, Sjaak, “Architect Bastiaan de Greef” (versie maart 2010), <http://www.onsamsterdam.nl/component/content/article/15-dossiers/91-architect-bastiaande-greef-1818-1899>

Tussenbroek, G. van. De mythe van de onveranderlijkheid: veranderende opvattingen over Amsterdamse monumenten. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015. VvE De Silodam, “Historie Silodam” (versie onbekend), <http://www.silodam.org/historie-silodam>.

Zeeberg, J., *Terugkeer naar Nova Zembla. De laatste en tragische reis van Willem Barentsz*. Zutphen: Uitgeverij Walburg Pers, 2007.

Zoelen, Bart van, “Toerisme is de economische motor van Amsterdam”, *Het Parool*, 21 augustus 2017.

Wildemanbuurt en Sloterplas

Er is geen elders waar het anders is

Gerrit Kouwenaar - fotografie Liesbeth Dingemans

13 uur

de wereld is groot en wij kunnen niet overal tegelijk zijn.
érgens wonen wij, érgens werken wij, érgens zijn wij thuis -
wáár wij ook wonen, wáár wij ook werken, wáár wij ook thuis zijn.

maar er is altijd een elders waar het anders is.

amerikaans toverwoord: europa.
europes toverwoord: amerika.

de new yorkse secretaresse blijft staan voor een affiche van een
spaanse danser.
de parijse boekhouder blijft staan voor een affiche van een
miami-girl.
de japanse rijstboer blijft staan voor een affiche van een
onvoorstelbaar hoog stenen gebouw.

alleen dromen zijn gratis.
maar door de droomzeeën ploegen de oceaanstomers;
door de droomlandschappen snellen de exprestreinen;
door de droomhemels schieten de straaljagers.
achter de verlichte ramen zitten de new yorkse secretaresse,
de parijse boekhouder, de baas van de japanse rijstboer.

14 uur

hoe groter de stad, hoe kleiner de wereld.
wáár wij ook wonen, wáár wij ook werken:
wij zijn overal thuis.
er is geen elders waar het anders is.

overal leven mensen, mensen die werken om te leven
en soms ook leven om te werken. mensen die eten moeten.
mensen die ijzer uit de grond halen,
die graan verbouwen of jenever stoken,
die geweren verkopen of zijderupsen,
die mooi kunnen zingen
of handelen in die concrete abstracties die effecten worden
genoemd.

canadees graan gaat naar rusland.
russische kaviaar gaat naar argentinie
argentijnse muzikanten gaan naar rome.
romeinse voetballers gaan naar amsterdam.
amsterdamse politici gaan naar canada.

de wereld is rond, er is niets aan te doen.

16 uur

de werkdag hapert. overal ter wereld gluren ogen naar klokken,
of schatten, door een dikke hand overschaduwd, de zonnestand.
kleine dagdromen, namiddagmerries, vriendelijk als radijsjes in
volkstuinten,
bloeien op tussen cijfers en vliegwielen.

handen gaan trager, stokken; ruggen strekken zich
er valt een zak in de tijd: kinderstemmen, krekels,
waterleidinggeruis, verre treinen - duizend onmogelijke geluiden
worden hoorbaar, markeren een wit moment,
een blinde vlek, een gevechtspauze.

de aanstaande vrijheid is onbegrensd als een bioscoopzaal,
een kinderboek.

dit is het uur van de verwachting en de voornemens,
van de voorpret en de afspraakjes,
van de onderdrukte geeuwen en de bedrijfsongelukken.
het nu bestaat niet: wij wachten op straks.

straks is nu. wij zijn vrij.
wij zetten onze hoed op en wandelen de vrijheid in,
de avond tegemoet.
wat gaan wij doen, nú?

15 uur

soms zijn er mensen die iets maken dat nog nooit gemaakt is
- iets dat geen enkel praktisch nut heeft en dat vaak zelfs niet mooi is
en dat precies is wat het is en tegelijk toch weer veel méér is.
een eigenaardig en geheimzinnig verschijnsel.
we schudden er ons hoofd over, we staan er verbluft van,
we gaan er naar kijken.

in de middag, vooral als het regent en grijs is,
en een stad zo benauwend beperkt aanwezig kan zijn
in zijn stenen confectiepak,
lopen wij door zalen waar zulke geheimzinnige dingen te zien zijn.

met onze lelijke hoeden en rare brillen op,
in onze smakeloze jassen en gedeukte lichamen
balanceren wij eensgezind en ademloos op de grens van het onmogelijke:
materie die dood is en toch leeft.

wij worden er niet altijd blij van.
soms gaan wij er met onze vermoeide voeten bij zitten en piekeren wat.

17 uur

in de steden regent het vaker dan elders.
het spitsuur weerspiegelt zich
en daarboven en daaronder hangt het jonge gebladerte,
een groene wolk, onaangedaan.

regen bespat onze bril, wij blijven staan.
iets onbestemds overvalt ons,
een herinnering balanceert op de rand van ons bewustzijn.
dit natte asfalt? dit plein? dit meisje? deze bloemen? dit licht?
waar? wanneer?

maar dit licht. haast onmerkbaar komt de vloed van de avond opzetten,
spoelt over steen en gras, door ogen en vensters.
in ons is het eerder avond dan buiten ons.
vandaar dat in de cafés de lampen voortijdig ontstoken worden.

18 uur

whisky, jenever, wodka.

staan aan een toonbank van zink of zitten in de koele rust van een club.
vage gesprekken met spiegelbeelden
of een dialoog met koerstabelen, wedrenuitslagen, dodenlijsten.

borrel, aperitief, schemerkelkje.

huisdeuren die opengaan, schaduwen met aktentassen,
die veranderen in hongerige zoons, vermoeide vaders,
kussende echtgenoten.
mannenlevens, die met een kleine schok
weer in het gareel van de huiskamer vallen.

moeders, die kindernamen roepen.
vaders, die vermaningen uitdelen of vertellen
waar de wind vandaan komt.

het uur van de eenvoud. liefde die door de maag gaat.
een inkrimpende wereld.
een soort geluk.

Biografie van de Wildemanbuurt en Sloterplas

Tessa Conijn, Malou Minkjan en Anke Vandermullen

Inleiding

Geliefd, verguisd en herontdekt? De Amsterdamse Westelijke Tuinsteden liggen in een nieuwe levensfase beland. De na de Tweede Wereldoorlog aangelegde wederopbouwwijken waren het logische antwoord op de verpauperde binnensteden. Ruim wonen in een groene omgeving. Licht, lucht en ruimte. ‘Logisch’, want aan de uitvoering was uitgebreid onderzoek en planvorming voorafgegaan. Het Amsterdams Uitbreidingsplan (AUP) stamde uit 1934, en werd in de naoorlogse jaren in deelplannen verder uitgewerkt en uitgevoerd. Amsterdamse gezinnen lieten de te kleine en verouderde woningen in de binnenstad met liefde achter zich, kinderen groeiden op in het groen aan de Sloterplas. Diezelfde kinderen trokken in de jaren tachtig weg, binnen de ring was meer vertier. De binnenstad stond er inmiddels beter voor, de verkrotting was aangepakt en de 19de-eeuwse gordel kon op herwaardering rekenen. Een deel van de woningen was vervangen door nieuwbouw, een deel werd gerenoveerd. Dat laatste dankzij het verzet tegen sloop door de oude én nieuwe bewoners, zoals krakers, studenten en kunstenaars in de Zeeheldenbuurt en Oude Houthaven bijvoorbeeld.

In de Westelijke Tuinsteden vestigen zich in die jaren een nieuwe generatie gezinnen, merendeels Turks of Marokkaans, waardoor meer diverse wijken ontstaan. Een deel van de wederopbouwoningen is in de stedelijke vernieuwingsoperatie in de jaren negentig alweer vervangen door nieuwbouw, bewoond door een nieuwe middenklasse van migrantengezinnen. De woningen waren inmiddels te klein en verouderd, sloop is dan de gebruikelijke aanpak. Echter, niet elke wijk is onder handen genomen. De financiële crisis maakte een einde aan grootschalige vernieuwing. Wat betekent het voor de waardering van een wijk, als vernieuwing achterwege blijft? Wijken waar niet ingrijpend wordt gerenoveerd, waar minder middelen zijn voor het beheer van de openbare ruimte? Of wijken waar juist stedelijke structuren nog herkenbaar zijn, omdat stedelijke vernieuwing hier halthield? Karakteristieke wederopbouwpanelen - lagere scholen, een garage, woonblokken - worden herbestedemd tot bedrijfsverzamelgebouwen, vaak met een maatschappelijke functie. Buurten die door

een nieuwe generatie jongeren, studenten en jonge gezinnen, worden herontdekt, omdat hier (nog) betaalbare woonruimte te vinden zijn.

De waardering voor wederopbouwwijken is de laatste jaren sterk gegroeid onder erfgoedprofessionals. Tegelijkertijd zijn juist deze wijken aan een nieuwe levensfase begonnen. Amsterdam kent bovendien op dit moment een grote bouwopgave; de ambitie is 5.000 woningen per jaar te realiseren.² Hierbij is geen sprake van uitbreiding, maar verdichting van bestaande gebieden. Licht, lucht, ruimte, hoe waarderen we dat nu? Deze biografie gaat dieper in op de ontstaansgeschiedenis van de Wildemanbuurt en directe omgeving, de Sloterplas. In hoeverre is deze buurt herkenbaar als wederopbouwgebied? Wat is de achtergrond van haar ontstaan en vormgeving? En hoe waarderen de bewoners en gebruikers hun buurt? Aan de hand van de ontwikkeling van de Westelijke Tuinsteden wordt het karakter van de Wildemanbuurt geschetst. De Wildemanbuurt ligt in de rechterbovenhoek van Osdorp, tussen de Sloterplas, het Osdorpplein en Sportpark Ookmeer. Het Osdorpplein is een volwaardig winkelcentrum met een divers winkelaanbod (dagelijkse boodschappen, detailhandel en speciaalzaken) met een wijk overstijgende waarde. Sportpark Ookmeer vormt de bovengrens van Osdorp in de richting van Geuzenveld en de Sloterplas, het blauwgroene hart van Nieuw-West, licht op een steenworp afstand van de Wildemanbuurt.

Algemeen uitbreidingsplan

Nieuwe stadswijk

De ontwikkeling van de Westelijke Tuinsteden is er één van lange adem. Het AUP vormt de basis van de bouw van de wederopbouwwijken in Nieuw-West, delen van Amsterdam Noord, Watergraafsmeer en het Amsterdamse Bos.³ Dit plan is ontwikkeld vlak na de Eerste Wereldoorlog en werd in 1934 gepubliceerd. Na de Eerste Wereldoorlog werd duidelijk dat er voor de verwachte Amsterdamse bevolkingstoename, tot één

² In 2016 was de prognose 50.000 woningen in Amsterdam; in de metropoolregio zijn tot 2040 circa 250.000 woningen nodig om aan de woningvraag te voldoen. Zie “Koers 2025: Amsterdam selecteert kansrijke woningbouwlocaties” en “Metropoolregio Amsterdam”, <https://www.metropoolregioamsterdam.nl/>.

³ M. Steenhuis, ed., *De nieuwe grachtengordel*. (Bussum: Uitgeverij THOTH, 2017), 86.

miljoen in 2000, niet genoeg ruimte was binnen de toen geldige stadsgrenzen.⁴ Het AUP besloeg daarom een grootschalige uitbreiding van de stad, voornamelijk in westelijke richting waarbij grote lappen agrarisch grondgebied geannexeerd moesten worden om plaats te maken voor negen nieuwe stadswijken. Ooit - duizenden jaren geleden - was hier een uitgestrekt moeras. Het regenwater kon door het veenmos niet weg, waardoor veenrivieren ontstonden. Langs rivier de Sloofter of Slochter vestigden zich voor het jaar 1000 vissers en boeren. Gaandeweg spoelde de Sloofter het veen weg en ontstond het Slootermeer. Van 1639 tot 1642 werd het Slootermeer ingepolderd en ging het verder onder de naam Sloterdijkermeerpolder.⁵

Met de implementatie van het AUP werd bepaald dat de polder en haar omgeving zou worden gebruikt voor de stadsuitbreiding, gebaseerd op de tuinstadgedachte. In Europa zijn er meerdere tuinsteden gerealiseerd als alternatief voor een zogenaamde ‘concentrische stadsuitbreiding’, het toevoegen van een stedelijke ring rondom het centrum. Het idee achter de tuinstad, afkomstig van de Brit Ebenezer Howard, was “t stichten van complete, stedelijke gemeenschappen van beperkte omvang in landelijke omgeving, met alle voorwaarden om een gaaf geheel te verkrijgen en te behouden”.⁶ Bij de realisatie van de tuinsteden werd gestreefd naar een maximale openheid in het stadsbeeld en in het woonconcept, doormiddel van diverse woonstroken in een uitgestrekte groene omgeving, in het AUP vertaald in het credo ‘licht, lucht en ruimte’.

Het AUP is voornamelijk ontwikkeld door de toenmalige Dienst Publieke Werken onderdeel van de Gemeente Amsterdam. Aan het hoofd van deze dienst stond destijds Wichert Arend de Graaf. Startpunt is een grootschalige verkeersstelling door de dienst. Het AUP is het resultaat van deze telling, uitgevoerd om inzicht te krijgen in de verschillende stedelijke stromingen, zoals van voertuigen, maar ook van mensen, goederen, afval en water, met als verklaring "inzicht in die

⁴ Ibidem, 78.

⁵ Geheugen van West, “Geschiedenis Sloterplas” (versie 13 juni 2008), <https://geheugenvanwest.amsterdam/page/6018/geschiedenis-sloterplas> (2017), geraadpleegd 4 december 2017.

⁶ W. Bruin, Ebenezer Howard: *De Tuinsteden van morgen*. (Wageningen, 1947), 5.

stromen [...] biedt de grondslag voor het toekomstbeeld van de stad”.⁷ Amsterdam was hier niet de enige in. Surveys vormden de basis voor stadsontwikkeling in die periode van modernisme, sociale gelijkheid en geloof in de maakbare samenleving. Door onderwijs kreeg de mens het steeds beter en in de woonomgeving moest men kunnen beschikken over licht en lucht en recreatie in het groen. Aan het plan ligt een uitgebreide analyse van het functioneren van de stad in alle facetten ten grondslag. Onderzoekresultaten van de analyse werden omgezet in een stadsconcept in hoofdlijnen met uitdrukking van een nieuwe sociale orde en harmonie. Er werd gekeken naar wonen, werken, ontspannen, verkeer en ligging ten opzichte van het centrum. De gesloten bouwblokken zoals we die kennen van de vooroorlogse stad, werden in het AUP ingeruild voor maximale openheid. Bij de verkaveling werd zoveel mogelijk ingezet op optimaal gebruik van de zon. Recreatie en sport werden berekend per vierkante meter per persoon met de Sloterplas als paradepaardje.

Het was een plan in hoofdlijnen, ‘hetgeen inhield dat elk deel dat aan uitvoering toe was, nader moest worden uitgewerkt’ en dus ruimte hield voor invulling naar gelang de wensen van dat moment.⁸ Architect-stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren was als hoofdarchitect en -ontwerper aangenomen door De Graaf voor de uitwerking van het AUP. Al was het plan flexibel en slechts op hoofdlijnen uitgewerkt, wel was uitvoerig omschreven welke voorzieningen er moesten komen, bijvoorbeeld het minimaal aantal vierkante meters sport- en recreatievelden per inwoner.⁹ Het streven was zo zelfstandig mogelijke wijken te realiseren. De uitwerking van het AUP geschiedde aan de hand van meerdere deeluitwerkingen. De realisatie van het AUP vond plaats tussen 1951 en 1963. Slotermeer werd als eerste wijk gerealiseerd, gevolgd door Geuzenveld en Slotervaart. De wijk Osdorp, met daarin de Wildemanbuurt, werd als één na laatste wijk gebouwd tussen 1956 en 1962, net voor de oplevering van Overtoomsche Veld in 1963.

Gridstructuur en stempelbouw

Een belangrijk kenmerk van de Westelijke Tuinsteden is de gridstructuur die heden ten dage nog zichtbaar is. Dit houdt in dat, anders dan in de binnenstad van Amsterdam, straten vaak loodrecht op elkaar staan, waardoor het weggennetwerk als een raster wordt vormgegeven. Binnen de gridstructuur van het AUP werd onder leiding van stedenbouwkundige van Eesteren veel gebruik gemaakt van

⁷ M. Steenhuis, ed., *De nieuwe grachtengordel*. (Bussum: Uitgeverij Thoth, 2017), 78.

⁸ Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam, *Atlas AUP Gebieden Amsterdam*. (Amsterdam: Valiz Amsterdam, 2013), 14.

⁹ M. Steenhuis, ed., *De nieuwe grachtengordel*. (Bussum: Uitgeverij Thoth, 2017), 85.

stempelbouw.¹⁰ Ook in Wildemanbuurt is zowel de grit- als stempelstructuur nog duidelijk zichtbaar. De meeste wooneenheden in de buurt worden twee of meerdere keren herhaald, waardoor de buurt een gestructureerde, maar ook een eentonige uitstraling heeft. De Waarderingskaart architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit AUP laat zien dat behalve haakverkaveling er ook sprake is van een hovenstructuur in de Wildemanbuurt. Deze structuur werd gerealiseerd door het combineren van haak- en strokenverkaveling, met als resultaat dat er een open hofvorming ontstond waarin ruimte was voor groen en andere recreatie faciliteiten.

De waardering voor wederopbouwwijken is gestegen en dat is vooral merkbaar aan de vertegenwoordiging van scholen, kerken en villa’s uit deze wijken op de gemeentelijke monumentenlijst. Omdat vernieuwingsprojecten de samenhang onder druk zette is er in 2007 zelfs een beschermd stadsgezicht aangewezen in Slotermeer, omdat het wordt gekenmerkt door hoge stedenbouwkundige en architectonische kwaliteiten volgens het plan uit 1939.¹¹ Hoewel het plan in hoofdlijnen voor de oorlog tot stand is gekomen begon de bouw ervan erna pas tijdens de wederopbouw van het land. De uitvoering van het AUP kwam hierdoor sterk onder druk te staan. Er was een tekort aan bouw materiaal, de financiële middelen waren gering en de woningnood was enorm. Zeker in de latere fasen van het bouwtraject in Nieuw-West heeft dit geleid tot veel herhalingsbouw en verschraling van de architectuur. Men ging terug naar de norm en zelfs de norm werd naar beneden gebracht; kwantiteit boven kwaliteit.¹² Dit was met name het geval bij de laatste gerealiseerde tuinstad Osdorp, welke tevens het grootste oppervlakte heeft.¹³

Hoog-, midden- en laagbouw

Hoogbouw begon in de jaren zestig in Nederland aan een opmars in de woningbouw. Hoewel er aanvankelijk twijfels waren onder stedenbouwkundigen en architecten over de kwaliteit van wonen in een gebouw van meer dan zes verdiepingen, nam het aantal hoogbouwoningen in de jaren zestig wel gestaag toe. Redenen hiervoor waren onder andere de blijvende woningdruk in steden en de toenemende grondprijzen.¹⁴ Daarnaast kwam in deze

¹⁰ Dit verkavelingsprincipe is in Nederland veel toegepast in de wederopbouwperiode; hierbij bestaat een wijk uit een zich herhalend patroon van (kleine) woonensembles. RCE, *Westelijke Tuinsteden: Toonbeeld van de wederopbouw*. (Amersfoort, 2016), 30.

¹¹ M. Steenhuis, ed., *De nieuwe grachtengordel*. (Bussum: Uitgeverij THOTH, 2017), 32.

¹² Ibidem, 97.

¹³ Ibidem, 304.

¹⁴ A. Blom, B. Jansen en M. van der heiden, e.d., *De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken*. (Zeist, 2004), 33.

periode de particuliere bouw weer op gang nadat die was ingestort in de Tweede Wereldoorlog.¹⁵ Deze twee ontwikkelingen hebben geleid tot een differentiatie in de stedenbouwkundige structuur van Osdorp ten opzichte van andere wijken in de Westelijke Tuinsteden. In de Wildemanbuurt zijn deze ontwikkelingen en kenmerken goed te zien. Er is sprake van een afwisseling tussen hoog-, midden-, en laagbouw in veelal een haakvormige verkaveling. Zo staan de vijf hoge haakvormige Galerijflats van F.J. van Goor aan de rand van de buurt in schril contrast met de daarvoor geplaatste rij seniorenwoningen van slechts één bouwlaag.

Winkelcentrum

Osdorp werd binnen het AUP gezien als de westelijke grens van Amsterdam en lag destijds het verst van het centrum af. Een volwaardig winkelcentrum met commerciële en maatschappelijke voorzieningen was daarom wenselijk en zou tevens heel Nieuw-West bedienen en uit kunnen groeien tot een relatief autonoom stadsdeel.¹⁶ Deze voorziening kwam er, hoewel deze sterk afweek van de vorm zoals deze in het AUP gepland was. Het Osdorpplein werd gebouwd volgens de laatste inzichten op het gebied van sub urbane ‘shoppingcenters’ die over kwamen waaien uit de Verenigde Staten, met gescheiden auto- en voetverkeer en een intieme sfeer door de fonteinen en kunstwerken.¹⁷ Aanvankelijk was het de bedoeling dat het een doorlopende winkelstraat zou worden die uitmondde op een plein aan de oever van de Sloterplas. Hoewel dat niet helemaal is gelukt - het contact met de Sloterplas is verloren door een grote verkeersweg - is het Osdorpplein uitgegroeid tot een knooppunt in het dagelijks leven van Osdorp en omgeving. Het ontwerp van het winkelcentrum week op een tweede manier af van het AUP. Op de plek waar het winkelcentrum zich bevindt, was oorspronkelijk een oostwest-gerichte parkstrook gepland die dwars door Osdorp heen liep.¹⁸ In andere delen van Osdorp zijn nog restanten van deze groenstrook terug te vinden, zoals het Botteskerkpark.

De groene orde

Doorkoppeling en hiërarchie

Marinke Steenhuis stelt terecht dat de generositeit en monumentaliteit van de publieke groene ruimte het ware erfstuk

¹⁵ A. Blom, e.a., *Nieuw-West: Parkstad Of Stadswijk: De Vernieuwing Van De Westelijke Tuinsteden Amsterdam*. (Haarlem, Trancity, 2016), 40.

¹⁶ M. Steenhuis, ed., *De nieuwe grachtengordel*. (Bussum: Uitgeverij THOTH, 2017), 307.

¹⁷ J. Hogenes, *Osdorp en het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam*. (Amsterdam: Stadsdeel Osdorp, 1985), 35.

¹⁸ Ibidem, 18.

van het AUP is.¹⁹ Het was de bedoeling dat in elke buurt, wijk en stadsdeel voor iedere bevolkingsgroep voldoende recreatief groen aanwezig zou zijn. Maar niet zoals het in de rest van de stad altijd al was gedaan. De landschapsarchitect binnen het AUP Hans Warnau vond de Engelse landschapstuinen een bourgeois oplossing. Hij achtte het niet geschikt voor de nieuwe stedelingen, miljoenen arbeiders die in de stad waren komen wonen door de industriële revolutie. Daarom greep hij terug op de boerentuinen en agrarisch landschap. Centraal stonden het grote wateroppervlak, het contrast van hagen en geschoren gras, de charme van gestileerde boomgaarden en de oer-Hollandse bomenlaan. In tegenstelling tot de dwingende, geïdealiseerde Engelse landschapsstijl die tot dan toe het Amsterdamse groen domineerde, bood het groensysteem van het AUP ruimte voor ontplooiing en vrije beweging.²⁰

Groenassortiment in de Westelijke Tuinsteden

Een belangrijk kenmerk van het groen in de Westelijke Tuinsteden is de grote samenhang tussen het groen, de bebouwde omgeving en de infrastructuur. Wonen in een groene omgeving was een belangrijke kwaliteit van de tuinstad. Groen nam daarom een belangrijke plaats in het stedenbouwkundig ontwerp van de Westelijke tuinsteden, terug te zien in de zogenaamde lobben en scheggenstructuur van het AUP. Groenstructuren lopen hierbij van buiten naar binnen en door middel van vertakkingen eindigt het groen letterlijk bij de voor- of achtertuinen van de woningen. Cornelis van Eesteren kende meerdere functies aan het groen toe, verdeeld binnen vier categorieën: sport- en speelterreinen, volkstuinten en schoolwerktuinen, natuurschoon en buurtparken samen met plantsoenen. Natuurschoon, waar voornamelijk de bosrijke en landelijke omgeving mee werd bedoeld, werd beschouwd als groen dat buiten de stad hoorde. De andere functies werden als stedelijk beschouwd. Wel was belangrijk dat het stedelijk groen werd verbonden aan het groen in de buitengebieden. Dit streven naar verbinding leidde tot een hiërarchische doorkoppeling van het groen binnen de schaalniveaus. Van landelijke gebied tot de voortuin (de lobben- en scheggenstructuur), van openbaar naar privé en van gaan naar blijven.²¹

Supervisie

Omdat de groenstructuur nauw verweven is met de stedenbouwkundige opzet van de wijken, heeft deze structuur een overzichtelijk karakter. Anderzijds werd groen juist gebruikt om de eentonigheid te breken.²² Om de samenhang in de

^[19] M. Steenhuis, ed., De nieuwe grachtengordel. (Bussum: Uitgeverij Thoth, 2017), 9.

^[20] Ibidem, 92-94.

^[21] Y, Feddes, e.d., De groene kracht: De transformatie van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam. (Haarlem, Transcity, 2011), 30-32.

^[22] Ibidem, 46.

groeninrichting te bewaken, werden per deelgebied supervisors aangesteld. Voor Osdorp werd landschapsarchitect Wim Boer aangesteld als supervisor. Andere supervisors binnen het AUP waren Jan Bijhouwer en Mien Ruys. Allen waren zij vooraanstaande landschapsarchitecten binnen de moderne naoorlogse architectuurstroming met Mien Ruys, een van Nederland meest bekende landschapsarchitect als koploper. Het vormgeven aan dit principe bleek uiteindelijk voor de supervisors een uitdaging. Er waren geen bestaande richtlijnen voorhanden, de westelijke tuinsteden kennen immers een radicaal andere stedenbouwkundige opzet dan de binnenstad. Daarnaast was het in te richten groenoppervlak groot. Door de gewenste doorkoppeling kon het gebied niet verdeeld worden in afgebakende terreinen.

Groenassortiment in de Westelijke Tuinsteden

De supervisors waren van mening dat het stedelijk groen niet een representatie moest zijn van de natuur, maar juist een stedelijk karakter moest hebben passend bij de bebouwing. Dit principe breekt met de oorspronkelijke tuinstadgedachte van Howard, maar komt meer overeen met de Nieuwe Zakelijkheid, een kunst- en architectuurstroming, waarbij de focus ligt op functionaliteit en zuivere, strakke lijnen. Het betekende ook dat de buitenruimte niet per se groen hoefde te zijn; hoe stedelijker de omgeving, hoe meer ruimte er was voor verharding en een meer geometrische vormgeving. Naast uitstraling speelde ook de schaal een grote rol. .Hoe groter de bebouwing, hoe groter de groene ruimte en hoe meer naar een parkachtige uitstraling gestreefd werd. Een grotere schaal betekende ook een minder direct verband tussen het groen. Daarom werd bij de inrichting van het groen verbonden aan hoogbouw onder ander rekening gehouden met abstractere functies als rust, geur en geluid.

Toegankelijkheid

Leidraad binnen de inrichting van het groen was ook openheid. Dit hield in dat bijvoorbeeld een gemeenschappelijke tuin in een open bouwblok zorgvuldig en ordelijk moest worden vormgegeven, zodat contact met medebewoners en de natuur werd gestimuleerd. Ondanks de nadruk op openheid bleef beschutting en beslotenheid mogelijk. Dit was nodig om in de buitenruimte ook een privésfeer te bereiken. De plantsoenen die behoorden tot de portieketage flats waren immers gemeenschappelijke ruimtes, maar vooral bedoeld voor de bewoners en niet voor algemeen publiek. Deze frictie tussen openbaar en privé is kenmerkend voor het groen in de Westelijke Tuinsteden. Met name Wim Boer was erop tegen dat de woningen in de portieketageflats niet direct toegang hadden tot het plantsoen. Hij was bang dat de gemeenschappelijke tuinen uiteindelijk een niemandsland

zouden worden. Anderzijds waren privétuinen voor bewoners op de begane grond ook een probleem. Dit deed volgens de supervisors afbreuk aan het gemeenschappelijk karakter en tuinbezitters zouden nooit kunnen genieten van echte privacy. Een oplossing voor de frictie tussen privé en openbaar was een halfhoge of halfopen afscheiding van heesters, bomen, muren en hagen. Zodoende werd de openheid en de doorkoppeling van het groen in stand gehouden maar werd er ook beslotenheid gesuggereerd.²³

Groenassortiment

De beplanting van de Westelijke Tuinsteden bestond vooral uit bomen, heesters, gras, vaste planten, bloemen (voornamelijk rozen) en harde materialen. De kwaliteit van de bodem in de Westelijke Tuinsteden bleek relatief slecht te zijn met als gevolg dat een deel van het budget opging aan het verbeteren daarvan en de beplanting redelijk sober bleef. Het groenassortiment werd aangepast aan de aard van de openbare ruimte. Gemeenschappelijke tuinen werden vaak verfijnder ingericht dan de openbare ruimte.²⁴ De beplanting werd zoveel mogelijk aan de zijkanten geplaatst, vaak in de vorm van rechte stroken, terwijl het midden van de ruimte zo leeg mogelijk werd gehouden. Zodoende werd het zicht voor de bewoners van de flats niet belemmerd en kon iedereen van de beplanting genieten. De keuze voor de verschillende boomsoorten lag echter niet bij de supervisors, maar bij de Afdeling Stadsontwikkeling. Stadsontwikkeling koos bomen die op dat moment leverbaar waren en bomen die pasten bij de hiërarchische doorkoppeling van het groen. Dit resulteerde in een lijst met boomsoorten verdeeld naar straattype. De supervisors vonden het eveneens belangrijk dat de bomen ook buiten de bloei 'mooi' waren om te zien, wat volgens hun niet het geval was bij de gekozen sierappels en meidoorns. Hoewel een ruimtelijke samenhang belangrijk was werd er door de supervisors wel gestreefd naar een scheiding tussen de functies van het openbaar groen. Dit hield in dat ruimtes voor rust, speeltuinen en wegen duidelijk van elkaar gescheiden moesten blijven. Deze scheiding werd vaak gerealiseerd door de keuze in beplanting. Speeltuinen werden bij voorkeur omringd door doornachtige planten en de zitgelegenheden eerder door verschillende planten met een zachtere en fleurige uitstraling.²⁵

^[23] Ibidem, 37-40.

^[24] Ondanks deze verschillende opvattingen tonen in de praktijk veel gemeenschappelijke tuinen eenzelfde type inrichting. Mien Ruys was van mening dat het contrast in beplanting duidelijk zichtbaar moest zijn, terwijl architect Jacoba Mulder dit niet nodig achtte. Wim Boer, de supervisor van Osdorp twijfelde tussen beide visies.

^[25] Y, Feddes, e.d., De groene kracht: De transformatie van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam. (Haarlem, Transcity, 2011), 43-4.

Sloterplas

Voor het ontwikkelen van de Westelijke Tuinsteden moest de grond met zand opgehoogd worden. Door de zandwinning, die voor het grootste deel in de Sloterdijkmeerpolder werd uitgevoerd, ontstond lokaal een kunstmatig meer met op sommige plaatsen een diepte tot veertig meter. Dit meer werd na de zandwinningsperiode gebruikt voor het realiseren van het gehele recreatiegebied. Het ontstaan van het kunstmatige meer, dat min of meer de contouren van de vroegere Sloterdijkmeerpolder volgt, vormde het begin van de huidige Sloterplas.²⁶ Door de natuurlijke zandafzetting ontstond in de loop der jaren een strandje aan de Sloterplas: in de volksmond de Varkensbaai genoemd. Deze naam refereert aan de invasie op Cuba in 1961, alhoewel de naam niets te maken heeft met het strand zelf of met het stadsdeel Nieuw-West. De gemeente vond het dan ook tijd voor een nieuwe naam en schreef in 2016 een prijsvraag uit. Uit de duizend inzendingen viel in 2017 de keuze op de naam Sloterstrand.²⁷

Sloterplas in de jaren 1960

De Sloterplas en het omringende Sloterpark vormen tegenwoordig het groen/blauwe hart van Nieuw-West. Vanuit het Sloterpark lopen de parkstroken en vervolgens de groenstroken tot in de buurten eromheen door. Van Eesteren en zijn collega's lieten zich inspireren door parken in Engeland en Duitsland, dat is in het huidige Sloterpark nog goed te zien. Sommige delen lijken letterlijk te zijn overgenomen, zoals de bastions van Maschsee in Hannover. Ook andere parkelementen hebben een Duits modernistische sfeer, zoals de oostoever die vrij lineair van opbouw is. Andere elementen zijn meer romantisch van karakter, geïnspireerd op Engeland. Een verschil met de Engelse landschapsstijl is echter dat de grasvelden in het Sloterpark ruimer zijn gedimensioneerd en niet slechts zijn ontworpen als kijkgroen. Daarnaast zijn in het Sloterpark ook componenten te herkennen met een combinatie van modernistische (bijvoorbeeld paviljoen Oostoever) en traditionalistische vormgeving (bijvoorbeeld bastions Noordhaven). Deze menging van stijlen is kenmerkend voor Nieuw-West.²⁸

Wijkgedachte

Gemeenschapszin en verenigingsleven
Stedenbouwkundigen en architecten,

^[26] Van Eesterenmuseum, "De Tuinsteden" (versie september 2015), http://vaneesterenmuseum.nl/nl/de-tuinsteden/sloterplas/ (2017), geraadpleegd 4 december 2017.

^[27] Gemeente Amsterdam, "Erfgoed van de Week. Nieuwerwe(s)ts recreëren" (versie 31 mei 2017), https://www.amsterdam.nl/kunst-cultuur/monumenten/erfgoed-week/sloterstrand/ (2017), geraadpleegd 4 december 2017.

^[28] Gemeente Amsterdam, Cultuurhistorie Sloterplas en Sloterpark. (Amsterdam: Bureau Monumenten en Archeologie, onbekend), 6.

evenals de tuin- en landschapsarchitecten waren tijdens de wederopbouwperiode ervan overtuigd dat de leefomgeving van grote invloed is op het menselijk handelen. Deze werd samengevat in de zogenaamde 'wijkgedachte'. Het gezin werd beschouwd als 'de hoeksteen van de samenleving'. Wijken en buurten werden zo zelfvoorzienend mogelijk ingericht, functies als wonen, werken, verkeer en recreatie zoveel mogelijk van elkaar gescheiden. Deze richtlijnen moesten orde creëren binnen de groei van steden, de gemeenschapszin vergroten en voorzien in de dagelijkse recreatieve behoeften. De woonomgeving moest de bewoners aansporen veel buiten te zijn en er een actief en gezond leven op na te houden.²⁹ Naast het stedenbouwkundigplan werd er ook gedacht aan sociaal maatschappelijke voorzieningen. Er werd een model ontworpen, waarin de wijk wordt weergegeven in kringen en sectoren met eigen voorzieningen voor ieder niveau.³⁰ De bedoeling was zo 'gemeenschapszin' te creëren. Voor de oorlog was de samenleving sterk verzuild en dit dacht men te doorbreken door de wijken zo in te richten dat samenwerking tussen de zuilen gestimuleerd werd. Per buurt kwamen er buurthuizen die vaak nog vanuit de zuil werden opgericht. Ze kwamen echter samen in de overkoepelende wijkcentra, waarvan iedere tuinstad er één had. In de buurthuizen werden activiteiten georganiseerd en clubs opgericht. Ook voor (en door) jongeren werd er veel gedaan en volgens Heijdra was dat hard nodig. De jongeren waren volgens hem een stuk baldadiger dan nu, "na de oorlog waren de jongeren van god los".³¹

De Osdorper Ban in 1965

Ook het verenigingsleven was na de oorlog nog omvangrijk. De kerk organiseerde veel activiteiten, zoals sporttoernooien en zomerkampen. Toen de verzuiling af begon te nemen ontstond de eerste samenwerking in de vorm van jongerenvereniging KWAK (Kultuur, Welzijn, Aktie en Kreatieven), gestart vanuit een houten keet aan de Osdorper Ban. Alternatieve jongeren uit heel Nieuw-West kwamen naar optredens kijken van onder andere Herman Brood. KWAK werd in één adem genoemd met Paradiso en de Melkweg. Hoewel de keet er niet meer is spreekt dit immateriële erfgoed boekdelen over het karakter van de Osdorper Ban en Osdorp als geheel. Voor een geschiedenis van de wijk gebaseerd op immaterieel erfgoed kan ook voetballer John Metgod

^[29] RCE, Westelijke Tuinsteden: Toonbeeld van de wederopbouw. (Amersfoort, 2016), 4, 11.

^[30] T. Heijdra, Amsterdam Nieuw-West: De Geschiedenis van de Westelijke Tuinsteden. (Alkmaar/Amsterdam: Uitgeverij René de Milliano, 2010), 75.

^[31] T. Heijdra, expert volksbuurten Amsterdam geïnterviewd door T. Conijn op 29 november 2017 in Museum 't Schip.

als inspiratie dienen, die opgroeide aan het Blomwijckerpad.³²

Buurtinitiatieven en community's
Ook nu nog oefent de gemeente invloed uit doormiddel van beleid. Daarnaast zijn op buurtniveau diverse organisaties en initiatieven actief, die ieder een steentje bijdragen aan de leefbaarheid van de Wildemanbuurt. Zo is er de Lucas Community - gevestigd aan de Notweg, in een voormalig, monumentaal schoolgebouw, - opgericht om bestaande bewonersinitiatieven te verduurzamen en nieuwe initiatieven van buurtbewoners te ontplooiën en bewoners op te leiden tot 'BewOndernemers'. Een garage uit de wederopbouw biedt onder de naam *Garage Notweg* nu ruimte aan verschillende maatschappelijke initiatieven, gericht op het begeleiden van mensen naar werk, opleiding en ondernemerschap. In de Wildemanbuurt zelf zijn er geen organisaties actief die specifiek gericht zijn op jongeren in de vorm van welzijns- of jongerenwerk. Veel jongeren uit de buurt komen daarom terecht bij *De Hood*, net over het bruggetje aan de Osdorper Ban, onderdeel van zorg- en welzijnsorganisatie Combiwel. Bij *De Hood* wordt er voor verschillende leeftijdscategorieën vrijetijdsbesteding en schoolondersteuning aangeboden. Voor volwassenen is er *Huis van de Wijk 't Blommetje*, ook onderdeel van Combiwel. In het dagelijks leven van de bewoners, de sfeer en leefbaarheid in de buurt spelen ook scholen en gebedshuizen nog altijd een grote rol. Zo is er de Turkse moskee aan de Ookmeerweg en in de buurt bevindt zich lagere school Prof. Dr. H. Kreamerschool, onderdeel van Amsterdamse Oecumenische Scholengroep. Rechts in Blomwijck, aan de Meer en Vaart, is het politiebureau en het *Talenthuis* waar kinderen onder andere theater- en danslessen kunnen volgen. De meest levendige straten in de buurt zijn de Osdorper Ban en Hoekenes waar veel ondernemingen gevestigd zijn. Een groot deel hiervan zijn van en voor Marokkaanse en Turkse bewoners en bedienen de buurt daarmee goed. Er zijn ook horecagelegenheden en- of avondvoorzieningen die een positieve invloed hebben op de sfeer.

Stedelijke vernieuwing

Jonge geschiedenis
De cultuurhistorische waarde van het AUP lijkt nu vooral in de fysieke overblijfselen te liggen. Scholen, kerken en villa's zijn ruim vertegenwoordigd op de gemeentelijke monumentenlijst. Vanuit professionals is er steeds meer waardering voor wederopbuuwijken. Dit is weleens anders geweest. Esther Agricola, voormalig directeur van Bureau

^[32] T. Heijdra, Amsterdam Nieuw-West: De Geschiedenis van de Westelijke Tuinsteden. (Alkmaar/Amsterdam: Uitgeverij René de Milliano, 2010), 123, 131.

Monumenten & Archeologie Amsterdam, verklaart dat wederopbouwwijken voorheen niet als erfgoed werden beschouwd en dat het respectvol omgaan met het verleden van dergelijke wijken als hinderlijk ervaren werd. Volgens Agricola zagen de woningcorporaties het als een fysieke opgave, een opknapbeurt. Vanuit bedrijfsvoering was de oplossing sloop en nieuwbouw. Bovendien ontstond er in deze wijken sociale problematiek en het benutten van de cultuurhistorische dimensie was niet de meest voor de hand liggende strategie om dit aan te pakken. Volgens Agricola kwam de omkeer in denken rond de eeuwwisseling. Stichting Van na de Oorlog concludeerde toen dat oorspronkelijke, bestaande kwaliteiten het uitgangspunt voor vernieuwing moeten zijn, en niet een tabula-rasa-benadering. "De naoorlogse wijken zijn geen vel wit papier waarop beleidsmakers ongestoord hun gang kunnen gaan. Er ligt nu eenmaal al geschiedenis, hoe jong ook." Ook werd aangetoond dat grootschalig ingrijpen juist ontwrichtend kan werken.³³ De stadsvernieuwingen die vanaf begin jaren negentig hebben plaatsgevonden hebben de stedenbouwkundige samenhang in het AUP onder druk gezet. In 2007 is daarom een gebied met hoge stedenbouwkundige en architectonische kwaliteiten volgens het plan uit 1939 is Slotermeer aangewezen als beschermd stadsgezicht.³⁴ In later opgeleverde wijken, waaronder Osdorp, werd kwantiteit belangrijker dan kwaliteit. De uitvoering kwam in de jaren na de oorlog onder druk te staan en zeker in de latere fasen van het traject heeft dit geleid tot veel herhalingsbouw, waarbij men terugging naar de norm (en deze ook steeds verder naar beneden bracht). De woningnood was hoog en financiële middelen schaars.³⁵

Wanneer we inzoomen op de Wildemanbuurt valt op dat er geen grootschalige stedelijke vernieuwing heeft plaatsgevonden. Waar in sommige delen van Nieuw-West en Osdorp door vernieuwing de samenhang onder druk kwam te staan, is deze in de Wildemanbuurt nagenoeg onveranderd. Het overgrote deel van de oorspronkelijke

bouweenheden staat er nog.³⁶ Doordat bouweenheden bewaard zijn gebleven is ook opzet van de open bouwblokken met openbare binnentuinen (hovenbouw) nog intact. De meeste binnenterreinen zijn alleen niet langer vrij toegankelijk omdat de woningcorporaties er hekken omheen geplaatst hebben. De verkaveling is nog hetzelfde. Volgens de eerste plannen zou er door de Wildemanbuurt een snelweg komen, de Geer Ban. Deze is alleen nooit uitgevoerd en dus is het tracé in de jaren 80 bebouwd.³⁷ Kortom, hoewel er wel enkele later gebouwde panden zijn geplaatst en er binnen de oorspronkelijke bebouwing wel restauratie heeft plaats gevonden, is de buurt dus nog in grote lijnen zoals voorzien was in het AUP. Echter is er altijd een verschil tussen de geplande stad en de geleefde stad, zeker nu we meer dan vijftig jaar verder zijn. Dit maakt de Wildemanbuurt tot een interessant onderwerp voor een onderzoek naar de relatie tussen de professional en de burger in de waardering van het erfgoed.³⁸

Diversiteit

De bevolkingssamenstelling van Osdorp en tevens de Wildemanbuurt is sinds de bouw drastisch veranderd. Toen een lichting eerste bewoners vertrok kwam hier een zeer diverse groep nieuwkomers voor terug. Met name voor de eeuwwisseling leidde dit tot spanning en men sprak zelfs van een integratievraagstuk.³⁹ De omwenteling in de bevolkingssamenstelling bracht sociale problematiek met zich mee en men vreesde voor een Bijlmereffect, aldus Esther Agricola. Als antwoord hierop volgde het 'Grotestedenbeleid', gericht op fysieke vernieuwing van leefomgeving en sociale emancipatie op de arbeidsmarkt (en waarmee de tuinsteden als achterstandswijken werden bestempeld).⁴⁰

	De zeer diverse groep nieuwkomers is	
		

36 De voormalige St Lucas school (Notweg 32) is een gemeentelijk monument en orde 1 volgens de waarde kaart van Atlas AUPgebieden Amsterdam. De resterende oorspronkelijke bebouwing wordt op deze waarde kaart aangeduid als orde 2 (hoge waarde: architectuureenheid met een voor de periode karakteristieke architectonische vormgeving en/of typologie die een belangrijke bijdrage levert aan de compositie van de verkavelingseenheid en het veld) en 3 (middelhoge waarde). Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam, Atlas AUP Gebieden Amsterdam. (Amsterdam: Valiz Amsterdam, 2013), 109.

37 J. Hogenes, Osdorp en het Algemeen Uitbreidings-plan van Amsterdam. (Amsterdam: Stadsdeel Osdorp, 1985), 39.

38 Het algemene beeld van wederopbouwwijken is namelijk niet erg positief, zo bevestigd de 0-meting die voor het programma in opdracht van het RCE werd uitgevoerd door Motivation. Echter hebben de bewoners van dergelijke wijken vaak een hogere waardering voor hun wijk dan mensen die er niet wonen. Vooral oud-bewoners en jongeren (18-24) ervaren de wijken vaker als prettig om in te wonen. Motivation, Wederopbouwwijken (0-meting). (Amsterdam: RCE, 2015).

39 Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam, Atlas AUP Gebieden Amsterdam. (Amsterdam: Valiz Amsterdam, 2013), 10.

40 Ibidem,11.

inmiddels uitgegroeid tot meer dan de helft van de bevolkingssamenstelling van Osdorp. Deze bewoners hebben hoofdzakelijk een Marokkaanse achtergrond.⁴¹ Ook Stadsdeel Nieuw-West constateert recent nog dat de sociaaleconomische positie van bewoners uit buurten waar vernieuwing door de crisis 'is achtergebleven' en 'kwetsbaar' is. Dit zou zich uiten in een opeenstapeling van problemen zoals bijvoorbeeld een gebrekkig taalniveau, armoede, schulden en gezondheidsproblemen. Een kwart van de Osdorpers is minderjarig; jongeren met relatief veel problemen op gebied van onderwijs, schulden en psychosociale problematiek.⁴²

Volgens Ton Heijdra was de Wildemanbuurt lange tijd juist een aangename plek om te wonen, zelfs toen het in de rest van de tuinsteden achteruitging. Omdat er ‘niet zoveel te beleven was’ konden mensen er rustig wonen, dicht bij de Sloterplas en het Osdorpplein. Hij verklaart dat het achterop raken van de Wildemanbuurt een logisch gevolg is van de vernieuwingen elders in Osdorp. Als de ene buurt immers vernieuwd wordt zal de andere buurt in vergelijking altijd slechter zijn en zal de problematiek zich daar concentreren, omdat bewoners die het goed hebben naar de nieuwe wijken trekken.⁴³ Toenemende diversiteit werd binnen de vernieuwingsprojecten in de jaren negentig nog gezien als verval. De wijk was namelijk ontworpen voor een veronderstelde homogeniteit, namelijk Amsterdamse gezinnen. Frictie kan echter ook gezien worden als een resultaat van sociaaleconomische verstedelijking. Verschillende groepen bewoners eigenen zich de wijk toe. De vernieuwing heeft een positief effect op de reputatie van de buurt en heeft bewoners vertrouwen in de toekomst gegeven. De laatste tien jaar is daarnaast geëxperimenteerd met kleinere interventies die hoofdzakelijk gericht waren op creatieve hotspots. Er is een nieuwe, stabiele middenklasse ontstaan.⁴⁴

Jongeren
Ondanks de hierboven geschetste ontwikkeling, zijn er ook nog negatieve geluiden te horen. Er zouden meer spanningen zijn dan binnen de ring als gevolg van de toegenomen diversiteit en met name overlast door jongeren. Onder jongeren in de Wildemanbuurt is sprake van hoge werkloosheid, onder andere doordat het gemiddelde opleidingsniveau relatief laag is.⁴⁵ Voor kinderen en

41 I. Nio, A. Reijndorp, W. Veldhuis, Atlas Westelijke Tuinsteden Amsterdam: de geplande en geleefde stad. (Amsterdam: SUN Trancity, 2009), 54-55.

42 Gemeente Amsterdam, Gebiedsplan 2017 Osdorp. (Amsterdam, 2016), 3.

43 T. Heijdra, expert volksbuurten Amsterdam geïnterviewd door T. Conijn op 29 november 2017 in Museum 't Schip.

44 I. Nio, e.a., Nieuw-West: Parkstad of stadswijk. (Haarlem: TranscityxValiz, 2017), 25-27.

45 Ibidem 81, 29.

jongeren zijn verschillende voorzieningen in de buurt aanwezig, zoals De Hood en het Talentenhuis. Ook zijn er tal van speelpleintjes te vinden, waaronder een tweetal voetbalkooien. In het AUP waren speelpleintjes een belangrijk element; bijna alle bouwblokken hadden een speelplein volgens ontwerp van Aldo van Eyck. De vrij iconische speelpleintjes stonden bekend om de klimrekken die aan iglo’s doen denken. Daarnaast hadden ze vaak een zandbak en een bankje voor de ouders om op te zitten. Van deze oorspronkelijke speelpleintjes is er één bewaard gebleven in Blomwijk; een bord herinnert hieraan. De pleintjes - of beter gezegd het forse aantal kinderen op de pleintjes - veroorzaakten al vanaf het begin klachten van omwonenden vanwege geluidsoverlast.⁴⁶ Veel pleintjes zijn inmiddels vernieuwd, maar de overlast is gebleven. Het pleintje aan de Wildeman is een aantal jaar geleden verwijderd omdat omwonenden te veel overlast ondervonden van de spelende kinderen. The Beach gaf aan dat er nu nagedacht wordt over een nieuwe invulling, mits die niet hetzelfde probleem met zich mee brengt.

Slot

Meer dan de helft van de wereldbevolking leeft in een stedelijke omgeving en dit aandeel zal in de nabije toekomst alleen maar toenemen, met naar verwachting een toename van meer dan 5 procent in 2030.⁴⁷ De laatste decennia is een wereldwijde stedelijke groeisput zichtbaar. In Amsterdam voltrok deze groeisput zich vooral tot de jaren 60, maar ook vanaf 1985 is weer een toename te zien in het aantal inwoners.⁴⁸ Een toename die zich de komende decennia naar verwachting stabiel voortzet.⁴⁹ Deze toename aan inwoners vraagt om meer ruimte voor stad. Waar Amsterdam tot de jaren 60 vooral meer ruimte creëerde door stedelijke uitbreidingen, is het echter nu vooral de opgave “ruimte voor de stad” te realiseren doormiddel van stedelijke transformatie en verdichting.⁵⁰ Ook nu de druk op de stad toeneemt en ruimte schaars is, is sloop gevolgd door nieuwbouw nog altijd een voor de hand liggende oplossing. Sloop is echter ook kostbaar en daarnaast gaat bij sloop vaak meer verloren dan enkel steen en beton.

Oude panden zijn ook dragers van de stedelijke identiteit. Juist binnen de trend van globalisering neemt de aandacht voor de directe omgeving toe. Het uitwissen

46 T. Heijdra, Amsterdam Nieuw-West: De Geschiedenis van de Westelijke Tuinsteden. (Alkmaar/Amsterdam: Uitgeverij René de Miliano, 2010), 112.

47 UN, The World’s Cities in 2016. (New York, 2014), 2.

48 Gemeente Amsterdam, Een stad voor iedereen. (Amsterdam, 2013), 3.

49 Gemeente Amsterdam, “Achthonderdduizend Amsterdammers”, http://www.ois.amsterdam.nl/visualisatie/bevolking.html, geraadpleegd 9 oktober 2017.

50 Gemeente Amsterdam, Koers 2025. Ruimte voor de stad. (Amsterdam, 2016), 7.

van historie om plaats te maken voor functionele en, in de tijdsgeest, uniforme panden leidt daarom tot een hogere gebruikswaarde, maar niet vanzelfsprekend tot een hogere kwaliteit van het gebied en sterkere lokale identiteit.⁵¹ In de Wildemanbuurt is - in tegenstelling tot veel andere buurten in Osdorp - de stedelijke vernieuwing achtergebleven. Op enkele bebouwing na is de stedelijke structuur overeind gebleven en daarmee ook de groenstructuur. Dit kan betekenen dat de cultuurhistorische waardering hoogt ligt, maar tegelijkertijd betekend het ook dat de leefomgeving van de omwonenden niet meer is aangepast. Veel bewoners klagen dan ook over de slechte kwaliteit van hun leefomgeving, die inmiddels nodig toe is aan vernieuwing. De uitdaging is de lokale identiteit te behouden en te versterken, die is ontworpen door Van Eesteren en vormgegeven door generaties gezinnen die er gewoond hebben en nog wonen.

Literatuur

Beijer, P., e.a., Waarde van het alledaagse. Amersfoort: TrancityxValiz, 2016.

Blom, A., e.a., Atlas van de wederopbouw Nederland 1940-1965; ontwerpen aan stad en land. Amersfoort: RCE en nai010 uitgevers, 2013.

Blom, A., e.a., Nieuw-West: Parkstad of stadswijk: de vernieuwing van de westelijke tuinsteden Amsterdam. Haarlem: TrancityxValiz, 2017.

Blom, A., B. Jansen en M. van der heiden, e.d., De typologie van de vroeg-naoorlogse woonwijken. (Zeist, 2004)

Bosma, K. en Kolen, J. ed., Geschiedenis en ontwerp: Handboek voor de omgang met cultureel erfgoed. Nijmegen: Vantilt, 2010.

Bruin, W., Ebenezer Howard: De Tuinsteden van morgen. Wageningen, 1947. http://edepot.wur.nl/248648

Feddes, Y., De groene kracht: De transformatie van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam. Amsterdam: Uitgeverij Sun, Trancity, 2011.

Franke, S., Niemans, J. en Soeterbroek, F.,“Gedreven Pioniers” in S. Franke, J. Niemans, F. Soeterbroek, Het Nieuwe Stadmaken, van gedreven pioniers naar gelijk speelveld. Haarlem: TrancityxValiz. 2015, 9-16.

Geheugen van West, “Geschiedenis Sloterplas” (versie 13 juni 2008), https://geheugenvanwest.amsterdam/page/6018/geschiedenis-sloterplas (2017).

Gelinck, S. en Strolenberg, F., “Herbestemmen de nieuwe realiteit” in: Erna van Holland, ed., Renda Special. 's-Hertogenbosch, Aeneas Media B.V, 2013.

Gemeente Amsterdam, “Achthonderdduizend Amsterdammers”, http://www.ois.amsterdam.nl/visualisatie/bevolking.html

Gemeente Amsterdam, Bestemmingsplan Wildeman- en Blomwijckerbuurt: Toelichting inclusief bijlagen en regels. Amsterdam, 2015.

Gemeente Amsterdam, Gebiedsplan 2017 Osdorp. Amsterdam, 2017.

51 Praktijkleerstoel Gebiedsontwikkeling TU Delft, Duurzame gebiedsontwikkeling: Doe de tienkamp!. (Delft, 2011), 16.

Gemeente Amsterdam, Een stad voor iedereen. Amsterdam, 2013.

Gemeente Amsterdam, Koers 2025. Ruimte voor de stad. Amsterdam, 2016.

Groffen, B., e.a., Evaluatie Belvédère: Op na(ar) 2009. Nijmegen, 2008.

Janssen, J., Luiten, J., Renes, H., Rouwendal, J., Netwerk Erfgoed & Ruimte, Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding, 2012.

Jones, I., Macdonald, R.R., McIntyre, D, ed., City Museums and City Development. Plymouth, 2008.

Knoop, R., e.a., Staartwaarden. Amsterdam, Reinwardt Academie, 2017.

Koningsbruggen, I. van, Hellemondt, I. van, “Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg”, in: K. Bosma, J. Kolen, ed., Geschiedenis en ontwerp: handboek voor de omgang met cultureel erfgoed. Nijmegen: Vantilt 2010, 40-49.

Nio, I., e.a., Nieuw-West: Parkstad of stadswijk. Haarlem: TranscityxValiz, 2017.

Praktijkleerstoel Gebiedsontwikkeling TU Delft, Duurzame gebiedsontwikkeling: Doe de tienkamp!. Delft, 2011.

RCE, Westelijke Tuinsteden: Toonbeeld van de wederopbouw. Amersfoort, 2016.

Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, Karakterschetsen; Nationale Onderzoeksagenda. Erfgoed en Ruimte. Amersfoort, 2014.

Simon, C.J.M., Ruimte voor identiteit. Groningen, 2005.

Steenhuis, M., De nieuwe grachtengordel: De realisatie van het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam. Bussum: Uitgeverij Thoth, 2017.

UN, The World’s Cities in 2016. New York, 2014.

Vrienden van de Sloterplas, “Geschiedenis Sloterplas en Sloterpark” (versie september 2004), http://www.vriendenvandesloterplas.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=4 (2017)

Stratnamen

Sloterplas - Meer en Vaart
Meer en Vaart: Voormalige hofstede aan de Sloterdijkmermeerweg nabij de Haarlemmerweg, gesloopt voor de aanleg van Bos en Lommer. Het was de ambstwoning van de burgemeester van de in 1921 opgeheven gemeente Sloten.

Oeverpad: Naar de ligging, langs en naar de over van de Sloterplas.

Osdorp: Naar de buurtschap Osdorp. Op oude kaarten wordt deze buurschap vermeld als Oostdorp.

Ruimzicht: Voormalige boerderij aan de Uitweg, gesloopt voor de aanleg van tuinstad Osdorp.

Sloterplas: Meer tussen Sloten en Sloterdijk, dat na herhaalde droogleggingen ten behoeve van de zandwinning weer tot water werd gegraven.

Vrijzicht: Voormalige boerderij in de oude gemeente Sloten.

Wildemanbuurt
Boutenburg: Voormalige boerenhofstede aan de Haarlemmerweg, ter hoogte van de Vredenhofweg.

Geer Ban: De Geer ban of Vrije Geer was een van de vier delen waar uit de gemeente Sloten in

vroeger eeuwen bestond. Een ban was oudtijds een bestuursgebied; een aantal bannen vormde tezamen een baljuwschap.

Grasrijk: Voormalige boerderij aan de Uitweg, gesloopt voor de aanleg van tuinstad Osdorp.

Klarenburg: De voormalige boerderij Karenburg aan de uitweg, gesloopt voor de aanleg van tuinstad Osdorp. De I in de straatnaam is dus abusief, maar burgemeester en wethouders oordeelden deze afwijking naderhand niet gewichtig genoeg om het raadsbesluit te wijzigen.

Nieuwe Laan: Voormalige weg in de Sloter Middelveldsche Polder, verbindingsweg tussen Uitweg en Sloterdijkmeerweg. Op een kaart van 1650 wordt die oude weg Nieuwelaan genoemd, op latere kaarten komt de naam Malleweg voor. De huidige Nieuwe Laan kreeg bij de aanleg in 1958 de naam Malleweg, maar wegens bezwaren werd de naam in 1968 gewijzigd in Nieuwe Laan

Notweg: Een voormalige weg tussen de Sloterdijkmeerweg en de Haarlemmerweg, verdwenen voor de aanleg van de Bos en Lommerbuurt. Een notweg is een landweg, bestemd voor vervoer van de oogst van het veld; het Friese woord 'not' betekent 'oogst'. Het begrip komt in Noord-Holland boven het IJ veelvuldig voor, ook als notsloot voor een waterweg met dezelfde functie.

Ookmeerweg: naar de vroegere polder, een drooggemalen meertje ten noorden van de buurschap Osdorp.

Osdorperban: zie Osdorp.

Reinveen: Voormalige boerderij aan de Uitweg, gesloopt voor de aanleg van tuinstad Osdorp.

Sonderbuur: Naam van een gesloopte boerderij aan de Haarlemmerweg tegen Halfweg.

Veldzicht: Boerderij aan de voormalige Uitweg, gesloopt voor de aanleg van de westelijke tuinsteden. Vóór 1975 droeg deze straat de naam Heijningpad, die werd ingetrokken bij de benaming van de Heining (Westpoort).

Vrijburg: Voormalige buitenplaats aan de Haarlemmerweg.

Wildeman: Voormalige korenmolen aan de Amstelveenseweg, ter hoogte van de Kalfjeslaan.

Blomwijckerbuurt

Beek en Hoff: Voormalige boerenhofstede aan de Haarlemmerweg, tegenover het dorp Sloterdijk.

Blomwijckerpad: Een door de stadsuitbreiding verdwenen weg in het oude Sloten.

Braak en Bosch: Voormalige boerenhofstede aan de Haarlemmerweg, gesloopt voor de aanleg van tuinstad Geuzenveld.

Bullepad: Genoemd naar een door de stadsuitbreiding verdwenen zijpad van de Haarlemmerweg, ter hoogte van de Vredenhofweg. Vermoedelijk liep hier de bul, oftewel de fokstier van de buurt.

Cromme Camp: Historische naam in de voormalige gemeente Sloten: een stuk grond.

Groenehuysen: Voormalige boerderij in de vroegere gemeente Sloten.

Groenpad: Voormalig weggetje in de oude gemeente Sloten.

Hoekenespad: Eilandje in het vroegere IJ. Het woord nes betekent landtong.

Hooge Venne: Voormalige boerderij in de oude gemeente Sloten.

Remijden: Historische naam van een stuk land in het oude Sloten.

Rijgersborch: Boerderij (ook genaamd Reigersbosch) aan de Uitweg, gesloopt voor de aanleg van de wijk Sloterveer.

Vredenhaven: Een oude buitenplaats in het gebied van de voormalige gemeente Sloten.

Witte Klok: Voormalige boerenhofstede in de oude gemeente Sloten.

Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam, Cornelis van Eesteren, als bijlage gepubliceerd in het Bouwkundig Weekblad Architectura van 23 maart 1935, nummer 12. Oriëntatie: noordnoordoost boven. SAA, Collectie Collectie Atlas Kok, afb 010095000002.

Tijdljn biografie

1935

1693

1953

Gezicht op het dorp Osdorp. Prent, ca. 1693. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: tekeningen en prenten, afb. 010097002375.

Sloterdijkmeerpolder 1 & 2. Een man loopt met twee paarden aan de hand over de Sloterdijkmeerweg, voor de ontgraving tot Sloterplas, ca. 1950. SAA, Collectie Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en rechtsvoorganger: foto's, afb. 010009010480.

Uitweg, in noordoostelijke richting gezien vanaf de hoek met de Malleweg, in de verte de Groeneweg. Latere Wildemanbuurt, 1953. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto's eigen fotodienst, afb. 010122039751.

Malleweg, later de Wildemanbuurt, 1953. SAA, Collectie Stadsarchief, Amsterdam: foto's eigen fotodienst, afb. 010122039181.

Kaart van Amsterdam, vervaardigd door de Dienst Publieke Werken, afd. Landmeten en Kartografie, 1976. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: kaarten van geheel Amsterdam, afb. D10100000266.

1976

Ordekaart AUP, nr. 6 Nieuwwest, Osdorp. In 2010 voltooide Bureau Monumenten & Archeologie (BMA) de waarderingskaarten voor de AUP gebieden. De waarderingskaarten voor de AUP gebieden zijn de laatste in een serie die startte met de waarderingskaarten voor de binnenstad, de 19de-eeuwse Ring en de Gordel '20-'40. Kaart Dienst Ruimtelijke Ordening, 2010.

2010

1964

Klarenburg, gezien vanaf de Notweg. Serie: Nieuw-West '50-'60 speelplaatsen, 1964. SAA, Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en rechtsvoorganger: foto's, 10009A000759.

Het winkelcentrum Osdorp met een beeldengroep en fontein naar het ontwerp van Bolhuis. SAA, ca. 1965. Collectie Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en rechtsvoorganger: foto's, afb. 010009009883.

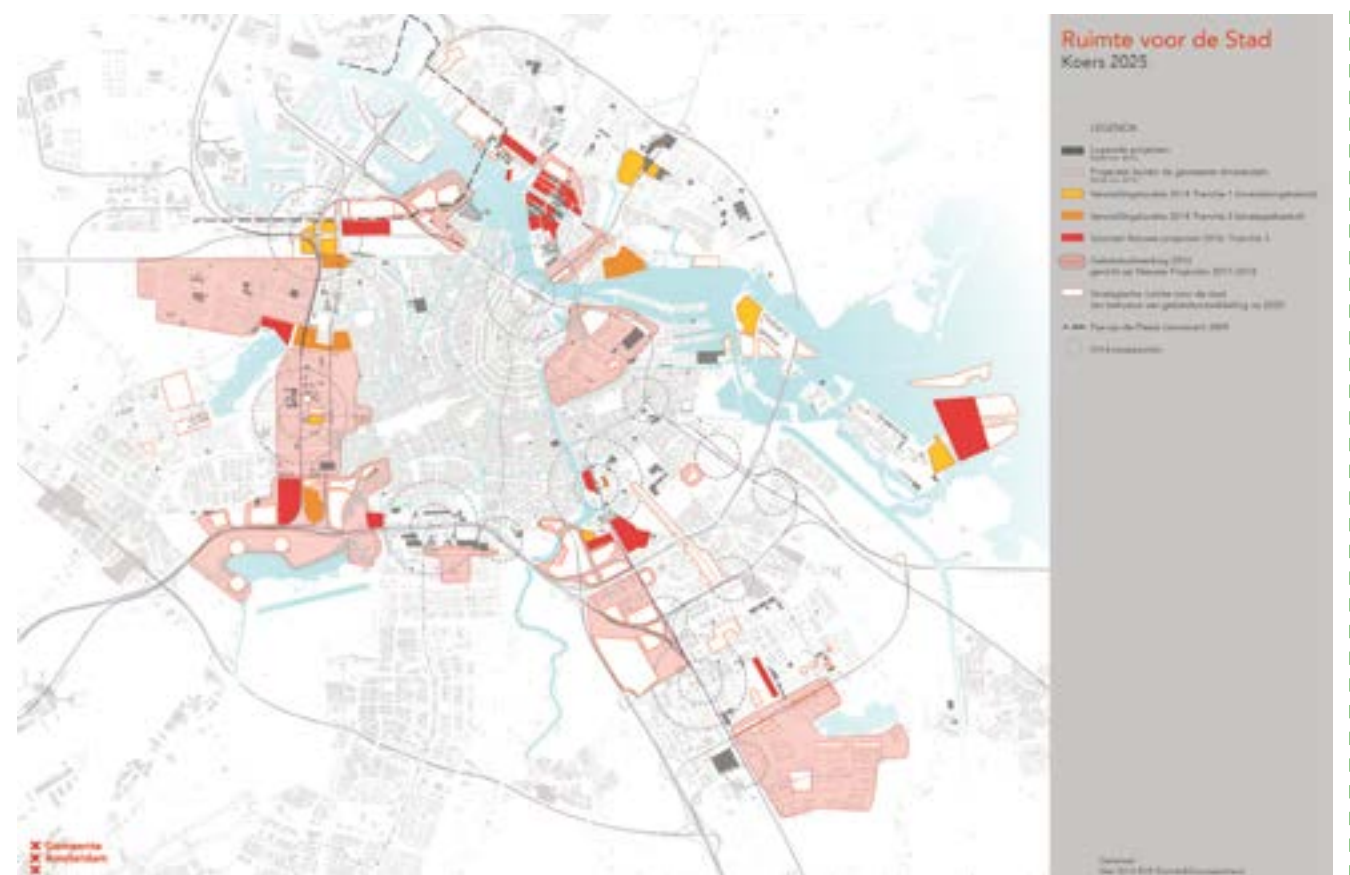
68

1973

Luchtfoto Osdorp-Midden, 1973. SAA, Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening: foto's, afb. B00000034831.

2025

Koers 2025. Gemeente Amsterdam, 2016. Planvorming voor de bouw van 50.000 woningen door nieuwbouw en transformatie van leegstaand vastgoed. Integrale en stadsbrede inventarisatie van woningbouwlocaties. De Gebiedsuitwerkingen - waaronder de Wildemanbuurt - zijn de locaties waar aanvullende ontwikkelingsmogelijkheden worden onderzocht voor de langere termijn.

69

Grijze plantsoenen

Malou Minkjan

Inleiding

Amsterdam komt de laatste jaren met een groot tekort aan woningen. De stad is populair, maar tegelijkertijd is de ruimte schaars. In koers 2025 bepaalt de gemeente Amsterdam dat er voor 2025, 50 duizend woningen bij zijn gekomen, zonder daarbij de stadsgrenzen te verleggen.¹ Stedelijke verdichting moet meer ruimte creëren voor de stad. Doormiddel van herontwikkeling wil de gemeente zowel het aanbod van woningen drastisch verhogen als de kwaliteit van de leefomgeving verbeteren.

Het is niet voor het eerst dat de vraag naar woningen in Amsterdam vele malen hoger is dan het aanbod. Ook in de eerste helft van de 20ste eeuw groeide het inwoneraantal van Amsterdam gestaag. Onder leiding van Cornelis van Eesteren publiceerde de Gemeente Amsterdam daarom in 1934 het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP). Dit plan betrof een grootschalige stadsuitbreiding. De uitvoering van het plan begon na de Tweede Wereldoorlog; agrarisch grondgebied werd door de Gemeente Amsterdam geannexeerd voor het realiseren van in totaal zes nieuwe woonwijken, de Westelijke Tuinsteden.

Deze stadsuitbreiding ging in tegen het tot dan toe gebruikelijk concentrische stedenplan van Amsterdam. De Westelijke Tuinsteden zouden niet als een nieuwe grachtengordel om het centrum heen worden gebouwd, maar in navolging van de tuinstadgedachte, als een zelfstandige leefomgeving die onafhankelijk naast het stadscentrum kon bestaan. Dit tuinstadconcept was afkomstig van de Britse journalist Ebenezer Howard (1850 – 1928). Howard bedacht een nieuw stadsideaal waarbij de voordelen van de stad en de voordelen van het platteland bijeen werden gebracht in een ideale leefomgeving van beperkte omvang waar zowel gewoond, gewerkt als gerecreëerd kon worden.

De Nederlandse architect Wieger Bruin (1893 – 1971) deed in een rede de volgende uitspraak over Howard; "Ebenezer Howard heeft een betere wereld van wonen en werken geschouwd en als hervormer de weg gewezen om daartoe te geraken. Daarmee greep hij, sociologisch denkend, ver heen over de

stede-bouw als esthetisch bedrijf [...] Hij in eerste instantie, heeft de stedenbouw verruimd tot planning voor stad en land".² Ook van Eesteren zag de stadsuitbreiding van Amsterdam als een grootschalige planopgave waar uitgebreide onderzoeken, naar bijvoorbeeld de bevolkingstoename en stedelijke verkeersstromen, de basis vormde voor het stedelijk ontwerp. Zo werd niet alleen de bebouwing in de Westelijke Tuinsteden uitgedokterd - de stedenbouwkundigen droegen vaak witte jassen tijdens werktijd - maar ook over het beoogde groen werd uitvoerig nagedacht. Niet eerder werd in Nederland het groenontwerp zo nauwgezet geïntegreerd in het stedenbouwkundig planontwerp.

Cultureel Erfgoed

Met de oplevering van het Overtoomsche Veld was in 1963 de bouw van de Westelijke Tuinsteden voltooid. Dertig jaar later, in de jaren 90, besloot de Gemeente Amsterdam dat veel woningen reeds verouderd waren. De sociale achterstand in de wijken was hoog, grootschalige stadsvernieuwing werd door de gemeente gezien als oplossing en veel gebouwen kwamen op de slooplijst terecht. Een deel van de oorspronkelijk stedelijke structuur werd hierdoor aangetast en ingericht naar de behoeften van de moderne tijd. Van erkenning van de stedenbouwkundige en cultuurhistorische waarde was nauwelijks sprake.

Meer dan twintig jaar verder is deze erkenning er wel. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) begon rond 2010 met de aanwijzing van monumenten uit de wederopbouwperiode. Waarna er door de RCE dertig wederopbouwgebieden geselecteerd zijn, die als toonbeeld kunnen worden beschouwd van de wederopbouwperiode.³ Ook de Westelijke Tuinsteden zijn onderdeel van deze selectie. Niet alleen de RCE beschouwd de Westelijke Tuinsteden als waardevol cultureel erfgoed, ook de Gemeente Amsterdam zet zich in voor het behoud van de stedenbouwkundige en cultuurhistorische waarde.

Het behoud van de cultuurhistorische waarde van de Westelijke Tuinsteden betekent niet dat vernieuwing onmogelijk is. Waar voorheen nieuwbouw werd

gerealiseerd zonder een connectie met het verleden van het gebied wordt nu, door de gemeente, stedenbouwkundigen en architecten, bewust gekozen voor een ontwerp passend bij de visie van het AUP. Niet alleen blijft zo het karakter van de Westelijke Tuinsteden bewaard voor toekomstige generaties, ook de ensemblewaarde van het AUP blijft zo goed mogelijk intact.

Deze samenhang van de omgeving is een belangrijke eigenschap van het AUP. Die niet alleen geldt voor de bebouwing, maar ook voor het groen. Het groen wordt eveneens door de huidige bewoners van Nieuw West beschouwd als een van de belangrijkste kwaliteiten van hun leefomgeving. Niet alleen voor de Westelijke Tuinsteden van toen, maar ook voor het Nieuw West van nu is daarom het groen een belangrijk aspect van het AUP. Het behouden van groen, als onderhoud intensieve levende materie, is echter anders dan het behoud van een monument of gebouw. Het praktijkonderzoek dat ik heb uitgevoerd binnen het kader van mijn afstuderen aan de Reinwardt Academie richt zich dan ook op het behoud van het naoorlogs groen in de Westelijke Tuinsteden, waarbij ik mij specifiek heb gericht op de Wildemanbuurt in Osdorp.

Analyse

Bij het behoud van het oorspronkelijk karakter van het groen in Westelijke Tuinsteden gaat het in de eerste instantie om de duiding van dit oorspronkelijk karakter; kortom wat zijn de cultuurhistorische waarden van het groen? Om deze vraag te beantwoorden heb ik niet zelf getracht een waardestellend onderzoek uit te voeren. Met mijn geringe architectuurhistorische kennis zijn anderen hier per slot van rekening veel beter in, zoals de volgende schrijvers. In het naslagwerk van Ytje Feddes De Groene Kracht, met daarin een bijdrage van Imke van Hellemond en Annemarie van Leeuwen, waarin het ontwerp en de transformatie van het groen in de Westelijke Tuinsteden uitgebreid wordt toegelicht, vormt dit onderzoek een belangrijke bron.

De informatie verzameld uit De Groene Kracht en andere relevante secundaire publicaties zijn in dit onderzoek vergeleken met archiefmateriaal waarop het groen in de Wildemanbuurt in beeld wordt gebracht. Het beeldmateriaal is afkomstig

uit meerdere periodes waardoor het groen in verschillende fases wordt belicht: van het prille begin vlak na de oplevering in 1964, tot 1984 wanneer het groen zich volop heeft kunnen ontwikkelen. Door deze vergelijking is het mogelijk, specifiek voor de Wildemanbuurt, het oorspronkelijk karakter van het groen inzichtelijk te maken, waarbij zowel het conceptueel gedachtegoed, als de esthetische uitkomsten worden beschreven. Recent gemaakte foto's maken het vervolgens mogelijk een vergelijking te trekken met de huidige staat van het naoorlogs groen in de Wildemanbuurt. In hoeverre is het oorspronkelijk karakter van het naoorlogs groen nog aanwezig?

Een derde laag van informatie wordt aan dit onderzoek toegevoegd middels het interviewen van twee professionals werkzaam bij de Gemeente Amsterdam. De gemeente beheert immers een groot deel van het groenareaal. Wat zijn de uitdagingen als het gaat om groenbeheer en hoeverre heeft dit invloed op het behoud? Wat is de cultuurhistorische waarde van het naoorlogs groen volgens de gemeente en hoe worden deze vervolgens geïntegreerd in het beleid en de toekomstige ontwerpplannen? In het onderzoek zijn interviews opgenomen van groenbeheerder Jacco de Frel en ontwerper Gloria Font.

Resultaten

De cultuurhistorische waardering van de Gemeente Amsterdam bevat minder aspecten dan de historische beschouwing die wordt beschreven in de verschillende naslagwerken. In het behoud van het naoorlogs groen focust de gemeente zich op het behoud van het bestaande raamwerk, met daarin een hiërarchische doorkoppeling van de verschillende groenfuncties.⁴ Dit houdt in dat de Gemeente Amsterdam zich inzet om het overgebleven groen te behouden waarbij de doorkoppeling van de groenfuncties als concept blijft bestaan.

De doorkoppeling van het groen, wat eveneens als een van de meest kenmerkende eigenschappen van het naoorlogs groen in de Westelijke Tuinsteden wordt omschreven in De Groene Kracht, zorgde voor een verbinding van het groen tussen de verschillende schaalniveaus van de stedelijke omgeving, zie ter illustratie afbeelding 1. Niet alleen creëerde deze doorkoppeling samenhang in het groenontwerp, ook was het de bedoeling dat bewoners gemotiveerd werden langer te genieten van de buitenlucht.

Deze idealistische gedachte, passend bij de toen heersende maakbaarheidsgedachte

⁴ Stadsdeel Nieuw-west, *Stadswerkantoor Osdorp. Beleidsvisie Groen in de Tuinstad 2.0.* (Amsterdam, 2012), 42.

Afbeelding 1. Schema groensysteem: doorkoppeling van de groene ruimte. In: Y. Feddes, e.d., *De groene kracht: De transformatie van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam.* (Haarlem: Transcity, 2011), 136.

van de samenleving, komt eveneens terug in de beleidsvoering van de Gemeente Amsterdam. Door nieuwe betekenisgeving van het groen streeft de gemeente naar een optimale benutting van de huidige groenstructuren, waarbij niet alleen wordt ingespeeld op functionele en esthetische behoeften van de huidige samenleving, maar ook op de ecologische belangen die gelden in de stedelijke omgeving.⁵

Ontwerper openbare ruimte Gloria Font ontwikkelt momenteel in samenwerking met stedenbouwkundige Pieterjan van Agtmaal, in opdracht van de Gemeente Amsterdam, een toolbox bedoeld voor de (toekomstige) gebruikers en ontwerpers van het groen. Deze toolbox maakt, per locatie inzichtelijk wat de connectie is met de omgeving en

daaropvolgend, hoe de locatie het beste benut kan worden.⁶ Gaat het bijvoorbeeld om een gebied met een openbaar of privé karakter? Hoewel dit in eerste instantie geen moeilijk vraagstuk lijkt, is juist door de doorkoppeling niet altijd duidelijk voor wie het groen is bedoeld. Afbeelding 2 laat bijvoorbeeld een groenstrook zien die aansluiting vindt op de open achtertuinen van een rij seniorenwoningen, maar tevens ook een handige doorgaansroute is voor buurtbewoners. Het groen heeft zo, onbedoeld, noch een privé, noch een openbaar karakter.

Anderzijds kan het ook andersom, locaties die bijvoorbeeld door nieuwbouw, een gesloten karakter hebben gekregen maar juist bedoeld zijn als doorgaande route

Afbeelding 2. Ensemble J. Schipper. Cromme Camp, 1976. SAA, Collectie Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening: foto's, afb. B00000014833.

⁵ Ibidem, 12.

⁶ G. Font, senior ontwerper openbare ruimte gemeente Amsterdam geïnterviewd door M.L. Minkjan op 2 februari 2018 op het Stadsdeelkantoor Nieuw-West.

¹ Gemeente Amsterdam, *Koers 2025. Ruimte voor de stad.* (Amsterdam, 2016), 7.

² W. Bruin, Ebenezer Howard: *De Tuinsteden van morgen.* (Wageningen, 1947), 5.

³ RCE, *Westelijke Tuinsteden: Toonbeeld van de wederopbouw.* (Amersfoort, 2016), 30.

naar het park. Door hier bijvoorbeeld een speeltuin te realiseren zorg je dat de doorstroming van passanten weer op gang kan komen.⁷ Deze visie op het groenontwerp in Nieuw West is zeer waardevol voor het behoud van het nog aanwezige groenareaal, zeker in tijden waarin de druk op de stad toeneemt en past binnen de factorale erfgoedbenadering. Echter is het de vraag of met deze visie niet veel cultuurhistorische waarde verloren gaat. Het areaal en de structurele doorkoppeling worden in het beleid gedekt, de oorspronkelijke uitstraling van het groen, met daarbinnen het gebruikte groenassortiment worden buiten beschouwing gelaten. Aspecten die juist van belang zijn in de samenhang van het groenontwerp en de gebouwde omgeving, een cultuurhistorisch en stedenbouwkundig waardevol aspect van het AUP.

De uitstraling van het groen werd in het oorspronkelijk ontwerp aangepast aan de schaal en uitstraling van de gebouwen en er omheen. De ontwerpers waren van mening dat het stedelijk groen niet een representatie moest zijn van de natuur, maar juist een stedelijk karakter moest hebben, passend bij de bebouwing.⁸ Hoe meer stedelijk de omgeving, hoe meer ruimte er was voor strakke lijnen en verharding. Naarmate de schaal van de bebouwing toenam moest ook het groen eromheen meer ruimte innemen en was de beplanting open en parkachtig qua uitstraling.⁹ Het contrast tussen het groenontwerp horende bij verschillende typen woningen is goed te zien op de afbeeldingen 3 en 4. Op afbeelding 3 zijn middenbouw portiekwoningen en seniorenwoningen te zien waarbij de relatie met het groen en de bewoners veel groter is dan bij de galerijflats op afbeelding 4.

Het groenontwerp in deze afbeelding is meer geometrisch in vorm en daarom tevens interessant om van bovenaf te bekijken.

Naast de uitstraling van het groenontwerp speelde ook het groenassortiment een rol in het oorspronkelijk groenontwerp van de Westelijke Tuinsteden. Vaste planten moesten voor aanzien zorgen en variatie brengen binnen de, vaak eentonige, stedelijke structuur.¹⁰ Een voorbeeld is de roos die in meerdere groenontwerpen terugkwam, te zien op afbeelding 5. De roos is echter volledig uit het huidige straatbeeld verdwenen, een verklaring hiervoor is de hoge prijs voor het onderhoud van dergelijke vaste planten.¹¹

⁷ Ibidem.

⁸ Y. Feddes, e.d., *De groene kracht: De transformatie van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam*. (Haarlem, Transcity, 2011), 33.

⁹ Ibidem, 39-40.

¹⁰ Ibidem, 40.

¹¹ J. de Frel, asset beheerder groenonderhoud Gemeente Amsterdam geïnterviewd door M.L. Minkjan op 16 januari op de Stadswerf Osdorp, Fogostaat 1.

Afbeelding 3. Ensemble J. Schipper. Cromme Camp, 1976. SAA, Collectie Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening: foto's, afb. B00000014831.

Afbeelding 4. Galerijflat Remijden; speelplaats, gezien vanaf de Notweg. Serie: Nieuw-West '50-'60 speelplaatsen. 1964. SAA, Collectie Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en rechtsvoorganger: foto's, afb. 10009A000758

Slecht onderhoud heeft niet alleen consequenties gehad voor de rozen uit het oorspronkelijk ontwerp. Tegenwoordig komt zo goed als de gehele groeninrichting in de Wildemanbuurt niet meer overeen met het oorspronkelijk ontwerp. Plantsoenen zijn verwilderd, versoberd of geheel veranderd, zoals te zien op afbeelding 6. Dit is hetzelfde plantsoen als op afbeelding 4.

Conclusie

De vraag of met de huidige groenvisie van de Gemeente Amsterdam niet veel cultuurhistorische waarde verloren gaat, kan dus volmondig worden beantwoord met 'nee'. Een groot deel van het oorspronkelijk ontwerp is immers al verdwenen door eerder uitgeoefend beleid. De vraag is nu; in hoeverre zou de Gemeente Amsterdam de oorspronkelijke uitstraling en het assortiment van het groenontwerp moeten integreren in de huidige en toekomstige visie op de openbare ruimte?

Afbeelding 5. Ensemble Evers en Sarlemijn, Vreedenhaven. Martin Alberts, 2003. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto's eigen fotodienst, afb. 010122052892.

Afbeelding 6. Galerijflat Remijden, Malou Minkjan, 22 november 2017.

Zelf ben ik niet de persoon die antwoord wil geven op deze vraag, wel zou ik graag een denkrichting willen aangeven waarvan ik denk dat deze waardevol is voor zowel de Gemeente Amsterdam, het behoud van het oorspronkelijk karakter van het groenontwerp en de huidige bewoners van Amsterdam Nieuw West. In dit onderzoek heb ik op sectorale wijze de cultuurhistorische waardering van het groen onderzocht en heb ik beschreven hoe de gemeente Amsterdam een factorale visie vormt op het behoud van het groen in Nieuw West. Wat mij nu resteert is het aanbevelen van een vectorale handelswijze

die bewoners van Nieuw West actief betreft in het ontwerpen, behouden en onderhouden van het groen. Jacco de Frel, groenbeheerder bij stadsdeel Nieuw West, wees mij op meerdere bewonersinitiatieven die reeds actief zijn in de Wildemanbuurt. Zo tref je in de buurt een collectieve moestuin en wordt het groen deels beheert door buurtgemeenschap 'Lucas Community'.¹² Een onderzoek naar de gebruikerswaardering van zowel het huidige als het oorspronkelijk groenontwerp kan relevant zijn in het verduurzamen en het uitbreiden van

¹² Ibidem.

dergelijke buurtinitiatieven en is daarom ook mijn voornaamste aanbeveling die ik na het uitvoeren van mijn praktijkonderzoek kan voorstellen. En, wie weet wordt er binnenkort een collectieve rozentuin geopend.

Literatuur

Bruin, W., Ebenezer Howard: *De Tuinsteden van morgen*. Wageningen, 1947.

Feddes, Y., *De groene kracht: De transformatie van de Westelijke Tuinsteden Amsterdam*. Amsterdam: Uitgeverij Sun, Transcity, 2011.

G. Font, senior ontwerper openbare ruimte gemeente Amsterdam geïnterviewd door M.L. Minkjan op 2 februari 2018 op het Stadsdeelkantoor Nieuw-West.

Gemeente Amsterdam, *Koers 2025. Ruimte voor de stad*. Amsterdam, 2016.

J. de Frel, asset beheerder groenonderhoud Gemeente Amsterdam geïnterviewd door M.L. Minkjan op 16 januari op de Stadswerf Osdorp.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Westelijke Tuinsteden: Toonbeeld van de wederopbouw*. Amersfoort, 2016.

Erfgoedtoerisme, vloek of zegen?

Anke Vandermullen

Inleiding

Het is Adrian Phillips die in 1996 verwoordt: "We houden van reizen naar onherbergzame en prachtige gebieden. Maar we schrikken van de impact van grote groepen mensen die hetzelfde doen. Ieder individu wil kunnen genieten van onschuldige activiteiten in zijn of haar vrije tijd. Toch vormen we met zijn allen bij elkaar een bedreiging voor de plekken die we zo bewonderen. We lopen het gevaar dat we zo veel van onze nationale parken en andere gebieden houden, dat we ze vernietigen."¹ Wereldwijd staat Amsterdam in de belangstelling en de populariteit van de stad als vakantie- en vrijetijdsbestemming is onverminderd groot. Deze populariteit, die gepaard gaat met een excessieve toename van het aantal toeristen en recreanten, dwingt het gemeentebestuur tot maatregelen om de stad leefbaar te houden. Met name de bewoners van het historische hart van de stad ervaren dagelijks de effecten van de toegenomen drukte in de openbare ruimte. De gemeente Amsterdam wil deze lokale drukte, de overlast en het ongemak reduceren door de bezoekersstroom te spreiden over de gehele stad en de omliggende metropoolregio. Tegelijkertijd is de gemeente zich ervan bewust dat niet alle Amsterdammers blij zijn met de spanningen en dilemma's die spreiding met zich meebrengt.²

In het praktijkonderzoek Erfgoedtoerisme: vloek of zegen? is onderzocht of de plannen van de gemeente Amsterdam, om toerisme en recreatie te spreiden naar Amsterdam Nieuw-West, van invloed zijn op de aanwezigte erfgoedwaarden bij de Slotterplas, het Slotterpark en het Slotterstrand. Hiervoor is een literatuuronderzoek uitgevoerd en waren de lezingen van Michiel Flooren en Bouke van Gorp tijdens de Erfgoeddag 2017 een belangrijke inspiratiebron. De vergaarde informatie is aangevuld met interviews met experts en een buurtonderzoek.

Erfgoedtoerisme en recreatie

Voorafgaand aan het onderzoek was het van belang de begrippen 'erfgoedtoerisme' en 'recreatie' te verduidelijken. Uit literatuurstudie blijkt dat de definities van beide begrippen niet ver uit elkaar liggen. Toerisme staat voor alle

vrijtijdsbestedingen met minimaal één overnachting. Onder recreatie vallen alle vormen van vrijetijdsbesteding voor minimaal 2 uur, zonder overnachting. Dit impliceert dat erfgoedtoerisme alle vrijetijdsbestedingen met overnachting is, waarbij de bezoeker zich richt op het culturele erfgoed van een locatie.³ Wat zijn de gevolgen van erfgoedtoerisme? Positieve gevolgen blijken werkgelegenheid en inkomsten te zijn, wat leidt tot draagvlak voor het behoud van erfgoed.⁴ Zo haalt bijvoorbeeld Gillian MacDonald in haar boek *Unpacking Cultural Tourism* een onderzoek in Malta aan: "De oprechte bewondering van toeristen heeft de Maltese bewoners geholpen hun eigen cultureel erfgoed te waarderen en heeft een andere dimensie toegevoegd in hun zoektocht naar hun nationale identiteit."⁵

Als negatief gevolg wordt vaak het vercommercialiseren van erfgoed genoemd, waardoor afbreuk wordt gedaan aan de authenticiteit van het erfgoed.⁶ Bryan Turner legt dit uit: "Toerisme is een zoektocht naar authentieke lokale culturen. Maar juist deze toeristische industrie versterkt, door het creëren van de illusie van authenticiteit, de ervaring van een sociale en culturele simulatie. Het bestaan van het toerisme sluit de mogelijkheid van een authentieke culturele ervaring uit."⁷ Vandaar de titel Erfgoedtoerisme: vloek of zegen?

Toerisme in Amsterdam

De huidige ontwikkelingen in Amsterdam illustreren de keerzijde die toerisme kan hebben. Verschillende auteurs geven aan dat de populariteit van de stad ongekend groot is en officiële cijfers bevestigen een forse toename van het aantal verblijfstoeristen.⁸

"It's all in the mix", verklaren Pieter Terhorst, Jacques van der Ven en Léon Deben. Toeristen en recreanten

3 Kenniscentrum Recreatie, *De toekomst van toerisme, recreatie en vrije tijd*. (Den Haag: Kenniscentrum Recreatie, 2008), 8-9.

4 B. Gorp, van, deskundige op het gebied van erfgoedtoerisme lezing bijgewoond door A. Vandermullen op 6 oktober 2017 tijdens de Erfgoeddag 2017.

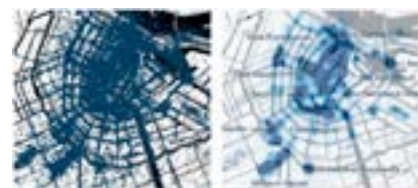
5 G. MacDonald, *Unpacking Cultural Tourism*. (Canada: University of Guelph, 1999), 67

6 B. Gorp, van, deskundige op het gebied van erfgoedtoerisme lezing bijgewoond door A. Vandermullen op 6 oktober 2017 tijdens de Erfgoeddag 2017.

7 B. Turner, *Orientalism, Post-Modernism and Globalism*. (Londen: Routledge, 1994), 185

8 Gemeente Amsterdam, *Stad in Balans. Startdocument*. (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2015), 20, 29.

beschouwen het historische centrum als "a place to let it all hang out", maar tegelijkertijd als een "cultureel mekka".⁹ Inwoners en beleidsmakers vrezen dat Amsterdam dreigt te 'venetianiseren' en te 'disneyficeren', met als gevolg het verlies van de authenticiteit van de stad en andere neveneffecten, zoals een vershraling van het winkelaanbod.¹⁰ De bijkomende drukte en overlast vragen om een nieuw evenwicht tussen wonen, werken en vrijetijdsbesteding.¹¹ Hiervoor waarschuwt ook onderzoeksbureau Euromonitor International. "Overcrowding door massatoerisme wordt een serieus vraagstuk komend decennium. Venetië, Barcelona en Santorini zijn daar al sprekende voorbeelden van. De bewoners komen steeds vaker in opstand. Amsterdam zit daar heel dicht bij", zo vertelt een woordvoerder van het onderzoeksbureau in het dagblad *De Telegraaf*.¹² Sharon Zukin beschrijft daarnaast in haar boek *Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places* hoe het streven naar nieuwe, authentieke en onderscheidende belevenissen door bezoekers aan en bewoners van steden, leidt tot een verlies van precies die elementen die voor de authentieke sfeer zorgen. De lokale kruidenier wordt verdrongen en de oude Jordanees kan het zich niet meer veroorloven om in zijn buurt te blijven wonen of werken.¹³

Datagegevens van plekken waar veel bezoekers komen. Dit zijn ook de plekken waar de druk in de openbare ruimte groot is. Afkomstig uit: Gemeente Amsterdam, *Stad in Balans. Startdocument*. (Amsterdam, 2015), 36.

9 P. Terhorst, J. van der Ven en L. Deben, "Amsterdam: it's all in the mix". In: L. Hoffman, ed., *Cities and visitors: regulating people, markets and city space*. (Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2003), 75-90.

10 B. Gorp, van, deskundige op het gebied van erfgoedtoerisme lezing bijgewoond door A. Vandermullen op 6 oktober 2017 tijdens de Erfgoeddag 2017.

11 Stadsdeel Centrum, *Tendrapport 2012-2013*. (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2013), 9.

12 Paul Eldering, "Wereldsteden pulsen uit met toeristen: Amsterdam in de gevarenzone", *De Telegraaf*, 8 november 2017.

13 S. Zukin, *Naked City: The death and Life of Authentic Urban Places*. (Oxford: Uitgeverij Oxford University Press Inc, 2011), 1, 40.

Toerisme, recreatie en erfgoedwaarden in Amsterdam Nieuw-West

Eén van de wijken waar toeristen naartoe geleid moeten worden, is Amsterdam Nieuw-West. Stadsdeel Nieuw-West is aangelegd na de Tweede Wereldoorlog met als doel de groei van Amsterdam op te vangen. Ten westen van de historische binnenstad zijn de Westelijke Tuinsteden ontwikkeld, met in het midden de Slotterplas. Aan de westoever van de Slotterplas ontstond op natuurlijke wijze een stadsstrand, het huidige Slotterstrand. De Slotterplas en het Slotterstrand worden begrensd door een park: het Slotterpark.¹⁴

Stedenbouwkundige Cornelis van Eesteren had met zijn Algemeen Uitbreidingsplan (AUP) grote ambities voor de Slotterplas. Het meer zou, gecombineerd met het Amsterdamse Bos, een recreatiegebied moeten vormen waar Amsterdammers in hun vrije tijd konden recreëren.¹⁵ In de publicatie *Toekomstvisie Nieuw-West 2040* verduidelijken de auteurs met een citaat uit het oorspronkelijke AUP hoe Van Eesteren de toekomst van het gebied voor zich zag: "De behoefte aan natuur, aan zon en aan water, de wens om zijn krachten te meten met anderen in sport en spel, kortom het verlangen naar bevrijding van den druk der dagelijkschen zorgen en plichten, is een element van de grootste betekenis in het maatschappelijke leven geworden."¹⁶ Zijn wens lijkt uitgekomen te zijn. Het gebied beschikt tegenwoordig over een toeristisch-recreatieve basisinfrastructuur die een bezoek van de toerist of recreant kan faciliteren.¹⁷

Naast een veelzijdig recreatief aanbod kenmerkt het gebied zich door verschillende erfgoedwaarden, zoals unieke landschappelijke elementen, cultuurhistorische- en narratieve waarden en lokale tradities en rituelen (immaterieel erfgoed). Zo vertelt landschapsarchitect Pieter Boekschoten de anekdote: "In de Slotterplas is vroeger een oude telefooncel afgezonken, die nog steeds op de bodem ligt. Wanneer een duiker afzinkt, is het traditie dat hij vanuit de telefooncel naar iemand 'belt'. Dit soort verhalen maken voor mij een plek uniek."¹⁸ Raymond Zentveld, medewerker van het

14 Van Eesterenmuseum, "De Tuinsteden" (versie september 2015), <http://vaneesterenmuseum.nl/nl/de-tuinsteden/slotterplas/> (2017), geraadpleegd 4 december 2017.

15 Vrienden van de Slotterplas, "Geschiedenis Slotterplas en Slotterpark" (versie september 2004), http://www.vriendenvandeslotterplas.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=4 (2017), geraadpleegd 4 december 2017.

16 Stadsdeel Nieuw-West, *Toekomstvisie Nieuw-West 2040*. (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2013), 1.

17 M. Flooren, *Erfgoed, vrije tijd en regionale identiteit*. (Enschede: Uitgeverij Ipskamp Drukkers, 2015), 55.

18 P. Boekschoten, deskundige op het gebied van de Slotterplas en het Slotterpark geïnterviewd door A. Vandermullen op 1 december 2017.

Luchtfoto Osdorpplein, met hoogbouw Ruimzicht en de Slotterplas, 1972. SAA, Collectie Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening: foto's, alb. B00000034012.

Van Eesterenmuseum, beschouwt de bijzondere manier van bouwen in Nieuw-West, waarbij de nadruk ligt op licht, lucht en ruimte én de Slotterplas met veel groen en water, als de identiteit van het stadsdeel. Hij noemt dit de "erfenis van Cornelis van Eesteren".¹⁹

Plannen gemeente Amsterdam

Beleidsmakers blijken de excessieve groei van toerisme en de daaraan gerelateerde drukte, overlast en ongemak in het centrum van Amsterdam te willen oplossen door de stad letterlijk en figuurlijk 'groter' te maken. Dit poogt de gemeente te bereiken met het aanbevelen van alternatieve wijken en culturele attracties binnen de stadsdelen die het centrum omringen. Door nieuwe bestemmingen en verbindingen te creëren en de aanwezige drukte weg te leiden naar nieuwe bezienswaardigheden of voorzieningen wil de gemeente de druk op het centrum verminderen.²⁰

Voor Amsterdam Nieuw-West betekent dit, wanneer de plannen van de gemeente succesvol zijn, een toename van het aantal toeristen en recreanten die gebruik gaan maken van de faciliteiten in dit stadsdeel. Vooral de Slotterplas en haar directe omgeving zullen veranderingen moeten ondergaan.²¹ De nota *Venster van Mogelijkheden* omschrijft de ambities van de gemeente Amsterdam: "De transformatie van een naorlogse nieuwbouwplas naar een attractieve en goed bezochte stadsplas

19 R. Zentveld, deskundige op het gebied van Cornelis van Eesteren geïnterviewd door A. Vandermullen op 23 november 2017.

20 Gemeente Amsterdam, *Stad in Balans. Startdocument*. (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2015), 4.

21 S. Bos, deskundige op het gebied van de Slotterplas geïnterviewd door A. Vandermullen op 23 november 2017.

met een duidelijke betekenis voor geheel Nieuw-West en de rest van Amsterdam als aantrekkelijk uitloopgebied op recreatie- en vrijetijdsvlak."²² Dit alles onder de noemer 'Metropolitaan Stadsmeer van de 21ste eeuw'.²³

Het faciliteren van goede voorzieningen zal moeten leiden tot het vergroten van de verblijfskwaliteit en het belevingsgevoel. Daarnaast zou het nabij gelegen Slotterpark een grotere stedelijke functie moeten krijgen, zodat het voldoet aan de eisen van een modern stadspark. De plannen van de gemeente worden door de geïnterviewde experts over het algemeen positief ontvangen en ook uit het buurtonderzoek komen voornamelijk positieve reacties naar voren. Gebiedsmakelaar van de Slotterplas en het Slotterpark, Stephen Bos, ziet een transformatie als een positieve ontwikkeling. "Het gebied wordt door de bewoners van Nieuw-West ervaren als een soort buurtpark, dat een functie vervult voor sociale en culturele activiteiten. Wanneer het gebied een meer stedelijke functie krijgt, verwacht ik dat de Slotterplas en haar omgeving intensiever gebruikt gaan worden en de plas de uitstraling van een metropolitaan stadsmeer kan krijgen."²⁴ Echter, dit neemt niet weg dat zowel de experts als de geïnterviewde bewoners, ondernemers en gebruikers van het gebied hier ook kanttekeningen bij plaatsen. Met de transformatie zal immers niet alleen de

22 Stadsdeel Nieuw-West, *Ontwikkelstrategie Slotterplas*. (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2013), 5.

23 Gemeente Amsterdam, *Stad in Balans. Startdocument*. (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2015), 88-89.

24 S. Bos, deskundige op het gebied van de Slotterplas geïnterviewd door A. Vandermullen op 23 november 2017.

1 UNESCO, *Werelderfgoed en toerisme*. (Den Haag: Nationale UNESCO Commissie, 2013), 11.

2 Gemeente Amsterdam, *Stad in Balans. Startdocument*. (Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2015), 1, 4.

druk op de openbare ruimte toenemen, ook de aanwezige erfgoedwaarden komen door deze plannen onder druk te staan.²⁵

Spreiding toerisme. Afkomstig uit: Gemeente Amsterdam, *Stad in Balans. Startdocument.* (Amsterdam, 2015), 15.

Ambitie Sloterpark en omgeving. Afkomstig uit: Stadsdeel Nieuw-West, *Ontwikkelstrategie Sloterpark.* (Amsterdam, 2013), 3.

Gevolgen plannen voor de erfgoedwaarden

De relatie tussen de plannen van de gemeente en de aanwezige erfgoedwaarden in het gebied staan op gespannen voet met elkaar. Hoewel positieve gevolgen kunnen worden benoemd, blijken de negatieve gevolgen in groten getale aanwezig te zijn. Dit wordt voornamelijk veroorzaakt doordat de plannen van de gemeente samengaan met een drang om het gebied verder te ontwikkelen en het aantrekkelijker te maken voor toeristen. De aanpassingen die daarvoor zijn bedacht, stroken echter niet geheel met het behoud van de erfgoedwaarden in het gebied.²⁶

Een mogelijk gevolg van een toename van toerisme is het vercommercialiseren van de kenmerkende erfgoedwaarden. Wanneer dit het geval is, wordt het erfgoed een middel voor 'city marketing' om het gebied op de kaart te zetten. Dit roept vaak weerstand op, maar hoeft niet per se als negatief ervaren te worden. In een gebied waar verschillende erfgoedwaarden aanwezig zijn, bieden toerisme en recreatie voor erfgoeddragers (liefhebbers en betrokkenen) van de Sloterpark de mogelijkheid voor een nieuw en betekenisvol kader. Binnen dit kader

25 T. Stricker, deskundige op het gebied van de Sloterpark geïnterviewd door A. Vandermullen op 13 november 2017.

26 P. Boekschooten, deskundige op het gebied van de Sloterpark en het Sloterpark geïnterviewd door A. Vandermullen op 1 december 2017.

kan het erfgoed beleefd, gepraktiseerd en gekapitaliseerd worden.²⁷

Een meer voor de hand liggend gevolg van toenemend toerisme is de aantasting van de natuur en biodiversiteit binnen het gebied. Wanneer het Sloterpark intensiever gebruikt gaat worden door toeristen en recreanten, brengt dit onvermijdelijk landschapsverstoring en schade met zich mee. De achteruitgang in kwaliteit van het park door verval, vervuiling, schade aan begroeiing en het verstoren van de natuurbeleving zijn voorbeelden van directe gevolgen bij toenemende toeristische activiteiten. Een ander gevaar bij een toename van toerisme en de drang om het gebied verder te ontwikkelen, is de bedreiging van ensembles, zoals karakteristieke boomstructuren. Zo wordt soms makkelijk gedacht over het kappen van bomen of het weghalen van begroeiing. Daarnaast heeft het bouwen op de oevers van de Sloterpark invloed op bepaalde waarden van het gebied. Deze waarden, die door velen hoog worden gewaardeerd, omvatten de zichtlijnen, het recreatieve en ecologische netwerk en de relatie tussen het park en de stedenbouw. Boekschooten licht dit laatste toe: "Op dit moment zijn de Sloterpark en het Sloterpark een open gebied, waardoor een natuurlijke relatie is ontstaan tussen het park en de stedenbouw in Nieuw-West. De groene stroken vanuit het park vloeien over in het stedenbouwkundige ontwerp. Dit komt voort uit de gedachtegang van Cornelis van Eesteren in het AUP. Wanneer de oevers bebouwd worden, zal dit de relatie tussen het park en de stedenbouw in de weg staan en wordt daarmee de oorspronkelijke gedachtegang van Van Eesteren teniet gedaan."²⁸

Vloek of zegen?

Ontwikkelingen in het gebied hoeven niet slechts negatief te zijn. Ze kunnen bevorderlijk zijn voor het gebied en bijdragen aan de erfgoedwaarden. Een positief gevolg bij een toename van toerisme is het vergroten van het maatschappelijke draagvlak, wat resulteert in het behoud van erfgoedwaarden. Wanneer toeristen het gebied bezoeken en meer leren over de omgeving en de bijzondere waarden, zorgt dat voor meer (internationaal) begrip en solidariteit.²⁹ Erfgoedtoerisme, is het een vloek of een zegen? Op dit moment zullen de plannen van de gemeente Amsterdam, om toerisme en recreatie te spreiden naar Amsterdam Nieuw-West, impact hebben

27 Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, "Immaterieel erfgoed en toerisme" (versie 2017), <https://www.immaterieelerfgoed.nl/page/2138/immaterieel-erfgoed-en-toerisme> (2017), geraadpleegd 8 december 2017.

28 P. Boekschooten, deskundige op het gebied van de Sloterpark en het Sloterpark geïnterviewd door A. Vandermullen op 1 december 2017.

29 UNESCO, *Werelderfgoed en toerisme*. (Den Haag: Nationale UNESCO Commissie, 2013), 6.

op de aanwezige erfgoedwaarden bij de Sloterpark en de directe omgeving. Wanneer niet zorgvuldig met de plannen en aanpassingen in het gebied wordt omgegaan, zal dit leiden tot het risico dat verschillende erfgoedwaarden teniet worden gedaan. Hierdoor dreigen tradities, ensembles, groenverbindingen, zichtlijnen en cultuurhistorische- en narratieve waarden te verdwijnen. Echter, dit hoeft niet te betekenen dat een vloek niet omgezet kan worden in een zegen. Zolang het toerisme en de recreatie duurzaam worden ingezet met veel aandacht voor de leefkwaliteit van de bewoners en gebruikers én wanneer zorgvuldig wordt omgegaan met de mogelijkheden, de omvang, het karakter en de opzet van het gebied, staat de Sloterpark met de unieke omgeving een veelbelovende toekomst te wachten.

Literatuur

Eldering, Paul, "Wereldsteden puilen uit met toeristen: Amsterdam in de gevarenzone". *De Telegraaf*, 8 november 2017.

Flooren, M., *Erfgoed, vrije tijd en regionale identiteit*. Enschede: Uitgeverij Ipskamp Drukkers, 2015.

Gemeente Amsterdam, *Stad in Balans. Startdocument*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2015.

Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland, "Immaterieel erfgoed en toerisme" (versie 2017). <https://www.immaterieelerfgoed.nl/page/2138/immaterieel-erfgoed-en-toerisme>.

Kenniscentrum Recreatie, *De toekomst van toerisme, recreatie en vrije tijd*. Den Haag: Kenniscentrum Recreatie, 2008.

MacDonald, G., *Unpacking Cultural Tourism*. Canada: University of Guelph, 1999.

Stadsdeel Centrum, *Tendrapport 2012-2013*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2013.

Stadsdeel Nieuw-West, *Ontwikkelstrategie Sloterpark*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2013.

Stadsdeel Nieuw-West, *Toekomstvisie Nieuw-West 2040*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, 2013.

Terhorst, P., J. van der Ven en L. Deben, "Amsterdam: it's all in the mix". In: L. Hoffman, ed., *Cities and visitors: regulating people, markets and city space*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2003.

Turner, B., *Orientalism, Post-Modernism and Globalism*. Londen: Routledge, 1994.

UNESCO, *Werelderfgoed en toerisme*. Den Haag: Nationale UNESCO Commissie, 2013.

Van Eesterenmuseum, "De Tuinsteden" (versie september 2015). <http://vaneesterenmuseum.nl/nl/de-tuinsteden/sloterpark/>.

Vrienden van de Sloterpark, "Geschiedenis Sloterpark en Sloterpark" (versie september 2004). http://www.vriendenvandesloterpark.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=4.

Zukin, S., *Naked City: The death and Life of Authentic Urban Places*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Hangjongeren of erfgoedzorgers?

Tessa Conijn

Professional versus burger

De wederopbouw wijken van Amsterdam worden wel de in beton gegoten verzorgingsstaat zelf genoemd. Terecht, vindt Esther Agricola, directeur van Ruimte en Duurzaamheid, gemeente Amsterdam. Maatschappelijke opvattingen en stedelijk ontwerp zijn immers nergens zo verbonden als in het naoorlogs modernisme meent ze.¹ Maar sinds 2013 hebben we deze verzorgingsstaat moeten inruilen voor de participatiesamenleving.² 'De trend naar steeds verder toenemende burgerparticipatie (...) doet zich ook in de erfgoedwereld gelden' zo constateert de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Dit brengt nieuwe opgaven met zich mee en de RCE vraagt zich af hoe moet worden omgegaan met burgerparticipatie en gezamenlijke processen van waardetoekenning.³ In de praktijk blijkt dit namelijk lastig, ondanks de consensus over de meerwaarde van inbreng door burgers. Binnen de vectorbenadering speelt participatie zelfs een centrale rol. De gebruikers van het erfgoed in kwestie zijn vaak de bewoners van een gebied. Zij kennen hun buurt immers het beste en zijn cruciaal voor het in kaart brengen van de immateriële dimensie die binnen de vectorbenadering zo belangrijk is.⁴ Maar wat doe je als de burger niet zo mondig is? En wat gebeurt er als bewoners zich niet bewust zijn van de erfgoedkwaliteiten van hun leefomgeving?

De toenemende waardering voor wederopbouw wijken komt voornamelijk uit professionele hoek. Zelfs de overheid erkend de erfgoedstatus van wederopbouw wijken en wijdt een hele programmalijn aan het behoud ervan.⁵ Uit het onderzoek dat Motivaction in opdracht van de RCE deed bleek echter dat de publieke opinie van dergelijke

1 Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam, *Atlas AUP Gebieden Amsterdam*. (Amsterdam: Valiz Amsterdam, 2013), 10.

2 Movisie, "Participatiesamenleving anno 2017: volop kansen" (versie 17 september 2017). <https://www.movisie.nl/artikel/participatiesamenleving-anno-2017-volop-kansen>, geraadpleegd op 2 maart 2017.

3 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Karakterschetsen; Nationale Onderzoeksagenda*. (Amersfoort: Erfgoed en Ruimte, 2014)

4 Ibidem, 14.

5 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "Dossier: Wederopbouw" (versie onbekend). <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/wederopbouw/wederopbouwgebieden>, geraadpleegd 29 maart 2018.

Wildeman, rechts de Ookmeerweg. Serie: Nieuw-West '50-'60 speelplaatsen, 1964. SAA, Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en rechtsvoorganger: foto's, afb. 10009A000815.

Speelplaats Wildemanbuurt, 2018. Liesbeth Dingemans.

wijken overwegend negatief blijft.⁶ Dus hoe kijken bewoners hiertegen aan? En heeft deze mening iets te maken met erfgoed? Dit afstudeeronderzoek richtte zich op de verschillen van professionele waardetoekenning en die van de gebruikers

6 Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "De wederopbouw wijk heeft verborgen kwaliteiten" (versie 19 mei 2015). <https://cultureelerfgoed.nl/nieuws/de-wederopbouw-wijk-heeft-verborgen-kwaliteiten>, geraadpleegd 11 januari 2018.

van het erfgoed: de bewoners. In het onderzoek De waarde van het alledaagse beschrijft Peter Beijer, docent stedelijke ontwikkeling en stadssociologie aan de NHTV Breda, dat er een kloof bestaat tussen beleid, ofwel de systeemwereld, en hoe deze wordt ervaren in de leefwereld.⁷ Omdat hier een groot verschil in kan

7 P. Beijer, e.a., *De waarde van het alledaagse*. (Amersfoort: TrancityValiz, 2016), 133-134

zitten leidt de uitvoering van beleid in de praktijk soms tot een ander resultaat dan beoogd. Met dit in het achterhoofd is de vectorbenadering verder onder de loep genomen. De vectorbenadering en professionele waardering vormen binnen dit onderzoek de systeemwereld en de casusbuurt de leefwereld.

De casusbuurt voor dit onderzoek was de Wildemanbuurt in Osdorp, waar de kloof tussen beleid en leefwereld duidelijk voelbaar is. De wijk wordt gekenmerkt door sociale problematiek en staat bekend als hotspot van overlast, voornamelijk aan het adres van jongeren. Uit de interviews die voor dit onderzoek zijn gehouden blijkt bijvoorbeeld dat bewoners de afgesloten binnenhoven van de woningcomplexen niet zouden willen openstellen uit vrees voor hangjongeren. Het gaat meestal vooral over lawaai en zwerfvuil dat wordt achtergelaten maar op sommige plekken in de buurt zouden op straat drugs gebruikt en gedeald worden. Om de overlast tegen te gaan geldt er een samenscholingsverbod op de populairste hangplek: de kruising van de Notweg en de Osdorper Ban. In het Gebiedsplan 2017 Osdorp beschrijft Stadsdeel Nieuw-West verschillende strategieën om het probleem op te lossen en de veiligheid en leefbaarheid van de wijk te verbeteren.⁸ Het gevaar is echter dat men in problemen gaat denken in plaats van kansen. Men lijkt voorbij te gaan aan de potentie van deze leeftijdsgroep. Daarom werden de jongeren voor dit onderzoek verder onder de loep genomen. Daarbij is zoveel mogelijk vastgehouden aan de principes van Beijer, dus een onbevangen houding en feitelijke informatie vormden het uitgangspunt.

Wederopbouwijken en het AUP

Onze kijk op erfgoed is door de jaren heen flink veranderd. Voorheen werden alleen historische, architectonische hoogtepunten van de elite als erfgoed beschouwd. Maar omdat we de gebouwde omgeving steeds meer zijn gaan zien als een product van de maatschappelijke context, is dat wat we onder erfgoed verstaan veel breder geworden. Die maatschappelijke context bestaat namelijk uit veel meer dan alleen de elite en dus is sociale woningbouw, stedenbouw, landschappen en planningsgeschiedenis belangrijk.⁹ Als grootste Nederlandse stadsuitbreiding van de twintigste eeuw trok het Algemeen Uitbreidingsplan van Amsterdam (AUP)

The Beach in Garage Notweg, 2018. Liesbeth Dingemans.

steeds meer aandacht.¹⁰ De Wildemanbuurt was onderdeel van het AUP en is vanuit cultuurhistorisch perspectief, dus de professionele waardering, juist zeer interessant. Het AUP streefde naar verheffing van de arbeidersklasse door hen in de directe woonomgeving licht, lucht en ruimte te bieden. Concreet betekende dit open bouwblokken, verkaveling die was afgestemd op de zon en een rijke groenstructuur.¹¹ Omdat er in de Wildemanbuurt geen stedelijke vernieuwing heeft plaatsgevonden is het nog intact en zijn de idealen van het modernisme en het AUP nog goed zichtbaar. Bijna alle oorspronkelijke bouweenheden zijn bewaard gebleven en de opzet met hovenbouw is dus nog aanwezig. Ook de speelpleintjes die een belangrijk onderdeel van het AUP waren zijn nog in bijna ieder blok terug te vinden.

Belemmeringen en initiatieven

Wanneer we kijken naar initiatieven door jongeren tot het behoud van deze erfgoedkwaliteiten lijken er echter een aantal oorzaken die dit belemmeren. Dit heeft ten eerste te maken met het feit dat het uitblijven van vernieuwing gepaard gaat met een slechte sociaaleconomische positie van de bewoners ten opzichte van omliggende gebieden waar wel is vernieuwd. Bewoners die het zich kunnen veroorloven trekken naar de nieuwe woningen waardoor de kwetsbare bewoners achterblijven. Ook de bewoners die uit de vernieuwde buurten worden weggedreven komen in de verouderde buurten terecht omdat het daar nog betaalbaar is. De sociale problematiek centreert zich dus onvermijdelijk in deze

¹⁰ Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam, *Atlas AUP Gebieden Amsterdam*. (Amsterdam: Valiz Amsterdam, 2013), 10.

¹¹ M. Steenhuis, ed., *De nieuwe grachtengordel*. (Bussum: Uitgeverij THOTH, 2017), 84-85.

oudere buurten. In de Wildemanbuurt speelt dit ook, waar de woningen in slechte staat verkeren en de openbare ruimte verloederd is. De gemeente spreekt van een opeenstapeling van problemen waaronder armoede, schulden en gezondheidsproblemen. Onder jongeren is de werkloosheid hoog en dit zou te verklaren zijn door het opleidingsniveau dat relatief laag is.¹² Bewoners van de Wildemanbuurt hebben dus simpelweg geen middelen, tijd of kennis om zich te bekommeren om erfgoed. Het is geen prioriteit omdat andere levensbehoeften eerst vervuld moeten worden. Uit observaties en interviews blijkt dat er inderdaad een handjevol jongens is dat veel tijd op straat doorbrengt en overlast veroorzaakt. Er is echter totaal geen sprake van een homogene groep. In de interviews kwam namelijk sterk naar voren dat er ook jongens zijn die zich heel bewust zijn van de overlast die hun leeftijdsgenoten veroorzaken en hier niet aan willen bijdragen. Ook willen ze absoluut niet in aanraking komen met politie en om dat te voorkomen worden bepaalde plekken op specifieke tijden vermeden. Deze jongens blijven over het algemeen zo kort mogelijk op straat en gaan bewust niet om met de overlast gevende jongeren. Om toch hun sociale contacten te onderhouden sporten ze veel samen of ontmoeten ze elkaar op plekken waar ze binnen kunnen zitten zoals eetgelegenheden of het buurthuis. Kortom, als dit de dagelijkse realiteit van de jongeren is vraag ik me af of erfgoed op hun prioriteitenlijstje staat. Is participatie op eigen initiatief niet wat veel gevraagd van de sociaaleconomisch kwetsbare burger, al helemaal wanneer deze minderjarig is?

Een tweede belemmering is de antiautoritaire houding van veel jongeren en andere bewoners. Het is natuurlijk voor

¹² Gemeente Amsterdam, *Gebiedsplan 2017 Osdorp*. (Amsterdam, 2016), 3.

de hand liggend dat jongeren die overlast veroorzaken, veel op straat hangen en betrokken zijn bij criminele activiteiten alle instanties vermijden. Het is echter van belang om te benoemen dat dit niet alleen te maken heeft met het willen verbergen van criminaliteit. Vaker heeft het te maken met het gevoel dat ze in de steek zijn gelaten door de gemeente, en in meer algemene zin de overheid en het gevoerde beleid. Maar niet alleen de overlast gevende jongeren ervaren dit. Er zijn ook bewoners die niets met criminaliteit van doen hebben en dit gevoel delen. Zo was er bij een participatieve bijeenkomst bij The Beach, een ontwerp bureau wat zich bezighoudt met het versterken van de sociale structuren in de Wildemanbuurt, een jongen die zich uitsprak over de loze beloftes van de gemeente om een voetbalveldje op te knappen. Voor de jongere generatie hoopt hij van harte dat het veldje alsnog wordt opgeknapt maar zelf had hij er geen vertrouwen meer in. Hij achtte zijn deelname daarom niet van waarde en vertrok. Teleurstellingen hebben ertoe geleid dat bewoners het gevoel hebben dat niemand iets voor hen doet en dat inspanning onbeloond blijft. Er is dus een groot deel van de bewoners dat er weinig voor voelt om samen te werken met instanties of overheden.

Tot slot zijn de wensen en belangen van de bewoners van de Wildemanbuurt niet in lijn met die van de erfgoedprofessional. De erfgoedprofessional wil van oudsher het erfgoed behouden, waarbij de nadruk ligt op het veiligstellen van de materiële overblijfselen zoals gebouwen.¹³ Op de waarderingskaart die is opgesteld door Bureau Monumenten & Archeologie van de Gemeente Amsterdam is te zien dat alle oorspronkelijke bouweenheden van waarde worden geacht. Bewoners daarentegen willen niets anders dan een leefomgeving die van goede kwaliteit is. Maar er heerst grote onvrede over de staat van de woningen. En dat terwijl er elders in Osdorp blitse nieuwbouw uit de grond schoot. Intussen zijn professionals het er inmiddels over eens zijn dat sloop-nieuwbouw niet altijd de juiste keuze is, en de gemeente zet nu in op integrale ontwikkeling van de Wildemanbuurt.¹⁴ Maar omdat bewoners om zich heen mooie nieuwbouwwoningen gebouwd hebben zien worden is het aannemelijk dat zij dit ook voor hun eigen buurt wenselijk achten. In de interviews is bovendien niet naar voren gekomen dat jongeren zich bewust zijn van de erfgoedkwaliteiten van de Wildemanbuurt zoals deze door erfgoedprofessionals benoemd worden. Wanneer hen werd gevraagd wat zij waardeerden aan hun buurt waren het hoofdzakelijk winkels en

¹³ Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, *Karakterschetsen; Nationale Onderzoeksagenda*. Erfgoed en Ruimte. (Amersfoort, 2014), 12.

¹⁴ Gemeente Amsterdam, *Gebiedsplan 2017 Osdorp*. (Amsterdam, 2016), 33.

eetgelegenheden die de revue passeerden, op een enkele keer na, dan werd een bankje in de zon genoemd. Aangezien de buurt verouderd is hebben zij geen enkele reden om die te willen behouden.

Kansen

Nu lijkt het misschien alsof jongeren en sociaaleconomisch kwetsbare bewoners zich niet bekommeren om hun leefomgeving en ongeschikt zijn voor participatie maar dit is niet persé het geval. Ze zullen het alleen niet snel zelf initiëren vanwege bovengenoemde redenen. Want veel bewoners zijn wel degelijk bereid om zich in te zetten voor hun eigen leefomgeving. Dit was bijvoorbeeld merkbaar aan de opkomst bij de sessie in The Beach. Ondanks de fysieke staat van de buurt en het feit dat bewoners de buurt niet als erfgoed beschouwen, houden de bewoners wel van hun buurt en zijn ze heel betrokken. 'We zijn tenslotte met elkaar opgegroeid en kennen elkaar al sinds de basisschool' beaamd Achmed. En er zijn tal van voorbeelden te noemen waarin bewoners initiatief tonen, alleen hebben deze niets met cultuurhistorische erfgoedwaarden te maken. Ondertussen staat de Amsterdamse woningmarkt enorm onder druk en heeft de gemeente de ambitie om 50.000 nieuwe woningen binnen de stadsgrenzen mogelijk te maken.¹⁵ In de Wildemanbuurt moet hoe dan ook vernieuwd worden dus er ligt een kans om bewoners hierbij te betrekken en de erfgoedkwaliteiten te benutten. Echter vraagt dit wel om een participatieproces dat goed wordt ingericht en begeleid. Om teleurstellingen bij bewoners te voorkomen is belangrijk dat het vooraf duidelijk is wat er van hen verwacht wordt en wat de mate van invloed is. De erfgoedprofessional kan in dit proces bijdragen aan het creëren van bewustzijn over de erfgoedwaarden van de buurt.

De immateriële kant van het verhaal is binnen dit onderzoek buiten beschouwing gelaten maar het lijkt er steeds meer op dat met name voor jongeren, juist daar de meeste kansen voor participatie liggen. Binnen de vectorbenadering wordt erfgoed namelijk veel meer gezien als de identiteit van een plek, die is opgebouwd uit materiële én immateriële aspecten.¹⁶ De bewoners, multiculturele samenstelling én de jongeren maken deel uit van deze erfgoedwaardige identiteit, die uit meer bestaat dan alleen de fysieke overblijfselen van het AUP.

Dat de professionele waardering voor wederopbouwijken en de leefwereld

¹⁵ Gemeente Amsterdam, "Koers 2025: Amsterdam selecteert kansrijke woningbouwlocaties", <https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/volg-beleid/koers-2025-amsterdam/>, geraadpleegd op 12 oktober 2017.

¹⁶ Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, *Karakterschetsen; Nationale Onderzoeksagenda*. Erfgoed en Ruimte. (Amersfoort, 2014), 14.

van de bevroegde jongeren dus mijlenver uit elkaar liggen komt duidelijk in de onderzoeksresultaten naar voren. In dat opzicht was de methode van Beijer succesvol. Omdat het vanwege de winter lastig was om uitgebreide gesprekken op straat te voeren verliep het contact met jongeren uiteindelijk via het lokale jongerencentrum De Hood. De methode van Beijer gaat uit van feitelijke informatie maar omdat erfgoed voor de jongeren een te vaag begrip bleek kwam er in eerste instantie niet voldoende informatie los. Uiteindelijk is er daarom ook gebruik gemaakt van kwalitatieve vragen naar bijvoorbeeld hun favoriete plek of wat zij het mooist vonden aan hun buurt. Er is dus nog meer praktijkervaring en verder onderzoek nodig om te bepalen hoe deze doelgroep het beste benaderd en bevroegd kan worden.

Literatuur

Beijer, P., e.a., *De waarde van het alledaagse*. Amersfoort: TrancityxValiz, 2016.

Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam, *Atlas AUP Gebieden Amsterdam*. Amsterdam: Valiz Amsterdam, 2013.

Gemeente Amsterdam, *Gebiedsplan 2017 Osdorp*. Amsterdam, 2016. Gemeente Amsterdam, "Koers 2025: Amsterdam selecteert kansrijke woningbouwlocaties" <https://www.amsterdam.nl/bestuur-organisatie/volg-beleid/koers-2025-amsterdam/>.

Koningsbruggen, I. van, Hellemond, I. van, "Architectuurgeschiedenis en monumentenzorg", in: K. Bosma, J. Kolen, ed., *Geschiedenis en ontwerp: handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen: Vantilt 2010, 40-49.

Movisie, "Participatiesamenleving anno 2017: volop kansen" (versie 17 september 2017). <https://www.movisie.nl/artikel/participatiesamenleving-anno-2017-volop-kansen>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "De wederopbouwwijk heeft verborgen kwaliteiten" (versie 19 mei 2015). <https://cultureelerfgoed.nl/nieuws/de-wederopbouwwijk-heeft-verborgen-kwaliteiten>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, "Dossier: Wederopbouw" (versie onbekend). <https://cultureelerfgoed.nl/dossiers/wederopbouw/wederopbouwgebieden>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Karakterschetsen; Nationale Onderzoeksagenda*. Erfgoed en Ruimte. Amersfoort, 2014.

Steenhuis, M., ed., *De nieuwe grachtengordel*. Bussum: Uitgeverij THOTH, 2017.

Oude Houthaven en Zeeheldenbuurt Wildemanbuurt en Sloterplas

Er is geen elders waar het anders is

Gerrit Kouwenaar - fotografie Liesbeth Dingemans

19 uur

eten.

spijs, voedsel tot zich nemen: inzonderheid het avondeten;
zich voeden met.

af, heeft gegeten.

wij eten en drinken.
hoe laat eten wij?
kom bij ons eten.
wij eten in hotel w.
zonder eten naar bed.

zegswijze: eten als een wolf.

zie: genadebrood.

20 uur

men stelle zich niet voor:
de stad waarin men leeft, gezien vanuit een vliegtuig.
de ontelbare daken, de ontelbare ramen, de ontelbare mensen.

dit is mijn huis, mijn kamer, mijn stoel.
dit is mijn man, mijn vrouw.

ik zit. ik zit in mijn stoel. ik lees een boek.
ik luister naar de radio. ik kijk naar de tv.

het gaat altijd voer de liefde. en over het doodgaan.

ik zit in mijn stoel. ik lees. ik luister. ik kijk.

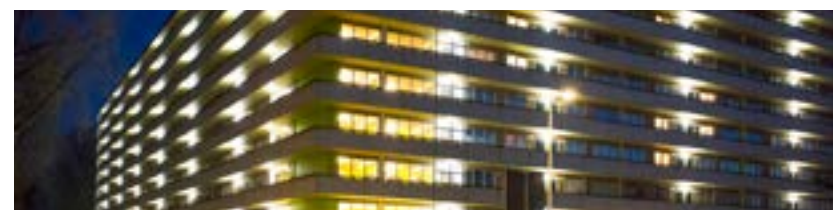

22 uur

waar eindigt de avond en begint de nacht?
 op het moment dat men in bed stapt?
 op het moment dat de winkel aan de overkant zijn etalagelicht dooft?
 op het moment dat de handen van de saxofonist beginnen te trillen?

de nacht begint als men vergeet dat het laat wordt,
 als men vergeet dat het morgen weer vroeg dag is.
 de nacht kent geen toekomst.
 de nacht is er gewoon, zoals de maan er is, zoals jij er bent.

de nacht is slapen en wakker blijven tegelijk.
 iets als muziek. iets als een lichaam en nog een lichaam.
 iets als liggen roken in bed in een donkere kamer.

21 uur

nog altijd is het avond. nog altijd is het deze dag, deze datum.
 wij hebben al veel achter de rug:
 drie maaltijden, twee kranten, grensincidenten, een mooie order.
 een collega heeft een zoon gekregen.
 onze zoon heeft een slecht rapport gekregen.
 nog altijd is het avond.
 nu zitten wij in deze zaal, precies zoals wij zijn,
 maar in onze zondagse kleren.

wij laten onze broches en manchetknopen schitteren.
 wij zijn wie wij zijn: buiten staat onze auto.
 wat is mevrouw x dik geworden.
 wist jij dat y een lintje had?
 dag meneer z.

straks gaat het gordijn open. wij zijn wie wij zijn.
 maar straks gaat het gordijn open.
 ik ben dol op theater, het sleept je mee,
 je denkt eens aan iets anders.

dit is toch het stuk waarin die man zegt:
 te zijn of niet te zijn?

23 uur

ik woon in de stad. ik wil niet naar bed. het is nog vroeg.

nu de verre boeren hun kaarsen hebben uitgeblazen,
nu de bange stedelingen hun deuren gegrendeld hebben,
is de stad van mij.

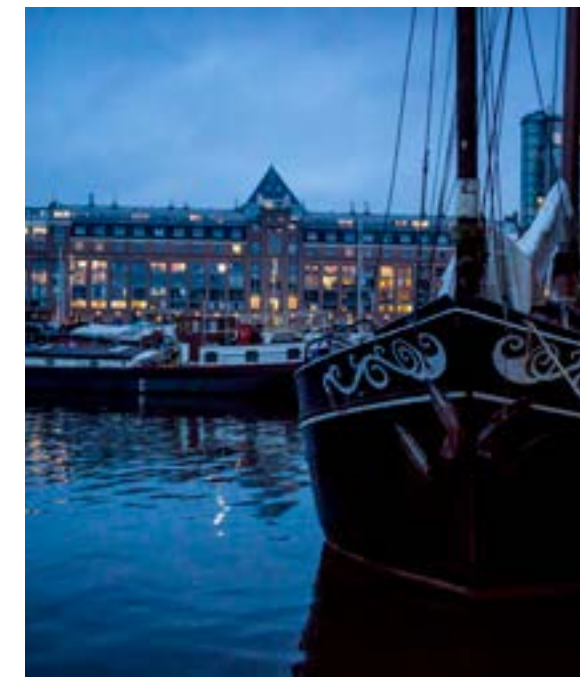
de straten zijn van mij. de pleinen zijn van mij.
de parken zijn van mij.

voor mij slaan de torenklokken.
voor mij schijnen de booglampen.
voor mij branden de lichtreclames.

voor mij is de zwarte lei van de stad met vurige letters beschreven.

ik loop door de stad en spel alle vurige namen, van guinness tot god.

de stad is van mij.

24-7 uur

alsof een ramp de aarde, het mensdom getroffen heeft.
in kleine centra woekert het leven verder,
doet men nog alles wat gedaan moet worden,
maar eenzamer, trager, vermoeider - eenarmig.

de hand die alles kan, die kan strelen en gokken, streelt en gokt.
de mond die alles kan, die kan kussen en drinken, kust en drinkt.

maar de hand beweegt steeds trager, valt neer naast het glas;
de mond verwelkt, wordt kleurloos en zwijzaam.

de nacht sterft af.
de grammofoon draait dol.
een lang ogenblik is er iets.
dan opent een hand de gordijnen:

elke ochtend beginnen er evenveel nieuwe dagen
als er mensen op aarde leven: 2 800 000 000.

Oud en nieuw

Riemer Knoop

De casussen die in deze bundel voorbij zijn gekomen leveren een boeiend beeld op van actuele problematiek op erfgoedgebied. En daar zit 'm ook de kneep. Zijn de vragen die wij als erfgoedprofessionals stellen over continuïteit en disruptie, waarden van vroeger tegenover die van nu en straks, nou een door ons bedacht probleem of hebben ze een bredere reikwijdte? Zijn ze ook relevant voor bewoners, passanten en gebruikers in de Zeeheldenbuurt en Oude Houthaven in Westerpark en de Wildemanbuurt in Nieuw-West? Niet als je het woord erfgoed om de andere zin gebruikt. Wel als je dieper kijkt, en probeert te begrijpen hoe discussies over het waarborgen van de identiteit van een plek te maken kunnen hebben met gevoelens van *belonging*, dreiging van verlies (ook economisch: *gentrification*) en meer algemeen angst voor verandering. Het is opvallend dat er vaak een beroep op 'erfgoed' wordt gedaan om conflicten mee te voeden die al bestaan, of om zulke conflicten juist te beslechten. Wat vrijwel alle bijdragen gemeen hebben is een problematische omgang met of gebruik van het begrip 'erfgoed'. Daar wil ik me in deze slotbeschouwing dan ook op richten. Ik zal afsluiten met een meer pragmatische kijk en een vergezicht. Het analyseren van problematische situaties en het doorgronden daarvan met inzet van een nieuw vocabulaire is heel fijn. Maar het hoger onderwijs mag het ook tot zijn taak rekenen professionals af te leveren die een verschil kunnen maken, niet alleen in denken maar ook in doen. Het schetsen van een handelingsperspectief en het zelf in de arena treden horen daarom naar mijn smaak zeker onderdeel van de interventie te zijn.

De vragen die in deze bundel over omgang met erfgoed in Amsterdam Nieuw-West zijn geschetst focussen op de omgang met het nog-maar-net oude in het nieuwe. Pas recent worden materialen en structuren uit de wederopbouwperiode ook formeel gewaardeerd. Ze werden tot het naoorlogse wederopbouwgoed: tot verbazing van de beschouwer werd wat decennialang als nieuwe lelijkheid was weggezet opeens positief gewaardeerd, tot beschermd stadgezicht verklaard en in een deftig regime van wettelijke bescherming getrokken, met strikte regels voor onderhoud en restauratie. Dat schept gekke verplichtingen. In Amsterdam Nieuw-West zijn veel groenstroken aangelegd, in hiërarchische zoneringen van laag naar hoog overal en nergens. Voor de

vluchtige passant lijkt het mogelijk heel terloops, maar bij nader inzien volgen ze een ijzeren ruimtelijke systematiek, als onderdeel van een alomvattend plan. So far so good. Maar staan we in een klassieke beschermingsmodus, dan dient de vraag zich direct aan of dat groen zeventig jaar later dan ook niet weer tot zijn oorspronkelijke vorm moet worden teruggebracht. Zo gaat dat immers met *preservationists*: terug naar de intentie van de maker.

Nu is dat misschien wel mogelijk, maar nauwelijks zinnig. Er is immers zoveel veranderd sinds de vroege jaren vijftig in en aan de straten van West. Er wonen andere mensen en een ander soort mensen, er rijdt ander en zeker veel meer verkeer, de stadsdelen zijn anders gedefinieerd, de economische zonering met winkels en winkelcentra is lichtjaren verder geëvolueerd, er is verdicht en het bulk van de nieuwbouw. Daarbij er is ook heel ander openbaar groen ontstaan, om maar te zwijgen van andere opvattingen over wat groen mag en moet doen in een voorheen vrijwel boomloze nieuwbouwwijk aan de rand van de stad op opgespoten zand die nu een lommerrijke, gegentrificeerde en uiterst gevarieerde overgangswijk is geworden. De hamvraag is echter waarom een ontwerp, dat de intentie van een gemeenschap (of haar ontwerpers) van zeventig jaar geleden weerspiegelt, het bewaren en zelfs reconstrueren waard is. Dat gaat immers altijd ten koste van iets anders, van wat er nu staat of is gekomen, zich heeft ontwikkeld of is gegroeid; van wat we nu ergens van vinden, van wie er nu woont, van wie of wat het nu voor het zeggen heeft.

Wat daaronder zit is een klassieke tegenstelling in de restauratiefilosofie die al sinds de negentiende eeuw speelt.¹ De Franse architect Eugène Viollet-le-Duc was ervan overtuigd de ziel te begrijpen, en zelfs terug te kunnen brengen van in de loop der tijd verrommelde en verprutste bouwwerken. Hij ging daarbij soms zelfs zover dat hij flinke correcties aanbracht op wat er oorspronkelijk gebouwd was. Want het gedroomde ontwerp wilde nog weleens onder de uitvoering hebben geleden, en als je toch bezig was kon je maar beter direct de onderliggende intentie zo goed mogelijk articuleren. Onze eigen staatsarchitect

¹ Uiteengezet in M. Halbertsma en M. Kuipers, *Het erfgoeduniversum. Een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed*, Bussum: Coutinho 2014, 77-104.

Pierre Cuypers ontwikkelde op deze basis een heel repertoire bedachte, neogotische oud-Hollandse flauwekularchitectuur. Deze aan de taalkunde en reconstructie van antieke teksten ontleende methode ("wat had er eigenlijk moeten staan?") vond zijn tegenhanger in het werk en de opvattingen van Viollet-le-Ducs tijdgenoot, de Britse John Ruskin. Die was niet heel geïnteresseerd in de oorsprong of authenticiteit van een ontwerp of idee van deze of gene meester, laat staan in de intrinsieke waarde van het origineel. Integendeel, juist de sporen die een langere of kortere periode van gebruik had nagelaten maakte dat een object aanspraak kon maken op historische betekenis. Als je niet kunt zien dat een gebouw driehonderd jaar oud is, waarom zou het uit historisch oogpunt dan überhaupt interessant zijn (anders dan uit wetenschappelijke ontwerp-interesse)? Trek je dit door, dan wordt allengs duidelijk dat je eigenlijk helemaal niet moet restaureren, of liefst zo min mogelijk moet interveniëren en uiteindelijk ook verval en ruïne moet willen accepteren. En inderdaad zijn er in de erfgoedkunde en -zorg recent stemmen te horen, zelfs op regeringsniveau, met een pleidooi voor zo'n *curated decay*. Met name in omstandigheden waar er weinig kans is op een duurzaam herbesteding van in onbruik geraakte monumenten, denk aan verlaten kerken in krimpregio's, wordt dat een reële optie.²

Deze fundamentele tegenstelling is niet beperkt tot architectuur, maar vind je ook in de beeldende kunst (tot gloednieuw kapotrestaureren tegenover koesteren van eeuwenoud patina), de klassieke muziekpraktijk (authentieke uitvoeringen tegenover eigentijdse interpretaties, stemmingen, instrumenten) en zelfs historische automobielen (af fabriek tegenover vintage).

Ik vind die tegenstelling fascinerend. Maatschappelijke gesanctioneerde – je zou bijna zeggen *default* – omgang met erfgoed, vooral gebouwd, wordt vrijwel automatisch overal in den lande gelijkgesteld met alarmistisch gemotiveerde interventies gericht op

² C. Desilvey, *Curated Decay. Heritage Beyond Saving. Minneapolis: University of Minnesota Press 2017*. Zie ook de notie 'behoud door onthouding', in Raad voor Cultuur / Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, Briefadvies 'Brede blik op erfgoed; over de wisselwerking tussen erfgoed en transitie in de leefomgeving', 18 december 2017.

behoud, bescherming, verdediging, bevrozen, bewaren. Tegen de tijd, tegen nieuwe bewoners, tegen plat toerisme, tegen praktijken die schuren met of ocharme haaks staan op oorspronkelijke intenties, de integriteit van het authentieke idee, wat niet al. Filosofisch zit daar weer iets veel groters onder, wat ik hier alleen maar aanstip, maar dat niet vergeten mag worden: een spanning tussen zijn en worden; tussen onveranderlijkheid, of de wens daartoe, en het toelaten, meebewegen en omarmen van verandering. Zeg maar tussen Plato en Aristoteles, tussen eeuwige ideeën achter de tragische impermanentie van de waarneembare alledag enerzijds en een in wezen permanent veranderende werkelijkheid zelf anderzijds. Je kunt nooit in dezelfde rivier stappen. Uiteindelijk gaat het vast over de vraag hoe je in een uiterst veranderlijke wereld jezelf denkt te blijven, zou kunnen vasthouden aan een 'identiteit'. Die wordt al gauw een ding in plaats van een hoedanigheid.³

Naast deze fundamentele tegenstelling tussen erfgoed als een ontkenning van de tijd, waarvan ik denk dat het in diepste wezen modernistisch is, en erfgoed als accommodatie van het (gewenste, gewaardeerde) verleden in het heden en ontwerp voor een toekomst, wat mij behoorlijk sustainistisch overkomt,⁴ is er nog iets aan de hand. Beide posities leiden uiteindelijk trouwens tot grote terughoudendheid. Is Viollet-le-Ducs kasteeltje eenmaal echter dan het origineel gerestaureerd, dan moet je daar heel voorzichtig mee omgaan. Ruskins met mos bedekte ruïne is ook heel kwetsbaar – daar mag je niet zomaar aankomen, want wie weet grijp je in het natuurlijke vervalproces is en dat is natuurlijk ook niet de bedoeling. Maar los daarvan: waar iets dreigt te verdwijnen, schaars wordt, onder druk komt te staan, en dat gebeurt dan vaak in een minderheidspositie, wordt het ipso facto al gauw een erfgoed-issuë. Beroep op erfgoedstatus is een *call to arms*, een activerende daad, er moet wat gedaan worden, ingegrepen (of juist niet, want dat is ook een soort ingrijpen)!⁵

Terug naar het ten-koste-van-argument. Met die afweging, of je moet ingrijpen en ten koste van wat dan, zijn we ook op het onderwerp van de afstudeerwerkgroep terechtgekomen. In een in toenemende mate participatieve samenleving is het

³ M. Peleggi, "The unbearable impermanence of things. Reflections on Buddhism, cultural memory and heritage conservation", *Routledge Handbook of Heritage in Asia*, London: Routledge 2012, 55-68.

⁴ M. Schwarz, *A Sustainist Lexicon. Seven Entries To Recast The Future – Rethinking Design And Heritage* With field notes by Riemer Knoop and sustainist symbols by Joost Effers. Amsterdam: Architecture & Natura Press 2016.

⁵ R. Knoop, M. Stikker en M. de Niet, "De droom van bewaren: archiveren en erfgoed. Relativering, ongemak en ene vooruitblik". *Boekman 110*, 2017, 54-57.

van belang, logisch en een uitdaging voor het nieuwe burgerdom, om na te denken over de vraag hoe je de leefomgeving gezamenlijk van kwaliteiten kunt voorzien die voor allen betekenis hebben, zonder dat de kwaliteit die voor de een van belang is ten koste gaat van die voor een ander. *Preservationsm* nu, vind ik, gaat voorbij aan de rechten van mensen die er nu leven, in wonen, werken en spelen. Het laten prevaleren van, zeg, het belang van

hoe daar met elkaar naar te kijken) en wie die 'we' dan zijn. Je wilt gezamenlijk een toekomst maken die niet eenzijdig wordt bepaald door wat er was. Anders is 'identiteit' een dwangbuis die geen keuze meer toelaat, een ongedekte check op de toekomst van de generatie na ons. Terwijl je door het onderscheidende van de geschiedenis van een plek juist geïnspireerd wilt worden, vrijelijk keuzes wilt uitlokken. Dat kan zodra we beseffen dat

Terras van Schip van Slebos, Oostoever 1 aan de Slotterplas. J.M. Arsath Ro's, 1972. SAA, Collectie Stadsarchief Amsterdam: foto's eigen fotodienst, alfb. 010122005726. Het Schip van Slebos, een betonnen terras aan de oostoever van de Slotterplas, Amsterdam West. Dit speelse gebruiksonderdeel van de openbare ruimte, dat Dick Slebos in 1955 ontwierp en in 1961 werd uitgevoerd, herinnert in zijn contour aan een kunstvaartschip met hoog achterkasteel en drie laadmasten. Enige discussie ontstond rond een prijsvraag die het stadsdeel uitschreef voor doorontwikkeling van de locatie tot hotel-restaurant. Het winnende ontwerp van Bergevoet Architecten, i.o.v. Heren2 projectontwikkelaars, brengt een toren aan voor een 120 kamers tellend hotel. De discussie over aantasting van het monument verstomde toen Bergevoet erop wees dat In Dick Slebos' oorspronkelijke ontwerp ook in een – nooit gerealiseerde – hoge toren voorzag.

het oorspronkelijke groenontwerp van Amsterdam Nieuw-West – wat vooral voor bouw- of cultuurhistorici interessant zal zijn – gaat dan voorbij, om het aardig te zeggen, aan eigentijdse vraagstukken over de publieke ruimte, aan de behoeften en verlangens die actuele bewoners zouden kunnen hebben. Voor vele stadgenoten met een niet-westerse achtergrond (en niet alleen voor hen) zal 'kijkgroen' minder belangrijk zijn dan 'doegroen'- om te barbecueën, met elkaar op een kleed in de schaduw onder een boom te verkeren, ik noem maar wat.

Vanuit een social design-optiek is dit van groot belang. Het erfgoed-*aspect* in leefomgevingen is geen gegeven maar een (tijdelijke) uitkomst van een proces van gemeenschappelijke betekenisgeving en onderhandeling. De vraag daarbij is wat voor kwaliteiten we in de toekomst willen, hoe we het bestaande daarbij betrekken (plus ontdekken wat dat bestaande is en

ook de 'geschiedenis van een plek' geen vaststaand feit is, maar een in het heden verteld verhaal op basis van selectieve waarnemingen. Zie de herwaardering voor de stedenbouwkundige en sociale kwaliteiten van de eens verguisde Bijlmermeer. En ook in het bewierookte Amsterdams Uitbreidingsplan zaten geweldige missers, zeg maar.

Bekijken we het breder en betrekken we de casus van de Houthaven erbij, dan zie je heel scherp hoe het beroep op de identiteit van het gebied als 'dynamische plek' een claim legt op het denken over en handelen in het gebied die ten koste gaat van andere opvattingen – en handelingsruimten. Die dynamiek rechtvaardigt bijvoorbeeld een besluit om permanente bebouwing op de woonboten daar te weren. Dat zal grote consequenties hebben voor de aard van de leefomgeving en de mogelijkheid je als bewoner die omgeving toe te eigenen (en te experimenteren

met tijdelijke commerciële verhuur, bijvoorbeeld), wat weer economische gevolgen heeft. Het zou zelfs zo kunnen zijn dat de keuzes weliswaar gemotiveerd lijken door identiteitskwesties, maar eigenlijk gebaseerd zijn op economisch opportunisme, teruggedeneerd vanuit de uitkomst. Erfgoed is dan een smoes, net als identiteit. En het debat is een belangenstrijd geworden in een *zero sum-game*, en al lang geen waardengesprek meer – of nog lang niet.

Waar brengt dit ons? Dit afstudeerproject beoogde inzicht te genereren in verschillende vormen waarin erfgoed wordt gewogen in ruimtelijke processen. De ambitie was om vanuit het uiterst eigentijdse begrip van ‘vermaatschappelijkjng’ van het erfgoeddiscours, waar het Reinwardt lectoraat in zijn Straatwaardenproject onderzoek naar doet, licht te laten schijnen op een breed spectrum van stedelijke vernieuwingsprocessen.⁶ Waar werkt erfgoed al als vector, of misschien zelfs als platform? Uit de deelcasussen, maar vooral ook uit het vocabulaire dat de student-onderzoekers in de beschrijving daarvan gebruiken, komt een werkelijkheid naar voren die gedomineerd wordt door uiterst traditionele manieren van denken over erfgoed. Structuren en objecten, kwaliteiten en identiteiten: het zijn overwegend feitelijke gegevens die lijken te moeten worden beschermd, gerespecteerd, teruggebracht of beter tot uiting gebracht. De waarnemingen zijn doordrenkt van morele noties, zoals authenticiteit, oorspronkelijkheid, intenties, identiteiten en ontwerp. Dat levert grote vraagstukken op, over behoud en vernieuwing, over tegenstreven en meebewegen, over in- en uitsluiting, en over het soort kennis, expertise en *know how* dat nodig is voor het agenderen en oplossen daarvan. Is de erfgoedprofessional een mediator, een facilitator, een materiedeskundige, of een dynamische mix van dat alles, afhankelijk van de context? Misschien, en dat hoop ik stiekem, is het constant in eenduidige tegenstellingen denken wel te gemakzuchtig. Vraagstukken over de leefomgeving vergen van erfgoedprofessionals een nieuw, activistisch engagement dat oog heeft voor de rechten van alle betrokkenen in een gekmakende accumulatie van vele soorten en kleuren oud en een telkens nieuwe, hedendaagse werkelijkheid. Wat zou *jij* doen om de zaak verder te helpen?

Met deze laatste oproep wil ik graag een brug slaan naar ons eerder genoemde Straatwaardenonderzoek. ‘Erfgoed’, blijkt ons, is een kwaliteit van onze leefomgeving (materieel of immaterieel, dat maakt niet

^[1] R. Knoop, M. Schwarz, N. van Asseldonk, e.a. Straatwaarden: In Het Nieuwe Speelveld van Maatschappelijke Erfgoedpraktijken: Schetsen Uit Het Onderzoeksproject Straatwaarden, 2015-2016. Amsterdam: Reinwardt Academie, 2017.

zoveel uit), een gefilterde herinnering en tegelijk een ambitie. De wereld waarin we leven is zo meervoudig veranderd dat we van een nieuw tijdperk kunnen spreken. Wat we daarin van belang zijn gaan vinden, of ontdekken dat het een duurzame toekomst mede mogelijk maakt, zijn kwaliteiten als toegankelijkheid, beleefbaarheid, menselijke maat, betrokkenheid op de directe omgeving, gezamenlijkheid, verbondenheid, verantwoordelijkheid. Omgang met erfgoed in praktijken waarin ook *placemaking*, *co-design* en *commons* een rol spelen is uiterst kansrijk - voorbeelden te kust en te keur. Maar de plaats van klassieke, specialistische kennis is daarin niet onprobleematisch. Was voorheen recht van spreken over en handelen met betrekking tot cultuur en erfgoed voorbehouden aan een kleine groep deskundigen – tegenwoordig zien we een toenemende ‘vermaatschappelijkjng’. Iedereen zou overal in betrokken moeten worden, want het is van hen, het gaat over hen, en ze leven er middenin. Maar hoe doe je dat, over wat voor processen heb je het dan, en wat voor kennis en vooral: wat voor know how is daarvoor nodig? Dat is een ander speelveld dan de tekentafel van de stadmakers van vroeger, of een lijstje topmonumenten. Het is een ander soort spel met andere spelers. Erfgoed – wat van betekenis is voor nu en straks – is niet iets, maar een kwaliteit van iets dat je samen maakt. De vraag wat zou jij doen? is dus zowel een oproep tot activisme als tot ontwerp – van wat straks op straat ligt.

Literatuur

Halbertsma, Marlite, en Marieke Kuipers. Het erfgoeduniversum: een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2014.

DeSilvey, Caitlin. Curated Decay: Heritage Beyond Saving. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017.

Knoop, Riemer, Michiel Schwarz, Nancy van Asseldonk, e.a. Straatwaarden: In Het Nieuwe Speelveld van Maatschappelijke Erfgoedpraktijken: Schetsen Uit Het Onderzoeksproject Straatwaarden, 2015-2016. Amsterdam: Reinwardt Academie, 2017.

Knoop, Riemer, Marleen Stikker en Marco de Niet, “De droom van bewaren: archiveren en erfgoed. Relativering, ongemak en ene vooruitblik”. Boekman 110, 2017, 54-57.

Raad voor Cultuur en Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur, “Brede blik op erfgoed; over de wisselwerking tussen erfgoed en transities in de leefomgeving”. Briefadvies, 18 december 2017.

Peleggi, Maurizio, “The unbearable impermanence of things. Reflections on Buddhism, cultural memory and heritage conservation”. In: Routledge Handbook of Heritage in Asia, London: Routledge 2012, 55-68.

I Tot besluit

Menje Almekinders, Nancy van Asseldonk en Fieke Tissink

De eerste partnerbijeenkomst

Sinds september 2017 is er door een team van tien studenten, twee docenten, een onderzoeker, vijf projectpartners, een klankbordgroep en twee alumnae hard gewerkt om *Making Heritage Count* mee te laten tellen. Tot aan nu, begin mei 2018, het moment waarop deze publicatie ter perse gaat. We begonnen als werkgroep met deze dynamische titel; we eindigen met een publicatie met een vooral poëtische titel ‘*Er is geen toen zonder nu*’. Van leergierige, soms wat schuchtere, vierdejaars veranderden de studenten in echte onderzoekers, die goed beslagen het werkveld in kunnen. Maar welke vragen hadden we bij aanvang? Welke wegen bewandelden we? Welke vragen hebben we nu nog? En hoe nu verder? Een korte terug- en vooruitblik.

Het onderzoek

In gebiedsontwikkeling spelen fysieke, economische en maatschappelijke motieven een rol. Hoe waardeer je die verschillende kanten? Hoe betrek je daar gebruikers en belanghebbenden bij, met uiteenlopende herinneringen en toekomstwensen? Tegenwoordig is er meer aandacht voor het narratief, het verhaal van een plek. Kan dit aspect van het erfgoed ook bijdragen aan een duurzame leefomgeving? En wat is dan de immateriële, of emotionele waarde van erfgoed in de ruimtelijke ontwikkeling? De overheid stuurt aan op burgerparticipatie en we zien een groei in bottom-up initiatieven en co-creatie. Hoe zorgen we ervoor dat erfgoed onderdeel uitmaakt van deze maatschappelijke ontwikkeling? En welke werkwijzen, methodieken, instrumenten en rollen zijn hier voor nodig?

Deze vragen lagen aan de basis van ons onderzoek. Vervolgens werd een aantal verkoepelende onderzoeksvragen geformuleerd en werden er twee Amsterdamse wijken uitgekozen als casus, de Oude Houthaven en de Wildemanbuurt. Na een reeks colleges, gastcolleges, wandelingen door de twee wijken, het lezen van algemene literatuur betreffende de problematiek en kennismaking met de verschillende onderzoeksmethoden, schreven de studenten hun paper vooronderzoek. Nu ze enige grip hadden op de materie was het zaak om een eigen onderzoeksvraag te formuleren, passend binnen het thema *Making Heritage Count* en het liefst binnen de twee te bestuderen wijken. Niet alle studenten gingen gelijk op. De vijf die in deze publicatie hun bijdragen

De tweede partnerbijeenkomst

leverden - Tessa Conijn, Lotte Hopstaken, Malou Minkjan, Anke Vandermulen en Donna Weel, liggen op schema en lopen nu stage. Eén student, Gerard Smink, lag vóór en is inmiddels afgestudeerd met een publicatie over de herbestemming van een leegstaande kerk in het oosten van het land, in Kilder. Vier anderen zijn simpelweg nog niet klaar met hun onderzoek en lopen eerst stage voordat zij hun onderzoek afronden: Dewi Kuen, Renée Legebeke, Claire Noblesse en Jaap Smulders. Omdat deze publicatie een deadline had, zullen hun verhalen via een ander kanaal gepubliceerd worden. U hoort nog van hen!

Tijdens de rit

De vijf studenten vonden na enig heen en weer praten hun eigen onderzoeksterrein. Ze schreven een onderzoeksontwerp en gingen vervolgens aan de slag met het praktijkonderzoek. Er werden veel diepte-interviews afgenomen, dat blijkt nog altijd een beproefde methode om de juiste informatie boven tafel te krijgen. Er werd geobserveerd, gelezen, gegoogeld, gestudeerd, geënquêteerd, gecontroleerd, geredeneerd. Het ging niet altijd van een leien dakje. We waren ons ervan bewust dat we een – voor de Reinwardt Academie – redelijk nieuw terrein aan het ontginnen waren. En geregeld rees de vraag of wij onze studenten wel voldoende toegerust hebben om dergelijk onderzoek te doen? Of we niet te veel op het terrein van de antropoloog of de socioloog zitten met het ophalen van waarden bij burgers? Het is toch anders dan publieksonderzoek doen in een museum. Hebben we de juiste tools om dit onderzoek aan te gaan? Gelukkig hadden we onze partnerbijeenkomsten en konden we hier onze zorgen delen en ons spiegelen aan dat wat speelde bij hen.

De eerste partnerbijeenkomst, op woensdag 4 oktober 2017, stond in het teken van de kennismaking. De verschillende partners, Monumenten en Archeologie, DSP-groep, The Beach, STIPO en Urhahn stelden zich voor aan studenten, net als de klankbordgroep. Vervolgens was het woord aan de studenten die zich voorstelden en aangaven wat hun onderzoeksgebied zou worden. Veel gedachten werden uitgewisseld, en extra vragen gesteld. Met deze input konden we aan de slag. De tweede bijeenkomst was 21 maart 2018. De meesten hadden hun onderzoek inmiddels grotendeels afgerond en wilden voordat ze hun publicatie zouden inleveren

De laatste partnerbijeenkomst

een laatste check doen bij de partners en de klankbordgroep. Welke conclusies konden getrokken worden uit de gevonden gegevens? Aan de hand van stellingen ontstond een levendige discussie. De volgende onderwerpen passeerden de revue.

Donna Weel deed onderzoek naar de relatie tussen gentrificatie en erfgoed in de Oude Houthaven. Daar waar een hoge concentratie aan erfgoed is, vindt in veel gevallen gentrificatie plaats en daardoor uitsluiting van mensen met een lager inkomen. Hans Karssenberg (STIPO) beaamt dat erfgoed, omdat het schaars is, leidt tot gentrificatie. Een oproep aan onze studenten om erfgoed te duiden en meer zichtbaar te maken. Tess Broekmans (Uhrhahn) voegt hieraan toe dat placemaking ook een vorm van gentrificatie is. De vraag is de mate waarin gentrificatie zich voordoet: wanneer werkt het en wanneer niet (meer). Zet vooral geen stolp om het erfgoed, betoogt Diane Krabbendam (The Beach). De inzet van erfgoed kan goed zijn voor de ontwikkeling van de buurt. Economische waardestijging sluit mensen uit, maar maak je gebruik van de sociale waarde en het immateriële erfgoed, dan kan het mensen juist insluiten. De bevolking die van oudsher in een buurt woont heeft hier recht op.

De overheid stuurt aan op burgerparticipatie en we zien een groei in bottom-up initiatieven en co-creatie. Hoe zorgen we ervoor dat erfgoed onderdeel uitmaakt van deze maatschappelijke ontwikkeling? En welke werkwijzen, methodieken, instrumenten en rollen zijn hier voor nodig?

Lotte Hopstaken nam de trend van de participatiesamenleving onder de loep en dan specifiek de burgerinitiatieven in de Oude Houthaven. De overheid trekt zich terug en vraagt burgers om het initiatief te nemen. Gaat dat wel goed? Lotte schreef aanbevelingen voor Stadsdeel West. Michiel Schwartz uit de klankbordgroep meldt dat de erfgoedprofessional kan helpen de collectieve waarden in kaart te brengen. Annelies van der Horst (DSP-groep) beargumenteert dat bij dit conflict tussen burgerinitiatieven de erfgoedprofessional beide partijen de verschillende waarden kan laten inzien. Karin Westerink (Monumenten en Archeologie) geeft aan hoe complex situaties kunnen zijn: belangen op stadsniveau overstijgen vaak de belangen die in de wijk spelen, erfgoed is slechts één van vele belangen die spelen en daar bovenop komen de soms botsende belangen van burgers. De overheid bevordert participatie, maar staat ook voor rechtsgeldigheid. Kennis van erfgoed is hierbij van belang, deze kennis over kunnen brengen én verschillende soorten

kennis en belangen kunnen verbinden. De gehele buurt in beeld krijgen en alle stemmen horen is niet eenvoudig. Dit alles vraagt om nieuwe werkvormen.

Erfgoedtoerisme is het onderzoeksthema van Anke Vandermulen. Is erfgoedtoerisme gewenst bij de Sloterplas? Wat gebeurt er met de natuur, bebouwing en de beleving van het Sloterpark als er meer mensen komen en er meer evenementen plaatsvinden? Komt hierdoor de belevingswaarde van de bewoners in het geding? Kunnen recreatie en toerisme bijdragen aan de waardering en daarmee de bescherming van erfgoed? Lector Riemer Knoop stelt dat toerisme weliswaar kan bijdragen aan een andere belevingswaarde van een gebied, maar er is niet één toerist. Wat de één waardeert, ziet de ander niet staan. Juiste definiëring is hier van belang. Volgens Siënnna Veelders (STIPO) kunnen mensen van buiten, zoals toeristen, een totaal andere waardering hebben voor dit erfgoed, waardoor ook de waardering onder bewoners toeneemt. Toerisme kan tevens een impuls geven aan de lokale economie, vult docent Marjan Otter aan. Belangrijk is de juiste condities te vinden, zodat toerisme een positieve bijdrage levert aan de leefomgeving en banen creëert.

Malou Minkman deed onderzoek naar het gebruik en de staat van de plantsoenen in de Wildemanbuurt. Veel van deze plantsoenen zijn verrommeld of van de openbare ruimte afgesloten door hekken. Wat was de oorspronkelijke functie en hoe functioneren ze nu? De bebouwing is aangewezen als erfgoed. En het groen dan? Uit onderzoek blijkt dat bijna niets van het oorspronkelijke groenontwerp over is gebleven, maar cultuurhistorisch is het ontwerp wel een belangrijk aspect van de westelijke tuinsteden. Is een reconstructie van het groenontwerp noodzakelijk? Docent Mario Jellema ziet groen als een verbindende factor, maar vindt dat je wel moet kijken wat de essentiële waarden van het oorspronkelijke ontwerp zijn en wat er nu nog werkt. Waar liggen de kansen om nieuwe plannen voor duurzame ontwerpen te maken, waarbij het oorspronkelijke groen meer waarde krijgt? Hans Karssenberg (STIPO) is van mening dat in het ontwerp van Van Eesteren de menselijke maat ontbreekt. Wees voorzichtig met de reconstructie en het behoud van het oorspronkelijke karakter, dit is misschien niet de oplossing voor goed functionerend groen. Malou voegt hier nog aan toe dat het groen in de loop der jaren vooral kijkgroen is geworden met hekken eromheen; buurtinitiatieven als een gemeenschappelijke moestuin verdienen navolging.

De Wildemanbuurt is een kinderrijke buurt met veel buitenruimte. Reden voor Tessa Conijn om te onderzoeken hoe die

ruimte gebruikt en beleefd wordt door jongeren. Kan erfgoed worden ingezet om problemen op te lossen met jongeren in de wijk? Participatie van jongeren is dan van belang. Er is behoefte aan trots zijn op de buurt. Volgens Diana Krabbendam (The Beach) kent de buurt veel criminaliteit, maar juist daarom ook de noodzaak en de wens bij veel bewoners om hier iets aan te doen. Het is een kinderrijke buurt. Jongeren zijn veel op straat, beleven zo het meest het stedenbouwkundig ontwerp. Soms geeft dit overlast, maar er is een grote groep jongeren die uit de problemen wil blijven. Zij mijden maatschappelijke instellingen, willen het graag zelf doen. Hoe faciliteer en stimuleer je dit? Waar kunnen zij zelf iets ondernemen? Karin Westerink (Monumenten en Archeologie) meldt dat er zeker trots is in de buurt. Dan gaat het over immaterieel erfgoed, het erfgoed van de verschillende culturen die hier wonen. Erfgoed kan hierbij helpen. Waar kom je vandaan? Waar ben je trots op? Wat is jouw identiteit? Tessa concludeerde in haar onderzoek dat de professionele waardering voor wederopbouw wijken en de leefwereld van de bevrraagde jongeren mijlener uit elkaar liggen. Zij ging volgens de naturalistische methode te werk, die meer tijd kosste dan gedacht. Daarnaast bleek erfgoed een te vaag begrip voor jongeren. Hier is nog veel werk te doen. Verder onderzoek is nodig om te bepalen hoe deze doelgroep het beste benaderd en bevrraagd kan worden over de beleving van hun omgeving.

In de praktijk

Momenteel lopen de studenten stage. De stages vormen tastbare voorbeelden van hun toch deels theoretische praktijkonderzoeken. Lotte Hopstaken ging samen met Ilya Lindhout (student keuzevak *Erfgoed en stad*) aan de slag bij partner STIPO en ontwikkelt daar het *Inclusive Placemaking Project*. Het concept daarvoor is inmiddels getest bij een lege watertoren in Hengelo. Tessa Conijn en Dewi Kuen doen hun stage in Utrecht bij LOU (Leegstand Oplossers Utrecht). Ze noemen zich *De Erfgoeddames* en organiseren als zodanig een evenement in het herbestemde pand van levensverzekeringsmaatschappij Concordia aan de Oudenoord in Utrecht. Zij doen onderzoek naar de geschiedenis van het pand en de rol die het bedrijf speelde in de buurt. Ze duiden het erfgoed en tonen aan dat het gebruik van erfgoed bij project- en gebiedsontwikkeling een grote meerwaarde kan hebben. Anke Vandermulen werkt voor Erfgoed Brabant aan de Zuiderwaterlinie. Hier kan ze veel van haar tijdens het afstudeeronderzoek opgedane kennis over erfgoed en toerisme kwijt. In Alkmaar is Donna Weel werkzaam bij de afdeling Erfgoed van de gemeente, alwaar ze een concept voor een tentoonstelling ontwikkelt en waar ze verhalen ophaalt over Alkmaars erfgoed. De focus ligt hierbij

op bijzondere gebouwen die van functie zijn veranderd of in de nabije toekomst transformeren. De verhalen zullen worden verzameld, ontsloten en overgedragen aan het Regionaal Archief Alkmaar. Jaap Smulders verblijft enige tijd in Hong Kong en werkt voor iDiscover, een bedrijf dat erfgoed ter plekke zichtbaar maakt. Dit doen ze onder andere door digitale tours te maken die gratis zijn te downloaden als app. Jaap ondersteunt bij de productie van de tours en video's, fotografeert en schrijft teksten over buurten en gebouwen. Bij Kunstbende in Amsterdam zet Malou Minkjan zich in om talenten te ondersteunen bij de jaarlijkse competitie voor jong cultureel talent. Kunstbende zetelt op het Westergasfabriekterrein, en alleen daarom al past deze stage binnen de onderzoeksgroep. Claire Noblesse wilde deze kans benutten om in FOAM te werken, waar zij bij de Afdeling Educatie zit. En ook Renée Legebeke koos ervoor om haar laatste stage in een groot museum te doen, het Rijksmuseum, waar ze werkzaam is op de evenementenafdeling.

Hoe nu verder?

Stellen we als Reinwardt Academie de goede vragen? Gaan de studenten met de juiste vragen op pad? Hanteren we de juiste methoden? Wat is eigenlijk de rol van de erfgoedprofessional? Het snijvlak van erfgoed en ruimte is een relatief nieuw terrein, waar plek is voor nieuwe spelers. Een terrein in beweging. Kijk alleen al naar de komst van de omgevingswet waarin gebiedskwaliteiten te kaders gaan vormen voor ruimtelijke ontwikkelingen. Welke rol kunnen de Reinwarders op zich nemen in dit bewegende speelveld? Moet de erfgoedprofessional een procesbegeleider zijn, een verbinder of zelfs een bemiddelaar in conflicten? Activeert hij of zij de bewoners? En hoe dan? Of is de Reinwarder een mediator tussen belevingen enerzijds en overheid en marktpartijen anderzijds? Een verteller van verhalen, een duider van het verleden? En welke vaardigheden vraagt dit van deze toekomstige professionals?

Het onderzoek *Making Heritage Count* geeft op sommige vragen antwoord, maar lang niet op alle. En gelukkig maar, want nu kunnen we samen met nieuwe studenten verder met vervolgonderzoek op het gebied van de vermaatschappelijking van erfgoed en ruimte. We kunnen in ieder geval één ding concluderen: het vraagt lef om je als startende erfgoedprofessional in dit nog onafgebakende speelveld te positioneren, in een rol die relatief nieuw is maar ongetwijfeld veel kansen en mogelijkheden biedt. Er is immers geen toen zonder nu.

I Literatuur

De afbeelding is een voorbeeld van een artikel in de Nederlandse literatuur, namelijk een boek. Het is een voorbeeld van een artikel in de Nederlandse literatuur, namelijk een boek. Het is een voorbeeld van een artikel in de Nederlandse literatuur, namelijk een boek.

In onderstaande bibliografie een overzicht van literatuur om verder te lezen, gebaseerd op het vooronderzoek dat in het kader van *Making Heritage Count* is uitgevoerd. Het volledige overzicht is online raadpleegbaar via: https://www.zotero.org/groups/1421323/reinwardt_academie_2017-2018__afstudeergroep_making_heritage_count

Verwijzingen naar websites zijn slechts minimaal opgenomen, omdat webpagina's sneller verouderen dan (digitale) publicaties zoals onderzoeksagenda's en -rapporten, monografieën, tijdschriftartikelen, et cetera. Ook literatuur specifiek over één van beide casussen is niet in onderstaand overzicht opgenomen, maar is terug te vinden bij de beide biografieën.

Onderzoeksagenda's en methodologie

Alkemade, Floris. *De agenda van de Rijksbouwmeester*. Den Haag: Atelier Rijksbouwmeester, College van Rijksadviseurs, 2016.

Andriessen, Daan. *Praktisch relevant én methodisch grondig?: dimensies van onderzoek in het hbo*. Utrecht: Hogeschool Utrecht, 2014.

Beijer, Peter, Ellen de Groot, Jolanda Hoeflak, en Vincent Platenkamp. *De waarde van het alledaagse: van beleidsdrang naar bewonersperspectief in de stadswijk*. TrancityxValiz, 2016.

Boer, Tjeerd de. *Kiezen voor karakter: visie erfgoed en ruimte*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2010.

Dibbitts, Hester. "Uit de bubbel. Erfgoedprofessionals in tijden van toenemende polarisatie", *Boekman Extra 7. Erfgoedpraktijken. Meerstemmig en digiaal* (april 2017), 12-17.

#hbo2025: Wendbaar en weerbaar. Den Haag: Vereniging Hogescholen, 2015.

Janssen, J, E Luiten, H Renes, J Rouwendal, O Faber, C.-J Pen, E Stegmeijer, en P.P Witsen. *Karakterschetsen: Nationale Onderzoeksagenda Erfgoed en Ruimte : deel 1 - Kennisagenda*. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013.

Knoop, R.R, Michiel Schwarz, Nancy van Asseldonk, en Reinwardt Academie (Amsterdam). *Straatwaarden: In Het Nieuwe Speelveld van Maatschappelijke Erfgoedpraktijken: Schetsen Uit Het Onderzoeksproject Straatwaarden, 2015-2016*. Amsterdam: Reinwardt Academie, 2017.

Leeuwen, Jacqueline van. "Erfgoed op de kaart zetten. Mental mapping als methode om erfgoedgemeenschappen te laten vertellen." *Faro. Tijdschrift voor cutureel erfgoed*, september 2014.

Leezenberg, M., en G. de Vries, Wetenschapsfilosofie voor geesteswetenschappen. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2001. "Levend verleden". Nationale Wetenschapsagenda. https://vragen.wetenschapsagenda.nl/route/levend-verleden. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. "Handreiking erfgoed en ruimte". https://handreikingerfgoedenuimte.nl/

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Karakterschetsen; Nationale Onderzoeksagenda. Erfgoed en Ruimte*. Amersfoort, 2014.

Sas, Jan, "Publieksonderzoek bij erfgoed". In: Ruben Smit, (red.), *Publiek. Erfgoed cahier #01*. Amsterdam: Reinwardt Academie (2015), 54-61.

Inleiding Erfgoed en ruimte

Agué, Marc. *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity.*, 1992.

Bosma, Koos, en Jan Kolen, red. *Geschiedenis en ontwerp: handboek voor de omgang met cultureel erfgoed*. Nijmegen: Vantilt, 2010.

Bovens, Marijke, en Cees-Jan Pen. *De wijde blik: op het snijvlak van ruimtelijke ordening en erfgoed: onderzoek en onderwijs in het HBO: lectoren aan het woord : essays en interviews*. Amersfoort: RCE, 2014.

H2ruimte, TUDelft. *Duurzame gebiedsontwikkeling: Doe de tienkamp! Handreikingen voor praktijk en agendering*. Delft: Praktijkleerstoel Gebiedsontwikkeling TU Delft, april 2011.

Halbertsma, Marlite, en Marieke Kuipers. *Het erfgoeduniversum: een inleiding in de theorie en praktijk van cultureel erfgoed*. Bussum: Uitgeverij Coutinho, 2014.

Halbertsma, Marlite, en Patricia van Ulzen. Steden vroeger en nu: een inleiding in de cultuurgeschiedenis van de Europese stad. Bussum: Coutinho, 2008. "Heritage Futures I Assembling Alternative Futures for Heritage". Heritage Futures.. https://heritage-futures.org/

Kleijn, M. de, *Innovating landscape research through geographic information science*, Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2017.

Kolen, J., *De biografie van het landschap. Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2005.

Kuipers, Marieke, en Wido Quist. *Culturele draagkracht: op zoek naar de tolerantie voor verandering bij gebouwd erfgoed*. Delft: Delftdigitalpress, 2013.

Liagre Böhl, Herman de. Steden in de steigers: stadsvernieuwing in Nederland,1970-1990. Amsterdam: Prometheus-Bert Bakker, 2012. Ministerie van VROM. "Handreiking Duurzame Ruimtelijke Ontwikkeling". Analyse, z.d. http://www.handreikingdro.nl/proces/veel-gestelde-vragen-over-het-proces/analyse-2/.

Nora, Pierre. "Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations, No. 26, Special Issue: Memory and Counter-Memory." *Representations* (1989), 7–24.

Pater, Ben de. *Denken over regio's: geografische perspectieven*. Bussum: Coutinho, 2011.

Smith, L., *Uses of Heritage*. London, New York: Routledge, 2006.

Cultuurhistorische waardering

"Advies in beeld: waar de praktijk om vraagt". Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013.

Bazelmans, Jos. "Erfgoed: waarde in meervoud". *Vitruvius*, 2012.

Boer, Tjeerd de. *Kiezen voor karakter: visie erfgoed en ruimte*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2010.

Crinson, Mark, red. *Urban memory: history and amnesia in the modern city*. London; New York: Routledge, 2005.

"Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van de ruimtelijke ordening". Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2013.

De Boer, M., red. *Erfgoedbalans 2009: Archeologie, monumenten en cultuurlandschap in Nederland*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2009.

DeSilvey, Caitlin. *Curated Decay: Heritage Beyond Saving*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2017.

Eerden, Monique, Eric Luiten, Andre van der Zande, Jan Kolen, en Roel During. "Op historische gronden. Erfgoed in een context van ruimtelijk ontwerp, planning en democratie". Utrecht: Projectbureau Belvere, 2008.

Ernstede, C.I.C. van. "Waardstelling in de Nederlandse monumentenzorg 1981-2009". Delft University of Technology, Faculty of Architecture and the Built Environment, 2014.

"Erfgoedbalans 2017". Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2017.

Feddes, Fred, en Ingenieursbureau Oranjewoud, red. Nota Belvedere: Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting. Den Haag: VNG Uitgeverij, 1999.

Hendriks, Leo, en Jan Hoeve, van der. "Richtlijnen bouwhistorisch onderzoek. Lezen en analyseren van cultuurhistorisch erfgoed". Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2009.

Janssen, Joks. *De toekomst van het verleden: ruimtelijke ordening en erfgoedzorg na Belvedere*. Wageningen: Wageningen University, 2012.

Janssen, Joks, Eric Luiten, Hans Renes, en Jan Rouwendal. *Van gearrangeerd huwelijk tot dynamische verhouding. De relatie tussen erfgoed en ruimtelijke ordening*. Netwerk Erfgoed en ruimte, 2012.

Kolen, Jan, Hans. Renes and Rita Hermans (ed.). *Landscape biographies: geographical, historical and archaeological perspectives on the production and transmission of landscapes*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.

Kolen, J. C. A. "De biografie van het landschap". *Vitruvius*, 2007. Kuipers, Marieke. "Culturele grondslagen van de monumentenwet". *Bulletin KNOB*, 2012.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Eenheid en verscheidenheid. Een zoektocht naar de integrale cultuurhistorische waardestelling van het materiële erfgoed*. Amersfoort, 2014.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Eenheid en verscheidenheid. Achtergronddocument*. Amersfoort, 2014.

Schoonderbeek, Marc. "Het landschap als historische montage. Een gesprek tussen Jan Kolen en Dirk Sijmons". *Oase*, 2006.

Steenhuis, Marinke, en Paul Meurs, red. *Herbestemming in Nederland: nieuw gebruik van stad en land*. Rotterdam: NAi Uitgevers in samenwerking met National Programma Herbestemming, 2011.

Tussenbroek, G. van, G. van Tussenbroek, en Titus Translations. *De mythe van de onveranderlijkheid: veranderende opvattingen over Amsterdamse monumenten*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015

Versloot, Anne. *Op de museale weegschaal: collectiewaardering in zes stappen*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2014.

Zijlstra, H. *Analysing Buildings from Context to Detail in time: ABCD (in time) research method*. Amsterdam: IOS Press, 2009.

Economische waardering en gebiedsontwikkeling

Bade, Tom, en Gerben Smid. "Eigen haard is goud waard: over de economische baten van cultuurhistorisch erfgoed". Arnhem: Triple E Productions, 2007.

Cultuur als aanjager van gebiedsontwikkeling. Boekman 101 (winter 2014/2015). Amsterdam: Boekmanstichting, 2014.

Dommelen, Simon van, en Cees-Jan Pen. *Cultureel erfgoed op waarde geschat: economische waardering, verevening en erfgoedbeleid*. Den Haag: Platform31, 2013.

"Economic valuation of cultural heritage - Projects - Faculty of Economics and Business Administration, Vrije Universiteit Amsterdam". Geraadpleegd 1 juli 2017. <https://feweb.vu.nl/en/departments-and-institutes/spatial-economics/research/projects/economic-valuation-of-cultural-heritage/index.aspx>.

Erfgoed: van wie, voor wie? Boekman, 96 (2013). Amsterdam: Boekmanstichting, 2013.

Gelinck, Sander, en Frank Strolenberg. "Herbestemmen en de nieuwe realiteit". *Renda Special*, 28 februari 2013.

Gelinck, Sander, Frank Strolenberg, Machteld Linssen, en Fabiola van der Schoot. *Rekenen op herbestemming: idee, aanpak en cijfers van 25 + 1 gerealiseerde projecten*. Rotterdam: nai010 uitgevers, 2014.

Janssen, Joks, Eric Luiten, Hans Renes, en Jan Rouwendal, *Oude sporen in een nieuwe eeuw, de uitdaging na Belvedere*. Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, 2013.

Linssen, Machteld. *Het cultuurhistorisch argument*. Essaybundel. Utrecht: Projectbureau Belvedere, 2009.

Loon, Ruben Reinier van. *Tourism and the Economic Valuation of Cultural Heritage. Tinbergen Institute Research Series* 575. Amsterdam: Thela Thesis, 2014.

"Monumentale stad in trek om te wonen, nieuwere stad blijft achter". Geraadpleegd 1 juli 2017. <http://nos.nl/artikel/2037889-monumentale-stad-in-trek-om-te-wonen-nieuwere-stad-blijft-achter.html>.

"Praktijkleerstoel Gebiedsontwikkeling". TU Delft. Geraadpleegd 26 juni 2017. <https://www.tudelft.nl/bk/over-faculteit/afdelingen/management-in-the-built-environment/organisatie/leerstoelen/praktijkleerstoel-gebiedsontwikkeling/>.

Rouwendal, J. *Oud goud, economische waardering van cultureel erfgoed*. Amsterdam: Vrije Universiteit, 2013.

TU Delft, SKG. "Gebiedsontwikkeling.nu", z.d. <https://www.gebiedsontwikkeling.nu>. "VU Geoplaza - Economische Waardering van Erfgoed". <http://geoplaza.vu.nl/cms/maps/201-economische-waardering-erfgoed>.

Walljasper, Jay. *All that we share: how to save the economy, the environment, the Internet, democracy, our communities, and everything else that belongs to all of us*. New York: New Press, 2010.

Gebruikerswaardering

Bollier, David, en Silke Helfrich, red. *The Wealth of the Commons: A World beyond Market and State*. Amherst, Mass: Levellers Press, 2012.

Braaksma, Patricia, *Erfgoedconstructies in landschapspraktijken van burgers*. Wageningen: Wageningen University, 2017.

Brand, Stewart. *How Buildings Learn: What Happens after They're Built*. New York, NY: Penguin Books, 1995.

Broekmans, Tess, Gert Urhahn, en Urhahn Urban Design, red. *The Spontaneous City: Urhahn Urban Design*. Amsterdam: BIS, 2011.

Coetier, J.F. *Hoe beleven wij onze omgeving?; resultaten van 25 jaar omgevingspsychologisch onderzoek in stad en landschap*. Alterra WUR, 2000.

Conway, Anne-Marie, red. *Compendium for the Civic Economy: What Our Cities, Towns and Neighbourhoods Should Learn from 25 Trailblazers*. 2., rev. And extended ed. Haarlem: TrancityxValiz, 2012.

Dibbits, Hester Catherine, red. *Immaterieel erfgoed en volkscultuur: almanak bij een actueel debat*. Amsterdam, Netherlands: Amsterdam University Press, 2011.

Dijck, José van, Thomas Poell en Martijn de Waal. *De platformsamenleving: strijd om publieke waarden in een online wereld*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016.

Ermacora, Thomas, en Lucy Bullivant. *Recoded city: co-creating urban futures*. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2015.

Franke, Simon, Jeroen Niemans, en Frans Soeterbroek. *Het nieuwe stadmaken: van gedreven pionieren naar gelijk speelveld*. Haarlem: TrancityxValiz, 2015.

Ghiabi, Khashayar, Gert-Joost Peek, en Arnold Joost. *Coöperatieve gebiedsontwikkeling. Leren professionaliseren. Van niche naar mainstream, over willen, kunnen en mogen*. Amsterdam: Pakhuis de Zwijger, 2015

Jacobs, Jane, Maarten Polman, en Marieke van Giersbergen. *Dood en leven van grote Amerikaanse steden*. Amsterdam: SUN Trancity, 2009.

Karssenberg, Hans, red. *The City at eye level: lessons for street plinths*. Second and extended ed. Delft, the Netherlands: Eburon Academic Publishers, 2016.

Lydon, Mike, en Anthony Garcia. *Tactical Urbanism: Short-Term Action for Long-Term Change*, 2015.

Miazzo, Francesca, en Tris Kee, red. *We Own the City: Enabling Community Practice in Architecture and Urban Planning*. Amsterdam: TrancityxValiz, 2014.

Prodemos. "Participatiewijzer I burgerparticipatie en overheidsparticipatie". Participatiewijzer. Geraadpleegd 30 juni 2017. <http://www.participatiewijzer.nl/>.

Reijndorp, Arnold, en Leeke Reijnders. *De alledaagse en de geplande stad. Over identiteit, plek en thuis*. Haarlem: TrancityxValiz, 2010.

Ripp, Matthias, en Dennis Rodwell. "The Governance of Urban Heritage". *The Historic Environment: Policy and Practice* 7, nr. 1 (6 april 2016), 81–108.

Roos, Job. *De ontdekking van de opgave: herontwikkeling in de praktijk = Discovering the assignment: redevelopment in practice*. Delft, The Netherlands: VSSD, 2007.

Schleijpen, Ramon, Marga Verheije, en Lokale Lente (Amsterdam). *Pioniers in de stad: wijkondernemers delen kennis en praktijk*. Amsterdam: TrancityxValiz, 2014.

Schwartz, Michiel, en Diana Krabbendam. *Sustainist Design Guide: How Sharing, Localism, Connectedness and Proportionality Are Creating a New Agenda for Social Design*. Amsterdam: BIS Publ, 2013.

Schwarz, Michiel. *Sustainist Lexicon*. Amsterdam: Architectura & Natura Press, 2016.

Specht, M., *De Pragmatiek van Burgerparticipatie: Hoe burgers omgaan met complexe vraagstukken omtrent veiligheid, leefbaarheid en stedelijke ontwikkeling in drie Europese steden*. Amsterdam: Vrije Universiteit Amsterdam, 2012.

Woodcraft, Saffron, Tricia Hackett, en Lucia Caistor-Arendar. "Design for Social Sustainability: A framework for creating thriving new communities". Future Communities/ The Young Foundation, juli 2011

I Credits

De Reinwardt Academie

Sinds enkele jaren begeeft de Reinwardt Academie zich op het terrein van het onroerend erfgoed. De academie, die in 2016 haar 40-jarig jubileum vierde, leidde aanvankelijk museumprofessionals op. Met de verandering van de opleiding van *Museologie* naar *Cultureel Erfgoed* in 2008 is de scope verbreed. Met de komst van duo-lectoren Hester Dibbits en Riemer Knoop in 2011 nam de aandacht voor immaterieel erfgoed toe. In de verandering van de ruimtelijke opgave, waar participatie een grotere rol speelt, kan de breed opgeleide HBO-erfgoed-professional - getraind in het ontsluiten van en communiceren over erfgoed - een rol vervullen.

Het onderzoeksproject *Making Heritage Count (MHC)* sluit aan op het bredere onderzoeksproject Straatwaarden, dat onder leiding van lector Riemer Knoop in 2015 startte. Dit onderzoek maakt onderdeel uit van het *Heritage Lab* van het *Amsterdam Creative Industries Network (ACIN)*. Centraal stond de vraag wat recente maatschappelijke, economische en culturele transities betekenen voor omgang met bestaand en de vorming van nieuw erfgoed. De eerste onderzoeksresultaten zijn gebundeld in de uitgave *Straatwaarden: in het nieuwe speelveld van maatschappelijke praktijken* (2017). In het onderzoek komt de veranderende rol van de erfgoedprofessional duidelijk naar voren, maar ook dat het de erfgoedprofessional ontbreekt aan concrete methodieken en tools om de waarde van erfgoed in de ruimtelijke ontwikkeling in al haar facetten te bepalen. *Making Heritage Count* heeft met behulp van een KIEM-bijdrage een jaar onderzoek gedaan met studenten van de Reinwardt Academie naar verschillende manieren om de waarde van erfgoed naar boven te halen.

Deze publicatie is tot stand gekomen met hulp van partners, studenten, docenten en onderzoekers en diverse experts.

Onderzoeksgroep

Kernteam

De onderzoeksgroep bestaat uit één junior-onderzoeker en twee seniordocenten: Menje Almekinders Nancy van Asseldonk Fieke Tissink

Het kernteam werd ondersteund door alumnae: Renske Nieuwboer Eise-Rhoode van Sitteren

Klankbordgroep

De klankbordgroep bestaat uit het kernteam van het onderzoek Straatwaarden en docenten van de Reinwardt Academie: Riemer Knoop, lector Cultureel erfgoed Michiel Schwarz, onafhankelijk onderzoeker Martijn de Waal, lector Play & Civic Media Mario Jellema, seniordocent Marion Otter, seniordocent

Studenten

Afstudeergroep Making Heritage Count

Tessa Conijn Lotte Hopstaken Dewi Kuen Renee Legebeke Malou Minkjan Claire Noblesse Gerard Smink Jaap Smulders Anke Vandermullen Donna Weel

Keuzevak Erfgoed en stad

Marith Buijser Nance van den Dungen Emma Florusse Kyra Germeraad Livia van de Graaff Marijke Hendriks Emma te Kolsté Ilya Lindhout Malou Minkjan Rinske Post Danja Roelofs Ilona Somma

Projectpartners

Monumenten en archeologie

Onder druk van een groeiende stad en grote bouwopgave staat M&A voor de opgave erfgoed optimaal in te zetten bij de transformaties van de stad. Deelnemers namens Monumenten en archeologie zijn: Aart Oxenaar, directeur, en Karin Westerink, hoofd Monumenten en programmamanager.

DSP-groep

Onafhankelijk bureau voor onderzoek, advies en management, doet onderzoek naar de mate waarin gemeenten rekening houden met cultuurhistorie in het opstellen van bestemmingsplannen. Deelnemer: Annelies van der Horst, senior adviseur en partner.

The Beach

Geeft vorm aan sociale en duurzame innovatie; sustainist design als nieuw speelveld voor ontwerpers, waarin het gaat om relaties – betekenisvolle verbindingen – van mensen met hun omgeving en met elkaar. Deelnemer: Diana Krabbendam, directeur.

STIPO

Multidisciplinair bureau op het gebied van stedelijke ontwikkeling. Werkt aan de ontwikkeling van aantrekkelijke publieke ruimtes, sociale vernieuwing op stedelijke vraagstukken en duurzame transformaties en nieuwbouw. Deelnemers: Hans Karssenberg, partner, en Siënna Veelders, junior adviseur.

Urhahn

Stedenbouwkundig bureau voor ontwerp en strategie. Richt zich op de transformatie van stad en land en heeft een aantal jaar geleden een pleidooi gehouden voor 'de spontane stad'. Deelnemer: Tess Broekmans, partner.

Experts en gastdocenten

Behalve studenten, partners, docenten en kenniskringleden willen we iedereen bedanken die bijgedragen heeft aan het onderzoek, als rondleider, gastdocent of spreker: Hester Aardse, Peter Beijer, Isabel van Lent, Alice Pons, Olivia Reschofsky en Paul van Soomeren en iedereen die in het kader van de onderzoeken geïnterviewd is.

I Colofon

Er is geen toen zonder nu
Amsterdam: Reinwardt Academie,
Amsterdamse Hogeschool voor de
Kunsten, 2018

Redactie
Nancy van Asseldonk
Fieke Tissink
Menje Almekinders

Auteurs
Menje Almekinders
Nancy van Asseldonk
Tessa Conijn
Lotte Hopstaken
Riemer Knoop
Malou Minkjan
Fieke Tissink
Anke Vandermulen
Donna Weel

Ontwerp
Renske Nieuwboer

Fotografie
Liesbeth Dingemans

Archiefbeelden
Stadsarchief Amsterdam (SAA), tenzij
anders vermeld.

Gedicht
Gerrit Kouwenaar. Oorspronkelijk onder de
titel 'Print round the Clock' gepubliceerd in
het kerstnummer van Drukkersweekblad
en Auto-lijn 1962. In 1993 uitgegeven
met foto's van Pier Pennings onder de
titel Er is geen elders waar het anders is.
Amsterdam: Querido.

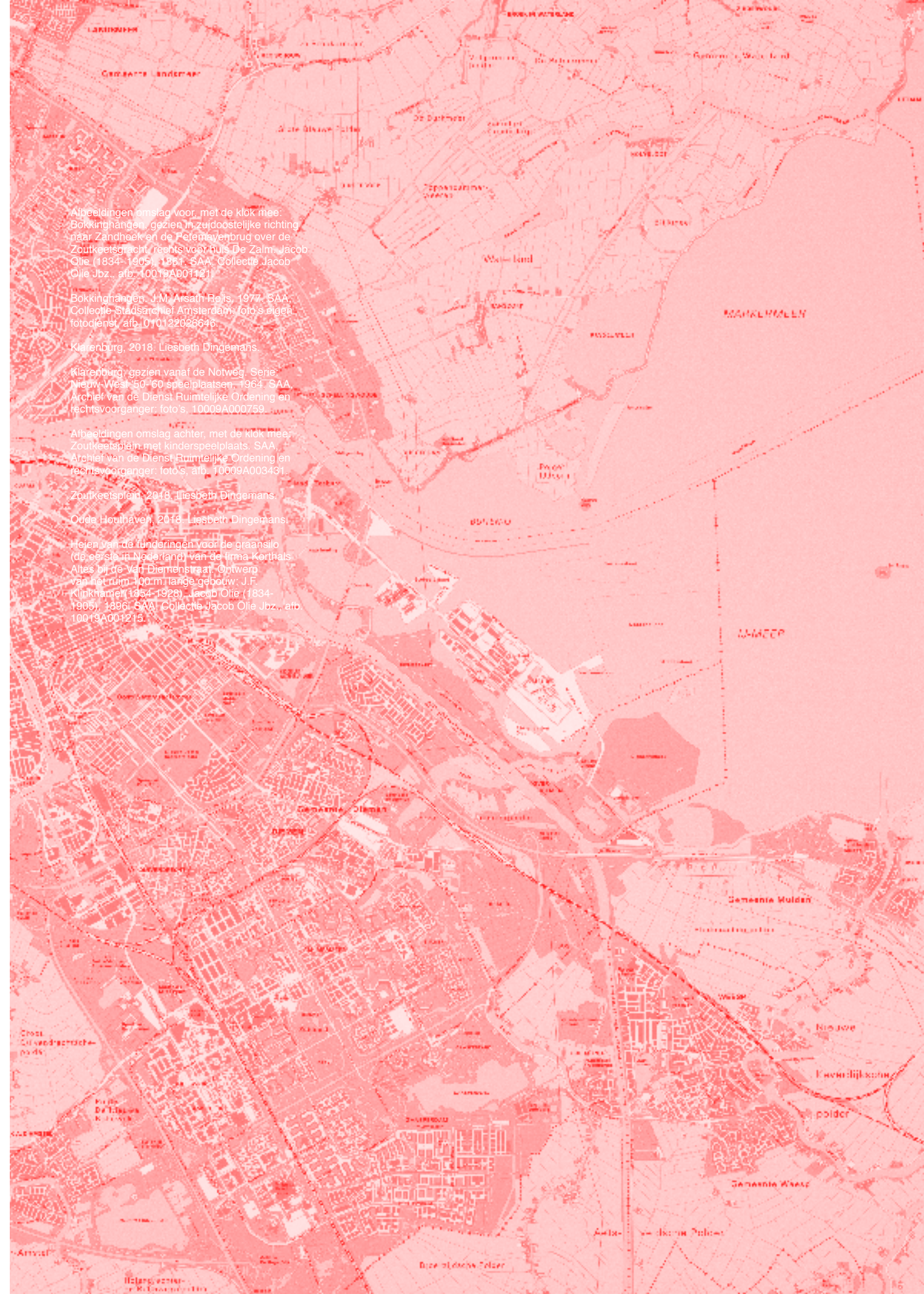
Druk
Zwaan Printmedia

ISBN 978 90 71681 39 4

Uitgave in het kader van het onderzoek
Making Heritage Count. Dit onderzoek is
medefinancierd door Regieorgaan SIA,
onderdeel van de Nederlandse Organisatie
voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).

Verder lezen over het onderzoek: <https://www.reinwardtcommunity.nl/nl/page/17519/making-heritage-count>

Afbeeldingen omslag voor „met de klok mee“:
Bokkinghangen, gezien in zuidoostelijke richting
naar Zandhoek en de Pelemayenbrug over de
Zoutkeetsgracht, rechts voor huis De Zalm, Jacob
Olie (1834-1905), 1861, SAA, Collectie Jacob
Olie Jbz., afb. 10019A001121

Bokkinghangen, J.M. Arsath Boits, 1977, SAA,
Collectie Stadsarchief Amsterdam, foto's eigen
fotodienst, afb. 010122026646

Klarenburg, 2018, Liesbeth Dingemans

Klarenburg, gezien vanaf de Notweg, Serie:
Nieuw-West 50-60 speelplaatsen, 1964, SAA,
Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en
rechtsvoorganger, foto's, 10009A000759

Afbeeldingen omslag achter, met de klok mee:
Zoutkeetsplein met kinderspeelplaats, SAA,
Archief van de Dienst Ruimtelijke Ordening en
rechtsvoorganger, foto's, afb. 10009A003431

Zoutkeetsplein, 2018, Liesbeth Dingemans

Oude Houlihaven, 2018, Liesbeth Dingemans

Heien van de funderingen voor de graansilo
(de eerste in Nederland) van de firma Korhaas.
Alles bij de Van Diemenstraat. Ontwerp
van het ruim 100 m lange gebouw: J.F.
Klinkhamer (1854-1926), Jacob Olie (1834-
1905), 1896, SAA, Collectie Jacob Olie Jbz., afb.
10019A001215

Met bijdragen van:
Menje Almekinders, Nancy van Asseldonk, Tessa Conijn, Lotte Hopstaken, Riemer Knoop, Malou Minkjan, Fieke Tissink, Anke Vandermullen, Donna Weel

